

ÚRSKURÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

Mál nr. 4/2003

**fyrirum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppar,
nú í Rangárþingi eystra**

10. desember 2004

EFNISYFIRLIT

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD	275
2. MÁLSMEÐFERÐ	275
2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar	275
2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar	276
2.3. Lýstar kröfur og kynning	276
2.4. Afmörkun máls nr. 4/2003	277
2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð	278
3. KRÖFUGERÐ	279
3.1. Kröfur íslenska ríkisins	279
3.2. Kröfur eigenda jarða í Múlatorfu	279
3.3. Kröfur eiganda Barkarstaða	279
3.4. Kröfur eigenda Fljótisdals ásamt Þórólfsfelli	279
3.5. Kröfur Rangárbings eystra vegna Fljótshlíðarafréttar (Grænafjalls)	279
3.6. Kröfur Rangárbings eystra vegna Emstra	280
4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN	280
4.1. Inngangur	280
4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar	280
4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru	281
4.4. Vettvangsferð	282
4.5. Skýrslutökur	283
5. SAGA JARÐA OG AFRÉTTA	283
5.1. Landnám	283
5.2. Múlatorfa	286
5.3. Barkarstaðir	289
5.4. Fljótisdalur ásamt Þórólfsfelli	292
5.5. Fljótshlíðarafréttur (Grænafjall)	294
5.6. Emstrur	297
6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR	300
6.1. Inngangur	300
6.2. Landnám	300
6.3. Múlatorfa	301
6.4. Barkarstaðir	304
6.5. Fljótisdalur ásamt Þórólfsfelli	308
6.6. Fljótshlíðarafréttur (Grænafjall)	314
6.7. Emstrur	319
6.8. Mýrdalsjökull og önnur landsvæði í fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppum	323
6.9. Um málskostnað	324
6.10. Um tæknileg atriði	324

7. ÚRSKURÐARORÐ	235
VIÐAUKAR	327
I. Hnit	
II. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000 (upsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)	
FYLGISKJÖL	329
I. Kort	
II. Aðilaskrá	
III. Skjalaskrá	
IV. Tækniskýrsla	

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD

Ár 2004, föstudaginn 10. desember, er í óbyggðanefnd, sem starfar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998, sbr. lög nr. 65/2000, tekið fyrir málið

nr. 4/2003, fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppar, nú í Rangárþingi eystra, hvort og þá hvaða land teljist til þjóðlendna, hver séu mörk þjóðlendu við eignarland, hvaða hluti þjóðlendu sé nýttur sem afréttur og hver séu eignarréttindi innan þjóðlendu,

og í því kveðinn upp svohljóðandi

ÚRSKURÐUR

Úrskurð þennan kveða upp Kristján Torfason, formaður óbyggðanefndar, og nefndarmennirnir Karl Axelsson og Benedikt Bogason.

Aðilar málsins eru:¹

Fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins vegna þjóðlendna.

(Ólafur Sigurgeirsson hrl.)

Eigendur jarðanna Eyvindarmúla, Háamúla, Árkvarnar og Múlakots I í Múlatorfu, Barkarstaða og Fljótssdals og sveitarfélagið Rangárþing eystra fyrir eigin hönd og fyrir hönd jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi vegna Fljótshlíðarafréttar/Grænaþjalls og Þórólfsfells og fyrir hönd jarða í fyrrum Hvolhreppi vegna Emstra.

(Guðjón Ægir Sigurjónsson hdl. og Óskar Sigurðsson hdl.)

Eigendur jarðarinnar Múlakots II í Múlatorfu.

(Kristinn Hallgrímsson hrl.)

2. MÁLSMEÐFERÐ

2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar

Þann 1. júlí 1998 tóku gildi lög um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Lögin kveða á um að starfa skuli óbyggðanefnd sem hafi með höndum eftirfarandi hlutverk, skv. 7. gr.:

- Að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- Að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- Að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

¹ Sjá nánar í fylgiskjali nr. II (aðilaskrá).

Af ákvæði 7. gr. leiðir að gildistaka þjóðlendulaga, nr. 58/1998, og úrskurðir óbyggðanefndar, fela ekki í sér afstöðu til réttinda einstakra aðila yfir eignarlandi eða hver séu mörk milli eignarlanda og leiða ekki til neinna breytinga þar á.

Þann 2. september 1998 skipaði forsætisráðherra Kristján Torfason dómstjóra, formann óbyggðanefndar, og aðra nefndarmenn Karl Axelsson hæstaréttarlögmann, varaformann, og Allan V. Magnússon héraðsdómara. Varamenn voru skipuð Halldór Jónsson héraðsdómslögmaður, Ragnheiður Bragadóttir héraðsdómari og Þorgeir Örlygsson prófessor. Þorgeiri Örlygssyni var veitt lausn að eigin ósk frá og með 1. janúar 2003 og Benedikt Bogason héraðsdómari þá skipaður varamaður í hans stað.

2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar

Með bréfi, dagsettu 12. október 2000, tilkynnti óbyggðanefnd fjármálaráðherra þá ákvörðun sína að taka til meðferðar landsvæðið vestan sveitarfélagsins Hornafjarðar og austan Þjórsár, sbr. 8. gr. og 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Svæði þetta, sem er hið þriðja sem kemur til meðferðar hjá óbyggðanefnd, var nánar tiltekið afmarkað til austurs af vesturmörkum jarðarinnar Núpsstaðar í Fljótshverfi (Skaftárhreppi), að sunnan af hafi, til norðurs í samræmi við tillögu starfshóps um stjórnsýslumörk á miðhálandinu frá 1996 og á Vatnajökli af línu þeirri sem samvinnunefnd um svæðisskipulag miðhálandis Íslands hefur notað við vinnu sína, sbr. afmörkum svæðisins á meðfylgjandi korti. Fjármálaráðherra var veittur frestur til 1. apríl 2001 til að lýsa kröfum um þjóðlendur á þessu svæði, sbr. 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, væri um slíkar kröfur að ræða. Fyrirsvarsmönnum sveitarfélaga á svæðinu, þ.e. Ásahrepps, Holta- og Landsveitar, Rangárvallahrepps, Djúpárhrepps, Vestur-Landeyjahrepps, Austur-Landeyjahrepps, Fljótshlíðarhrepps, Hvolhrepps, Vestur-Eyjafjallahrepps, Austur-Eyjafjallahrepps, Mýrdalshrepps og Skaftárhrepps, auk Bændasamtaka Íslands, var tilkynnt um ákvörðun óbyggðanefndar. Frestur fjármálaráðherra var síðar framlengdur til 27. apríl 2001 og með því orðið við rökstuddri beiðni ráðuneytisins.

2.3. Lýstar kröfur og kynning

Kröfúlýsingar fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu bárust 27. apríl 2001. Óbyggðanefnd birti tilkynningu um meðferð á framangreindu svæði og útdrátt úr kröfum ríkisins, ásamt uppdrætti, í Lögbirtingablaðinu 1. júní 2001, Morgunblaðinu 3. júní og fleiri blöðum síðar í sama mánuði, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Skorað var á þá sem teldu til eignarréttinda á því landsvæði sem félli innan kröfusvæðis ríkisins að lýsa kröfum sínum fyrir óbyggðanefnd í síðasta lagi 1. desember 2001. Þá var tekið fram að málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðaðist ekki við kröfur aðila heldur bæri nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Til þess gæti því komið að tekin yrðu til athugunar svæði utan við kröfúlýsingu fjármálaráðherra.

Óbyggðanefnd lét þinglýsa yfirlýsingu um málsmeðferð nefndarinnar og kröfugerð fjármálaráðherra á þær fasteignir sem kröfugerðin snertir og sem skráðar eru í þinglýsingabókum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Kröfur fjármálaráðherra voru gerðar aðgengilegar almenningi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, auk viðkomandi sveitarfélaga og heimasíðu óbyggðanefndar. Þá var málið kynnt fyrirvarsmonnum aðliggjandi sveitarfélaga og sýslumönnum í þeim umdæmum, auk fjölmiðla.

Frestur annarra til að lýsa kröfum á kröfusvæði ríkisins var framlengdur í þeim tilvikum að leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti, fyrst til 15. janúar 2002 og síðar til 15. febrúar. Þar sem allar boðaðar kröfúlýsingar höfðu ekki skilað sér innan þessa tíma var að auki veittur lokafrestur til 9. maí. Síðustu viðbætur og lagfæringar á kröfúlýsingum bárust óbyggðanefnd 11. september 2002.

Gefið var út yfirlit yfir allar lýstar kröfur og þær færðar inn á uppdrátt. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit og uppdráttur lágu frammi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, dagana 1. - 31. október 2002, sbr. 12. gr. laga nr. 58/1998. Athugasemdafrestur var til 7. nóvember 2002. Vakin var athygli á kynningunni í fjölmiðlum. Jafnframt fengu hlutaðeigandi sveitarstjórnir yfirlit og uppdrátt óbyggðanefndar til upplýsingar.

Engar athugasemdir bárust fyrir lok athugasemdafrests en eftir þann tíma hafa aðilar gert nokkrar breytingar á kröfum sínum og jafnframt hafa komið fram nýjar kröfur. Óbyggðanefnd hefur vakið athygli málsaðila á augljósu misræmi eða villum í málalíbúnaði og haft frumkvæði að því að kanna hvort aðilar, sem kunna að telja til eignarréttinda á kröfusvæði íslenska ríkisins, vilji lýsa kröfum sínum, sbr. 2. mgr. 13. gr. laga nr. 58/1998.

Fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins lagði fram kröfulýsingar um þjóðlendur á svæðinu í ellefu hlutum og sjö kröfulýsingar vegna ríkisjarða. Á móti bárust 34 kröfulýsingar ýmissa aðila, auk krafna Landsvirkjunar. Gerðar voru kröfur vegna 159 tilgreindra jarða, jarðahluta eða annarra landsvæða, stundum sameiginlega.

2.4. Afmörkun máls nr. 4/2003

Í janúar 2003 var lögmonnum aðila tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í eftirfarandi níu málum og var hreppamörkum þar fylgt í meginatriðum:

Mál nr. 1/2003, Ásahreppur og fyrrum Djúpárhreppur, nú í Rangárþingi ytra, ásamt Holtamannafrétti.

Mál nr. 2/2003, Holta- og Landsveit ásamt Landmannafrétti í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 3/2003, fyrrum Rangárvallahreppur, nú í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 4/2003, fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppar, nú í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 6/2003, Mýrdalshreppur.

Mál nr. 7/2003, Álftaver og Skaftártunga í Skaftárhreppi.

Mál nr. 8/2003, Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvallarhreppi, nú í Skaftárhreppi.

Mál nr. 9/2003, Fljótshverfi í Skaftárhreppi.

Það svæði, sem til meðferðar er í máli nr. 4/2003, fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppar, nú Rangárþingi eystra (Rangárvallasýslu), afmarkast til vesturs, norðvesturs, norðurs og norðausturs af mörkum Rangárþings eystra gagnvart Rangárþingi ytra. Til vesturs og norðvesturs er nánar tiltekið um mörk fyrrum Vestur-Landeyjahrepps gagnvart fyrrum Djúpár- og Rangárvallahreppum og mörk fyrrum Hvolhrepps gagnvart fyrrum Rangárvallahreppi að ræða og til norðurs og norðausturs um mörk fyrrum Hvol- og Fljótshlíðarhreppa gagnvart fyrrum Rangárvallahreppi. Til suðurs, suðausturs og austurs afmarkast svæðið svo af mörkum fyrrum Austur-Landeyja-, Fljótshlíðar og Hvolhreppa gagnvart fyrrum Vestur-Eyjafjallahreppi. Þá er hér til meðferðar landsvæði á Mýrdalsjökli sem afmarkast af línu sem dregin er úr upptökum Bláfjallakvísar við norðurjaðar Mýrdalsjökuls í skurðpunkt línu sem dregin er úr Entu (1347), í norðvestanverðum jöklinum, til suðausturs í Huldufjöll (730), í suðaustanverðum jöklinum, við línu sem dregin er á milli upptaka Fúlalækjar, við suðvestanverðan Mýrdalsjökul, og Mælifells, við norð-austanverðan jökulinn. Úr framangreindum skurðpunkti afmarkast svæðið svo af línu sem dregin er í Entu og þaðan eftir Entugjá að upptökum Syðri-Emstruár.

Á því svæði, sem hér hefur verið lýst, hafa í meginatriðum komið fram kröfur fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendu á tilteknu svæði annars vegar og kröfur tiltekinna aðila um beinan eignarrétt að sama landsvæði, að undanskildu því svæði á Mýrdalsjökli sem hér er til meðferðar, hins vegar. Kröfum aðila er nánar lýst í kafla 3. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorð-

ast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sjá nánar í kafla 4.2.

Af hálfu eigenda jarða í Hlíðarendatorfu og jarðanna Efri- og Neðri-Þverár var upphaflega gerð krafa um beinan eignarrétt að landi jarðanna innan tilgreindra merkja. Þjóðlendukröfulína íslenska ríkisins snertir ekki land innan umræddra merkja og voru þessar kröfur því dregnar til baka við aðalmeðferð. Hvorki jarðir í Hlíðarendatorfu né Þverárjarðirnar koma því til sérstakrar umfjöllunar í úrskurði þessum umfram það sem sjálfstæð rannsóknarskylda óbyggðanefndar, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 98/1998, leiðir af sér.

2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð

Mál nr. 4/2003 var fyrst tekið fyrir á fundi óbyggðanefndar og forsvarsmanna málsaðila 4. apríl 2003. Lögð voru fram skjöl málsins ásamt skjalaskrá og upplýst um ýmis atriði varðandi gagnaöflun nefndarinnar. Jafnframt var óskað eftir því að lögmenn skiluðu umboðum hið fyrsta og gerð grein fyrir mikilvægi þess að lögmenn og óbyggðanefnd vinni saman að því að þeir sem hagsmuna eigi að gæta gerist aðilar að málinu. Enn fremur var sérstaklega vakin athygli á ákvæði 17. gr. þjóðlendlaga um samnýtingu á sérfræðiaðstoð o.fl. Þá var því beint til lögmanna að kanna hvort ljúka mætti málinu að einhverju eða öllu leyti með sátt, sbr. 15. gr. þjóðlendlaga. Loks var íslenska ríkinu veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerð.

Við fyrirtöku málsins 5. maí 2003 var lögð fram greinargerð af hálfu íslenska ríkisins og fleiri gögn. Öðrum málsaðilum var veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerðum. Við fyrirtöku málsins 2. júní s.á. var greinargerð flestra annarra lögð fram, ásamt fleiri gögnum. Fram kom að eigendum Hlíðarendakots og Múlakots II hefði af sérstökum ástæðum verið veittur frestur til að skila greinargerð til 6. júní og að hún yrði send lögmönnum annarra málsaðila jafnskjött og hún bærst en formlega lögð fram við næstu fyrir töku. Þá kom fram að fyrirsjáanlegt væri að taka þyrfti málið fyrir aftur áður en að aðalmeðferð kæmi og að um tímasetningu þeirrar fyrirtöku yrði tilkynnt síðar.

Málið var svo tekið fyrir í fjórða skipti 20. ágúst 2003. Við það tækifæri var farið yfir dagskrá aðalmeðferðar og fyrirkomulag vettvangsferðar. Af hálfu eigenda Hlíðarendakots og Múlakots II var lögð fram yfirlýsing um að eigendur þessara jarða mundu ekki taka þátt í aðalmeðferð málsins heldur visuðu þeir til greinargerðar sinnar um kröfugerð og málavexti og lögðu málið í úrskurð. Ástæður þessarar tilhögunar voru ítarlega raktar í framangreindri yfirlýsingu. Á sama fundi voru einnig lögð fram ýmis önnur gögn og leitast við að upplýsa málið að öðru leyti.

Aðalmeðferð fór fram dagana 27.-29. ágúst 2003 og skiptist í forflutning, vettvangsferð, skýrslutökur og munnlegan málflutning. Þeirri fyrirspurn var beint til lögmanna hvort þeir teldu unnt að setta málið að hluta eða öllu leyti, sbr. 1. mgr. 15. gr. þjóðlendlaga, en svo var ekki. Að lokinni aðalmeðferð var málið tekið til úrskurðar. Fundað var í salarkynnum Hótel Rangár. Um vettvangsferð og skýrslutökur er fjallað nánar í köflum 4.4.-4.5. og vísast þangað.

Þann 8. nóvember 2004 var málið endurupptekið. Lögmenn fengu þar tækifæri til að tjá sig um fyrstu dóma Hæstaréttar í þjóðlendumálum sem kveðnir voru upp 21. október 2004 í málunum nr. 47/2004 og 48/2004. Að auki voru lögð fram viðbótargögn sem áður höfðu verið kynnt lögmönnum. Engar athugasemdir komu fram.

Málið var tekið fyrir í síðasta skipti 10. desember 2004 og lögð fram ný gögn. Þau höfðu áður verið kynnt lögmönnum og tækifæri gefið til athugasemda. Engar athugasemdir komu fram. Var málið síðan tekið til úrskurðar að nýju.

3. KRÖFUGERÐ¹

3.1. Kröfur íslenska ríkisins

Af hálfu fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins er gerð sú krafa að eftirfarandi lína verði viðurkennd sem þjóðlendumörk í Fljótshlíð: „Fyrsti punktur í kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Fljótshlíð og Hvolhreppi er í Öldusteini á Markarfljótsaurum og er hann A, frá þeim punkti liggur lína upp í mynni Fremra Kanastaðagils og svo upp eftir gílinu þar til það endar og er það punktur B, frá þeim punkti beina línu í punkt C, sem er í 672 m hæð í Hraunum, þaðan beint í hæsta punktinn á Hæringsfelli 542 m sem er á hreppamörkum og er punktur D.“

3.2. Kröfur eigenda jarða í Múlatorfu

Af hálfu eigenda Eyvindarmúla, Háamúla, Árkvarnar og Múlakots I í Múlatorfu er gerð eftirfarandi krafa: „Hlíðaland jarðanna er sameiginlegt með Múlakoti II og mörk jarðanna gagnvart þjóðlendu því sameiginleg. Mörk gagnvart þjóðlendu eru þessi: Lína dregin úr Hæringsfelli í Ými.“

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi.

Af hálfu eigenda Múlakots II er gerð eftirfarandi krafa: „Umbjóðendur okkar gera hér með þær kröfur að sjónarmiðum sem fram koma í kröfugerð ríkisins sé alfarið hafnað. Gera umbjóðendur okkar jafnframt þær kröfur að fallist sé á kröfur um óskorðaðan eignarrétt að landi jarðanna og afréttarins og að landsvæði það sem hér er nú til meðferðar hafi verið fullkomnum eignarrétti háð frá landnámsöld. Mörk Múlakots II í Fljótshlíð gagnvart þjóðlendulínu eru hin sömu og annarra eignarlanda í Fljótshlíð, þ.e. lína dregin úr Hæringsfelli í hæsta hnjúk Tindafjallajökuls, Ými, en það eru einnig hreppamörk Fljótshlíðarhrepps og Rangárvallahrepps. Að öðru leyti vísa umbjóðendur okkar til framsettra krafna í kröfulýsingu annarra jarðeigenda í Fljótshlíðarhreppi fyrir óbyggðarnefnd, dags. 15. janúar 2002.“

Þá er þess krafist að óbyggðanefnd úrskurði eigendum jarðarinnar málskostnað vegna hagsmunagæslu þeirra fyrir við reksturs málsins fyrir nefndinni.

3.3. Kröfur eigenda Barkarstaða

Af hálfu eigenda Barkarstaða er gerð krafa um að mörk gagnvart þjóðlendu séu „lína dregin úr Hæringsfelli í Ými að landamerkjum Fljótisdals og Grænafjalls, afrétt Fljótshlíðinga.“

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.4. Kröfur eigenda Fljótisdals ásamt Þórólfsfelli

Af hálfu eigenda Fljótisdals annars vegar og Þórólfsfells hins vegar er gerð krafa um að mörk gagnvart þjóðlendu séu „lína dregin úr Hæringsfelli í Ými að landamerkjum Fljótisdals og Grænafjalls, afrétt Fljótshlíðinga“.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.5. Kröfur Rangárpings eystra vegna Fljótshlíðarafréttar (Grænafjalls)

Af hálfu Rangárpings eystra fyrir eigin hönd og fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi er gerð krafa um beinan eignarrétt að Fljótshlíðarafrétti (Grænafjalli) innan eftirfarandi marka: „Úr hæsta tindi Tindfjallajökuls (Ými) yfir jökulinn með hreppamörkum Fljótshlíðarhrepps og Rangárvallahrepps að ánni Hvítmögu, síðan ræður áin Hvítmaga þar til hún fellur í Markarfljót að Þröngá.“

¹ Sjá einnig fylgiskjöl nr. I (kort) og II (aðilaskrá).

Litið er svo á að í kröfugerð felist jafnframt krafa um afnotarétt í þjóðlendu, að öllum venjubundnum afnotum að fornu og nýju, komi til þess að einhver hluti landsins teljist þjóðlenda.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.6. Kröfur Rangárbings eystra vegna Emstra

Af hálfu Rangárbings eystra fyrir eigin hönd og fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Hvolhreppi er gerð krafa um beinan eignarrétt að Emstrum innan eftirfarandi marka: „Vestan undir Merkurjökli og inn með honum. Að sunnan liggja Emstrur að afrétti Eyfellinga, Almennungum, en afréttina skilur straumhörð jökulkvísl, Fremri-Emstruá. Að suðvestan liggja Emstrur að Markarfljóti og afrétti Fljótshlíðinga Grænafjalli; að norðvestan liggja þær að afrétti Rangvellinga Laufaleitum og skilur þar Bratthálskvísl að innanverðu.“

Litið er svo á að í kröfugerð felist jafnframt krafa um afnotarétt í þjóðlendu, að öllum venjubundnum afnotum að fornu og nýju, komi til þess að einhver hluti landsins teljist þjóðlenda.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi.

4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN

4.1. Inngangur

Í málinu hafa verið lögð fram skjöl nr. 1-12 ásamt undirskjöllum eða samtals 227 skjöl, auk 16 hliðsjónargagna. Sjá nánar í fylgiskjali nr. III (skjalaskrá).

Gagna var ýmist aflað af málsaðilum eða óbyggðanefnd, á grundvelli rannsóknarskyldu nefndarinnar. Gerð var leit að frumgögnum sem varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi á svæðinu, farið á vettvang og jafnframt teknar skýrslur af málsaðilum. Verður nú gerð nánari grein fyrir hverju þessara atriða.

4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar

Óbyggðanefnd ber að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll., nr. 58/1998, sbr. l. nr. 65/2000. Úrlausn óbyggðanefndar einskorðast þannig ekki við þær kröfur og gögn sem aðilar leggja fram heldur ber nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fái um einstök álitaefni.

Á vegum óbyggðanefndar fór fram kerfisbundin leit að frumgögnum, prentuðum sem óprentuðum, sem líkur voru taldar á að varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem hér er til meðferðar. Verkið var unnið á hlutlausan og fræðilegan hátt.

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist á milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar, samkvæmt samkomulagi þessara aðila og nánari tilgreiningu í kafla 4.3. Jafnframt var haft samstarf við handritadeild Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og fleiri aðila. Gagnaöflun óbyggðanefndar grundvallast á „Yfirliti um frumgögn sem könnuð eru vegna rannsóknarskyldu óbyggðanefndar“. Við samningu þess hefur óbyggðanefnd notið ráðgjafar Gunnars Friðriks Guðmundssonar sagnfræðings og starfsmanna Þjóðskjalasafns Íslands, Bjarkar Ingimundardóttur og Jóns Torfasonar. Yfirlit þetta hefur verið kynnt lögmonnum og engar athugasemdir komið fram.

Leitað var eftir gömlum og nýjum nöfnum þeirra jarða sem kröfulýsing ríkisins tekur til, auk afrétta og almenninga. Jafnframt var að því hugað hvort utan kröfusvæðis ríkisins væru landsvæði sem þörfuðust sérstakrar rannsóknar, enda nær rannsóknarskylda óbyggðanefndar til alls þess svæðis sem tekið hefur verið til meðferðar, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll.

Fyrirsvarsmönnum aðila í máli þessu var gerð grein fyrir því að þeir hefðu óskoraðan rétt til að

fá upplýsingar um tilhögun gagnaöflunar á vegum óbyggðanefndar og afrit allra gagna. Jafnframt hafði óbyggðanefnd frumkvæði að því að upplýsa lögmenn um þessi atriði. Þeir gátu jafnframt bent starfsmönnum Þjóðskjalasafns eða óbyggðanefndar á gögn sem ástæða væri til að kanna. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar dregur hins vegar ekki úr skyldu málsaðila til að afla og leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir byggja rétt sinn á, sbr. 4. mgr. 10. gr. þjóðll. Lögmönnum/málsaðilum ber þannig að leggja sjálfstætt mat á gögn og gagnaöflun.

Þau frumgögn, sem í leitirnar komu og talið var að þýðingu hefðu, voru lögð fram jafnóðum við fyrirtökur í málinu. Um nánari framkvæmd gagnaöflunar vísast til yfirlits í kafla 4.3., sjá nánar í greinargerðum Þjóðskjalasafns Íslands, handritadeildar Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og óbyggðanefndar um þetta efni, skjöl nr. 2, 3 og 4. Um afraksturinn vísast til skjalaskrár, sjá fylgiskjal nr. III, þar sem skjöl Þjóðskjalasafns og óbyggðanefndar (þ.e. undir yfyrnúmerum 2 og 4) eru flokkuð eftir efni og uppruna.

4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist, eins og áður greinir, milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar. Í meginatriðum er skiptingin þannig að Þjóðskjalasafn leitar heimilda í óprentuðum frumgögnum en óbyggðanefnd í þeim prentuðu. Þessari skiptingu er nánar lýst í greinargerðum um gagnaöflun. Greinargerð Þjóðskjalasafnsins um gagnaöflun er nr. 2 í skjalaskrá en greinargerð óbyggðanefndar nr. 4.

Í flokki óprentaðra frumgagna leituðu sérfræðingar Þjóðskjalasafnsins eftir landamerkjabréfum og jarðabréfum frá svæðinu. Óbyggðanefnd aflaði hins vegar ljósrita af jarðabréfum í prentuðum heimildum og var við þá leit farið yfir Íslenskt fornbréfasafn (stuðst við efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl., „Heimildaskráning jarða“, 13. b. Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1990) og Jarðabréf frá 16. og 17. öld (1993).

Af hálfu Þjóðskjalasafns var leitað heimilda í afsals- og veðmálabókum í safninu en óbyggðanefnd aflaði upplýsinga úr afsals- og veðmálabókum hjá sýslumanninum á Hvolsvelli. Óbyggðanefnd kannaði einnig landskiptabækur við sýslumannsembættið. Þjóðskjalasafn aflaði ljósrita af óprentuðum jarðamötum, þ.e. jarðamati 1804, 1849-1850 og fasteignamati 1916-1918 en óbyggðanefnd aflaði ljósrita úr eftirtöldum prentuðum jarða- og fasteignamötum: Jarðatali á Íslandi í útgáfu J. Johnsen (1847), Nýrri jarðabók (1861), Fasteignabók 1921, Fasteignabók 1932, Fasteignabók 1938 og Fasteignabók 1957.

Sérfræðingar Þjóðskjalasafns fóru yfir gerðabækur sýslumanna og sáttanefnda, þ.e. dóma- og þingabækur og sáttabækur en óbyggðanefnd aflaði prentaðra dóma og lagði fram. Annars vegar var um að ræða dóma Landsyfirréttar og hins vegar dóma Hæstaréttar.

Af hálfu Þjóðskjalasafns voru athuguð kirknaskjöl, vísitásiubækur prófaste, brauðamöt, kirkjustólar og skýrslur presta um tekjur, útgjöld og ástand prestssetra. Einnig var farið yfir vísitásiubækur biskupa og skrifað upp það efni sem talið var einhverju skipta fyrir málið. Enn fremur athuguðu sérfræðingar Þjóðskjalasafns skjalasöfn stiftamtmanns, amtmanns og landshöfðingja. Óbyggðanefnd sá hins vegar um leit í þeim skjölum sömu embættismanna sem gefin hafa verið út og var þá farið yfir tiltekna efnisflokka í Lovsamling for Island.

Hvað varðar bréfasöfn og bréfabækur biskupa í flokki óprentaðra frumgagna fór forstöðumaður handritadeildar Landsbókasafns – Háskólabókasafns yfir afrit af bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar sem þar er varðveitt. Niðurstaða þeirrar athugunar er nr. 3 í skjalaskrá.

Af hálfu óbyggðanefndar var aflað yfirlita um fornleifar á svæðinu. Óbyggðanefnd aflar einnig örnefnaskráa frá Örnefnastofnun Íslands o.fl. og leggur fram ef ástæða þykir til en það var ekki gert í þessu máli. Óbyggðanefnd aflaði og lagði fram ljósrit af fjallskilareglugerðum sem í gildi hafa verið á viðkomandi landsvæði og birtar eru í B-deild Stjórnartíðinda.

Auk þeirra prentuðu rita, sem áður hafa verið nefnd, var af hálfu óbyggðanefndar farið yfir Íslenskt fornbréfasafn í leit að máldögum, jarðabréfum og öðrum skjölum sem varða einstakar jarðir og stuðst við áður nefnt efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl. við þá yfirferð. Óbyggðanefnd lagði fram ljósrít úr Landnámabók í útgáfu Hins íslenska fornritafélags, um landnám á viðkomandi svæði. Bréfabók Guðbrands Þorlákssonar biskups var yfirfarin skv. nafnaskrá en ekkert fannst sem ástæða þótti til að leggja fram. Ekki hefur verið talin ástæða til að yfirfara aðrar útgefnar bréfabækur biskupa enda allar frá Hólabiskupum og varða ekki málefni Skálholtsbiskupsdæmis sérstaklega. Af hálfu óbyggðanefndar var farið yfir nafnaskrá Alþingisbóka Íslands og leitað þar heimilda. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1.-12. bindi) var ekki ljósrítuð að neinu leyti heldur er stuðst við hana sem almennt uppsláttarit.

Um önnur óprentuð frumgögn en hér hefur verið greint frá er vísað til áður nefndra greinargerða Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar og skjalaskrár.

4.4. Vettvangsferð

Lagt var af stað í vettvangsferð frá Hótel Rangá að morgni miðvikudagsins 27. ágúst 2003. Með í för voru óbyggðanefnd, starfsmenn nefndarinnar og lögmenn málsaðila. Ekið var sem leið lá að söluskála Esso á Hvolsvelli, Hlíðarenda, þar sem séra Sváfnir Sveinbjarnarson, fyrrverandi prófastur á Breiðabólstað og Kristinn Jónsson, fyrrverandi oddviti Fljótshlíðarhrepps, bóndi á Staðarbakka slógust með í för. Þá var haldið af stað inn með Fljótshlíðinni. Á leiðinni lýsti séra Sváfnir staðháttnum, greindi frá bæjarnöfnum og sagði sögur úr sveitinni. Sváfnir greindi svo frá örnefnum í landi Múlatorfu. Ekið var yfir Bleiksá á mörkum Múlatorfu og Barkarstaða sem Sváfnir kvað renna úr Bleiksárgljúfri. Stöðvað var við afleggjarann að Barkarstöðum þar sem Daði Sigurðsson, bóndi á Barkarstöðum, slóst með í för.

Haldið var af stað á ný og ferðinni heitið inn á Fljótshlíðarafrétt. Ekið var fram hjá Viðargili á mörkum Barkarstaða og Fljótsdals og Þórólfsárgljúfri á mörkum Fljótsdals og Þórólfsfells. Þórólfsfell er girt frá landi Fljótsdals með girðingu sem liggur frá Markarfljóti að mynni Þórólfsárgljúfurs. Til norðurs mátti sjá það landsvæði sem nefnt er Klofningar en það var að nokkru hulið þoku. Ekið var áfram yfir Gilsá og fram hjá Bolagili. Stöðvað var þar sem Jöldusteinn og Fremsta Kanastaðagil mynda beina línu og skyggst um. Bjart var yfir og vel sást til fjalla. M.a. mátti sjá fjöllin Einhyrning og Hest. Svæðið þar sem Kanastaðagilin þrjú liggja sögðu heimamenn að nefndust Kanastaðir að neðanverðu en Hausar þegar ofar drægi.

Enn var haldið af stað og ekið sem leið lá inn á Fljótshlíðarafrétt. Stöðvað var við Hellisvelli og skyggst um. Sváfnir sagði þar frá staðháttnum og gróðurfari. Þar er m.a. hellir sem nefnist Flöskuskúti. Gróðurfar kvað Sváfnir einkennast mjög af eini og lyngi. Þá greindi Sváfnir frá malarnámi vegagerðarinnar á þessu svæði. Ekið var af stað á ný og haldið niður í Tröllagjá. Að sögn Sváfnis er gjáin talin hafa myndast í jökulhlaupi. Í stafni gjárinnar mátti sjá Einhyrning. Ekið var inn á Einhryningsflatir. Þær eru mjög vel grónar og bera vott um árangursríka uppgræðslu. Stöðvað var við Bólstað, gangnamannakofa á Einhryningsflötum, og skyggst um. Þar mátti m.a. sjá Hrútsfjall. Sváfnir greindi frá því að undir Hrútsfjalli hefðu fundist bæjarrústir.

Ekið var af stað á ný og haldið norður afréttinn. Sváfnir sagði frá staðháttnum og lýsti fyrirkomulagi fjallskila. M.a. mátti sjá Kerhnúka og Lifrarfjöll. Ekið var upp í 600 m hæð. Þaðan sást vel yfir Emstrur. Jafnframt mátti sjá Syðri-Emstruá sem skilur á milli Emstra og Almenninga. Stöðvað var við leið sem liggur ofan í Markarfljótsgljúfur og fjallasýn skoðuð. M.a. mátti sjá Stóra-Græna-fjall, toppinn á Litla-Græna-fjalli, Hafrafell, Stóra- og Litla-Mófell, Tudda og Tvíböku. Þá var ekið sem leið lá inn á Krók. Stöðvað var sunnan við Þverárbotna. Þar var útsýni gott og vel sást yfir bæði Fljótshlíðarafrétt og Emstrur. Fram kom að þau fjöll, sem nefnd eru Smáfjöll og Smáfjallarani á kortagrunni Landmælinga Íslands, þekki Fljótshlíðingar sem Bláfjöll. Haldið var af stað á ný og stöðvað næst á hæð nokkurri sem að sögn heimamanna ber ekki sérstakt nafn. Þar mátti sjá hvar

Markarfljót og Hvítmaga mætast. Einnig sáust bæði Litla-Grænafljót og Stóra-Grænafljót vel frá sama stað.

Þá var haldið sömu leið til baka. Þegar komið var af afréttinum var stöðvað við gangnamannakofann Fjall og skyggst um. Ekið var af stað á ný, yfir Þórólfsá og sem leið lá upp á Fljótsdalsheiði. Á heiðinni var stöðvað og merki skoðuð. Að því loknu var haldið til baka. Á leiðinni niður benti Daði viðstöddum á Smérbrekkur, Þrætutungur og Rauðyrpuflatir. Var því næst haldið að Hótel Rangá þar sem vettvangsferðinni lauk síðla dags.

4.5. Skýrslutökur

Við aðalmeðferð málsins voru teknar skýrslur af Kristni Jónssyni, fyrrverandi oddvita Fljótshlíðarhrepps, Staðabakka; Daða Sigurðssyni, Barkarstöðum; Sváfni Sveinbjarnarsyni, fyrrverandi prófasti á Breiðabólstað; Oddgeiri Guðjónssyni, fyrrverandi hreppstjóra Fljótshlíðarhrepps og Jóni Arngrímssyni, Árgilssstöðum. Að einstökum efnisatriðum í skýrslum aðila er vikið í úrskurði þessum, eftir því sem tilefni er til, en uppskriftir á þeim eru meðal gagna málsins.

5. SAGA JARÐA OG AFRÉTTA

Hér verður í fyrstu greint frá elstu ritheimildum um landnám á því svæði sem til meðferðar er og síðan rakin í stórum dráttum saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar á þeim jörðum sem málið snertir. Að lokum verður á sama hátt gerð grein fyrir sögu bæði Fljótshlíðarafréttar og Emstra frá öndverðu til þessa dags.

5.1. Landnám

Í Landnámabók er nefndur einn aðallandnámsmaður í Rangárþingi, Ketill hængur Þorkelsson. Ketils er að nokkru getið í sögu Egils Skalla-Grímssonar, enda veitti hann föðurbróður Egils Skalla-Grímssonar liðveislu í baráttu hans gegn Haraldi konungi hárfagra. Í Sturlubók og Hauksbók segir svo:

Ketill hængur hét ágætr maðr í Naumdælafylki, son Þorkels Naumdælajarls ok Hrafnhildar dóttur Ketils hængs ór Hrafnistu. Ketill bjó þá í Naumdal, er Haraldr konungr hárfagri sendi þá Hallvarð harðfara ok Sigtrygg snarfara til Þórólfs Kveld-Úlfssonar, frænda Ketils. Þá dró Ketill lið saman ok ætlaði at veita Þórólfi, en Haraldr konungr fór et efra um Eldueið ok fekk skip í Naumdælafylki ok fór svá norðr í Áløst á Sandnes ok tók þar af lífi Þórólfi Kveld-Úlfsson, fór þá norðan et ytra ok fann þá marga menn, er til liðs ætluðu við þá Þórólfi; hnekkði konungr þeim þá. En litlu síðar fór Ketill hængur norðr í Torgar ok brenndi inni Hárek ok Hrærek Hildiríðarsonu, er Þórólfi höfðu rægðan dauðarógi; en eptir þat réð Ketill til Íslandsferðar með Ingunni konu sína ok sonu þeira. Hann kom skipi sínu í Rangárós ok var enn fyrsta vetr at Hrafnstöptum. Ketill nam öll lönd á milli Þjórsár ok Markarfljóts; þar námu síðan margir gofgrir menn með ráði Hængs. Ketill eignaði sér einkum land milli Rangár ok Hróarslækjar, allt fyrir neðan Reyðarvatn, ok bjó at Hofi. ... Hængur hafði <ok> undir sik lönd öll fyrir austan Rangá ena eystri ok Vatsfell til lækjar þess, er fellr fyrir útan Breiðabólstað ok fyrir ofan Þverá, allt nema Dufþaksholt ok Mýrina; þat gaf hann þeim manni er Dufþakr hét; hann var hamrammr mjök.¹

Talið er að í þessari frásögn sé samsteypa tveggja texta, annars vegar úr Egils sögu þar sem

¹ *Landnámabók*. Íslensk fornrit. 1. b. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík 1986. S. 346-347. Frásögnin er að mestu samhljóða í Sturlubók og Hauksbók. Sbr. *Egils saga Skalla-Grímssonar*. Íslensk fornrit. 2. b. Sigurður Nordal gaf út. Reykjavík 1933. S. 58-60.

Ketill er sagður hafa numið allt land milli Þjórsár og Markarfljóts, „á milli fjalls ok fjöru“, og hins vegar úr upphaflegri Landnámabók þar sem Katli er ekki ætlað stærra landnám en á milli Rangár (væntanlega Ytri-Rangár) og Hróarslækjar og austur fyrir Rangá eystri eins og nánar er tilgreint í frásögninni hér að framan. Þennan mun má sjá með því að bera saman frásögn Sturlubókar og Hauksbókar annars vegar og Melabókar hins vegar en hún er elsta varðveitta gerð Landnámabókar.¹

Fyrirgreind frásögn Sturlubókar og Hauksbókar stangast einnig á við það að í Melabók er gert ráð fyrir fleiri sjálfstæðum landnámsmönnum á svæðinu en Katli einum og skal nú greint frá þeim helstu.

Dufþakur sá sem nefndur er hér að framan virðist hafa verið sjálfstæður landnámsmaður eftir því sem ráða má af eftirfarandi frásögn Melabókar:

Hildir og Hallgeirr bræðr ok Ljót systir þeira váru vestrmenn; þau námu land, er þau kómu til Íslands, á milli Fljóts ok Rangár, Eyjasveit upp til Þverár. ... Dufþakr hét leysingi þeira, er nam Dufþaksholt ok var hamrammr mjök, ok svá var ok Stórolfr at Hváli, en þá skildi á um beit.²

Þau systkin, Hildir, Hallgeir og Ljót, eru einnig nefnd í Sturlubók og Hauksbók, og er ekki annað að sjá en að þau hafi komið til Íslands á undan Katli hæng.³

Í Melabók segir svo um landnámsmanninn Baug Rauðsson:

Baugr var föstbróðir Hængs; hann fór til Íslands ok var hinn fyrsta vetr á Baugsstöðum, en annan með Hængi. Hann nam síðan Fljótshlíð alla ofan um Breiðabólstað til móts við Hæng ok bjó at Hlíðar-enda; hans son var Gunnar í Gunnarsholti, faðir Hámundar, föður Gunnars ok Helga, Hafrs, Hjartar, Orms skógarnefs.⁴

Frásögnin í Sturlubók og Hauksbók er að því leyti frábrugðin að þar er sagt að Baugur hafi numið Fljótshlíð alla „at ráði Hængs ofan um Breiðabólstað ...“⁵ Haraldur Matthíasson dró þá ályktun af frásögn Melabókar að Baugur hefði verið sjálfstæður landnámsmaður og numið Fljótshlíð „út til móts við Ketil hæng að Flókastaðaá, en þar eru uppmörk Ketils“.⁶

Um Þorkel bundinfót segir í Melabók:

Þorkell bundinfóti nam land umhverfis Þríhyrning ok bjó þar undir fjallinu; hann var hamrammr mjök. Hans son var Þörkr bláskeggr, faðir Starkaðar undir Þríhyrningi.⁷

Í Sturlubók og Hauksbók er tekið fram eins og um Baug Rauðsson að Þorkell hafi numið land umhverfis Þríhyrning „at ráði Hængs“.⁸

Þá er að nefna Sighvat rauða:

Sighvatr hinn rauði hét maðr gofugr í Nóregi. Hann fór til Íslands ok nam land fyrir vestan Markarfljót,

1 Landnámabók 1986, s. 346 (3. nmgr.). Haraldur Matthíasson, 1982: *Landið og Landnáma*. 2. b. Reykjavík. S. 421-422.

2 Landnámabók 1986, s. 354-356.

3 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 422.

4 Landnámabók 1986, s. 352-353.

5 Landnámabók 1986, s. 352. Í Egils sögu er sagt frá því að Hængur hafi gefið Baugi land í Fljótshlíð „ofan frá Merkiá til árinna fyrir utan Breiðabólstað, ok bjó hann at Hlíðarenda...“ (*Egils saga* 1933, s. 59).

6 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 433.

7 Landnámabók 1986, s. 351.

8 Landnámabók 1986, s. 350.

Einhyrningsmörk fyrir ofan Deildará ok bjó í Bólstað. Hans son var Sigmundur, er fell við Sandhólaferju, faðir Marðar gígju. Hárekr var annarr son Sighvats, faðir Þórðar, fœður Steina.¹

Í Sturlubók er sams konar frásögn en tekið fram að Sighvatur hafi numið fyrrnefnt landsvæði „at ráði Hængs í hans landnámi“.²

Jörundur goði var enn annar landnámsmaður:

Jörundr, son Hrafns hins heimska, byggði fyrir vestan Fljót, þar er nú heitir á Svertingsstöðum, ok gerði þar hof mikit. Bjórr lá ónuminn á millum Krossár ok Jöldusteins; þat land fór Jörundr eldi ok lagði til hofs. Hann átti margt barna, ok er frá öllu stórmenni komit.³

Enginn verulegur efnismunur er á þessari frásögn Melabókar annars vegar og Sturlubók og Hauksbók hins vegar.

Loks skal hér nefndur Þórólfur Asksson en um hann er þessi frásögn í Melabók:

Þórólfr, bróðir Ásgerðar laungetinn, nam land at ráði hennar fyrir vestan Fljót, Þórólfsfell á milli Deildará tveggja, ok bjó hann þar síðan. Hann fœstraði Þorgeir goldni, son Ásgerðar, er þar bjó síðan. Hans son var Njáll, er inni var brenndr með sjaunda mann at Bergþórshváli.⁴

Enginn munur, sem máli skiptir, er á þessari frásögn og þeirri sem er í Sturlubók og Hauksbók. Verður nú vikið að mörkum landnáma. Haraldur Matthíasson telur sýnt að samkvæmt Sturlubók og Hauksbók hafi Ketill hængur numið alla Fljótshlíð og inn af henni Einhyrningsmörk „allt inn til óbyggða“. Síðan hafi hann gefið Baugi Fljótshlíð fyrir ofan Breiðabólstað en Sighvati rauða Einhyrningsmörk fyrir ofan Deildará. Með hliðsjón af Melabók og mörkum annarra landnámsmanna verður niðurstaða hans þessi um landnámsmörk Ketils hængs:

Að vestan er Ytri-Rangá í mörkum, þangað upp sem Hróarslækur, eða Varmadalslækur, eins og neðsti hluti hans nefnist nú, fellur í ána. Síðan ræður lækurinn mörkum að norðvestan, einnig að ofan, því að mikil beygja er þar á honum. Rennur efsti hluti hans til norðvesturs, síðan beygir lækurinn til vesturs og þar næst til suðvesturs eigi alllangt fyrir neðan Gunnarsholt. Skiptir í rauninni ekki miklu, hvort mörkin eru þar miðuð við lækinn eða Reyðarvatn, því að lækurinn er aðeins litlu neðar en vatnið. Raunar má heita, að vatnið sé horfið nú, hefur fyllt sandi, en sagt er, að í því hafi verið veitt 1910.

Ekki eru nefnd uppmörk Ketils hængs austan Reyðarvatns en af lýsingu næsta landnáms fyrir ofan má sjá, að þau eru um Stotalæk (Stokkalæk), sem rennur til suðausturs ofan við samnefndan bæ. Er ekki langt frá upptökum hans að upptökum Hróarslækjar.

Í annan stað hafa mörkin verið um Flókastaðaá. Er hún lækur sá er fellur fyrir utan Breiðabólstað, niður úr Hlíðinni skammt fyrir utan bæinn, og út í Þverá. Ekki er hún vatnsmikil, en rennur í alldjúpu klettagili og því glögg landamerkjaa.⁵

Mörkin milli Stokkalækjar og Flókastaðaár telur Matthías að hafa legið nálægt sveitamörkum Rangárvallahrepps og Hvolhrepps um hnúkana Helgafell og Hnauk á Vatnsdalsfjalli.

1 *Landnámabók* 1986, s. 349-350.

2 *Landnámabók* 1986, s. 350.

3 *Landnámabók* 1986, s. 350-351.

4 *Landnámabók* 1986, s. 344.

5 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 422-423.

Af frásögn Landnámabókar má ráða að land milli Ytri-Rangár og Markarfljóts hafi verið numið í öndverðu. Syðri mörk eru ekki nefnd og einnig eru mörkin til norðurs óljós, t.d. hvort land hafi verið numið að upptökum Ytri-Rangár og Markarfljóts eða „allt inn til óbyggða“ eins og Haraldur Matthíasson gat sér til um. Efstu kennileiti, sem nefnd eru í frásögnunum hér að framan, eru Reyðarvatn (Ketill hængur), Þríhyrningur (Þorkell bundinfótur), Einhyrningsmörk fyrir ofan Deildará (Sighvatur rauði) og Deildarár tvær (Þórólfur Asksson).

5.2. Múlatorfa

Eyvindarmúli er nefndur í Sturlubók og Hauksbók Landnámu en þar bjó Eyvindur, sonur Baugs sem fyrr er nefndur og nam Fljótshlíð alla að sögn. Í kirknaskrá frá um 1200 er getið um kirkju á Eyvindarmúla.¹ Frá Eyvindarmúla var greiddur osthleifur til kirkjunnar í Odda og er elsta heimildin um þennan osttoll frá um 1270.²

Elsti varðveitti máldagi Eyvindarmúlakirkju er talinn vera frá 1332. Þar kemur fram að kirkjan var helguð Jóni (Jóhannesi) postula og átti „prestz skyld j heima landi“, þ.e. nægilega mikið til að framfleyta einum presti. Aðrar fasteignir eru ekki nefndar. Til kirkjunnar lágu tveir bæir að tíundum og lýsitollum, og frá Eyvindarmúlakirkju átti að syngja annan hvern helgan dag til Hlíðarenda.³ Þetta hélst síðan óbreytt í máldögum allar miðaldir.⁴

Eyvindarmúli komst síðar undir yfirráð Skálholtsbiskupa. Þetta má m.a. sjá af því að árið 1523 fékk Ögmundur biskup Pálsson Hólmfríði Erlendsdóttur Eyvindarmúla til fullrar eignar fyrir jörðina Sandgerði á Rosmhvalanesi.⁵ Í bréfi sem eftirmaður Ögmundar, Gissur Einarsson biskup, ritaði syni Hólmfríðar, Eyjólf Einarssyni, eftir andlát hennar er því hins vegar haldið fram að hún hafi aðeins haft jörðina „j lane“ og jörðin sé því enn í eigu dómkirkjunnar.⁶ Árið 1533 var kveðinn upp tylftardómur sex presta og sex leikmanna um kæru séra Þorleifs Eiríkssonar officialis Skálholtskirkju á hendur Jóni Magnússyni fyrir það að Jón skyldi ekki hafa staðið við það heit sitt að gefa „jumfru“ Maríu og kapellunni á Eyvindarmúla hálft skip ásamt öllu því er þar tilheyrði. Jón var dæmdur til að efna þetta loforð sitt.⁷ Kirkjan á Eyvindarmúla virðist samkvæmt þessu annaðhvort hafa verið niður lögð og í staðinn komin kapella eða messuhæft bænhús, helgað Maríu mey, eða hér sé átt við Mariukapellu í kirkjunni sjálfri. Í máldaga frá 1553 er enn getið um kirkju á Eyvindarmúla en þar er augljóslega um að ræða uppskrift úr eldri máldögum en ekki sjálfstæða athugun.⁸ Máldagi Gísla biskups Jónssonar frá um 1570 virðist einnig vera eftirrit eldri máldaga.⁹

Þrátt fyrir fyrrnefnt bréf Gissurar biskups Einarssonar til Eyjólf Einarssonar um að Eyvindarmúli væri enn í eigu dómkirkjunnar í Skálholti taldi Eyjólfur sér heimilt árið 1558 að gefa eigin konu sinni, Helgu Jónsdóttur, jörðina Múla (Eyvindarmúla) í Fljótshlíð, 60 hundruð að dýrleika, í fjórðungsgjöf ásamt Efrahvoli sem einnig var metinn á 60 hundruð og til viðbótar önnur 60 hundruð í lausafé.¹⁰

Í vísitásiubók Brynjólfs biskups Sveinssonar er ritað að árið 1641 hafi verið „visiterud Johannis Apostoli K[yr]kia ad Eyvndarmula“. Kirkjan átti þá ekkert annað í fasteignum eða ítökum en

1 Skjal nr. 4 (16).

2 Skjal nr. 4 (1). Sbr. skjal nr. 4 (9) (máldagi Oddakirkju frá 1480).

3 Skjal nr. 4 (2).

4 Sbr. máldaga frá um 1387 (skjal nr. 4 (64)), máldaga frá 1397 (skjal nr. 4 (6)) og yngri máldaga sem vitnað verður til hér síðar.

5 Skjal nr. 4 (12).

6 Skjal nr. 4 (15). Útg. Fornbréfasafns taldi að bréfið hefði verið ritað 1543.

7 Skjal nr. 4 (13).

8 Sbr. lokaorð máldagans: „Þar fæ eg ecki suar“ (skjal nr. 4 (17)).

9 Skjal nr. 4 (19).

10 Skjal nr. 4 (18).

prestsskyld í heimalandi.¹ Í jarðabókum 1686 og 1695 er Eyvindarmúli skráður sem jörð í bændaeign, 60 hundruð að dýrleika.² Sami dýrleiki er á jörðinni í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns frá 1710. Þar var sögð alkirkja „og embættað þriðja hvern helgan dag“. Afrétt átti jörðin á Grænaþalli og Miðmörk.³ Í Jarðabókinni eru taldar upp átta hjáleigur Eyvindarmúla: Háimúli, Árkvarnarkot, Ormskot, Jónssel, Bakkakot, Dúðastaðir, Sauðhústún og Múlahjáleiga.⁴ Heimildir frá 18. öld sýna að Eyvindarmúli ásamt hjáleigum hafi þá gengið kaupum og sölum.⁵

Í jarðamati 1804 er Eyvindarmúli sagður 12 hundruð að dýrleika. Þar er einungis nefnd ein hjáleiga frá Eyvindarmúla, Skarð, 5 hundruð að dýrleika. Það sem vantaði á dýrleikann miðað við eldri jarðabækur hefur trúlega dreift á þær jarðir sem áður voru skráðar hjáleigur Eyvindarmúla. Í jarðamatinu eru m.a. nefndar jarðirnar Árkvörn (7 hundruð og 60 álnir), Háimúli (7 hundruð og 60 álnir) og Múlakot (20 hundruð) sem áður voru taldar meðal hjáleigna Eyvindarmúla.⁶ Í Jarðatali Johnsens 1847 er Eyvindarmúli skráður 17 ½ hundruð og hjáleignar Háimúli, Árkvörn, Sauðhústún, Daðastaðir (Dúða) og Múlakot samanlagt 42 ½ hundruð.⁷ Samkvæmt Nýrri jarðabók 1861 var Eyvindarmúli 29,68 hundruð að dýrleika og með hjáleigunum fimm samtals 101,8 hundruð.⁸

Í gerðabók jarðamatsnefndar 1849 er það haft um Eyvindarmúla að landið sé „lítið til hagbeitar enn gott“.⁹ Beitolandi sömu jarðar er þannig lýst í jarðamati 1916:

Beitiland er skjólgott (fjalllendi) og fremur gott til sauðfjárbeitar; lítil kúabeit. Er það óskift á milli Háa-Múla, Árkvarnar, Eyvindarmúla, Múlakots og eyðibýlanna Dúðu og Sauðhústúns og eru landamerki fyrir þessum jörðum innf. í Landamerkjabók sýslunnar II, 13. Jarðir þessar eiga land sunnan Þverár á svonefndum Aurum, sem er notað til slæгна og beitar, og liggur það undir nokkurum skemdu af Þverá. – Skógarítak eiga þær allar á Þórsmörk.¹⁰

Í athugasemd í lokin er gerð grein fyrir afrétti Fljótshlíðarhrepps. Þar segir m.a.:

Inn af Þórsmörk eru smáafréttir sem kallaðir eru Tungur og eru notaðar frá Háu-Múla (Eyvindarmúlatungur) og Árkvörn (Teigstungur). Áfréttir þessir þykja svo rírir, að eigendur vilja láta beit á þeim fyrir smölun.¹¹

Landamerkjabréf Eyvindarmúla var undirritað 1. júní 1891 og er svohljóðandi:

Landamerkjabréf fyrir Eyvindarmúlaland, hina svo kölluðu Múlatorfu í Fljótshlíð sem er með býlunum Eyvindarmúla, Múlakoti, Sauðtúni, Árkvörn og Háamúla.

Efst á hálendinu ofan við heiðarnar er merkjalínan úr Stóra-Hæringsfelli að sjá á Tindafjöllum austur. Á hina innri og syðri hlið, á móts við Barkarstaða og Stórumerkur land er landamerkjalinan þessi: Úr fyrnefndri línu á háfjallinu beint niður um miðjar Lambatungur í Bleiksáargil, svo ræður Bleiksáargil og Bleiksáargljúfur niður til láglandis, þaðan ræður hádegislína, suður láglandið og aurana, að Stóru-

1 Skjal nr. 2 (10).

2 Björn Lárússon, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 91.

3 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 1. b. Kaupmannahöfn 1913-1917 (ljóspr. 1980). S. 140.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 1, s. 140-144.

5 Skjöl nr. 4 (53, 55, 56).

6 Skjal nr. 2 (17).

7 Skjal nr. 4 (21).

8 Skjal nr. 4 (22).

9 Skjal nr. 2 (18).

10 Skjal nr. 2 (19).

11 Skjal nr. 2 (19). Sbr. einnig það sem segir um „smáafréttina“ í kafla 5.5.

merkurlandi nefnil. að stefnunni úr Lausöldu í Há koll á Stóra-Dímon. Á hina ytri hlið, í móts við land Hlíðarendatorfunnar er merkjalínan þessi: Úr Stóra-Hæringsfelli beint niður í miðgilið upp af Merkiárbotnum, svo ræður það gil niður í Merkiárbotna, þá Merkiárfarvegur niður heiðina, Merkiárgil og Merkiárgljúfur niður til láglendis, þaðan er merkjalínan á láglendinu og aurunum, að tveir fossar eru opnir í Merkiárgljúfri og fuglsbringu að sjá í hinn þriðja (að ofan talið) fram í norðurhamra Stóra-Dímonar, þar sem þeir eru vestast að bera á þessari leið, svo úr hömrinum upp í Há koll á móts við land Stóradalstorfunnar í Stóra-Dímon.

Múlatorfan á Múlatungur, sem liggja á milli Goðalands og Teigstungna með þessum takmörkum: Í móts við Goðaland ræður kvíslin í gílinu milli Múlatungna og hinna svo kölluðu Hruna á Goðalandi, þá upptökum hennar úr jöklinum niður fyrir tungnarana. Á hina hlið milli Múlatungna og Teigstungna, ræður kvíslin í gílinu á milli tungnanna frá upptökum hennar úr jöklinum niður fyrir fyrnefndan tungnarana þar sem kvíslarnar falla saman.

Hagbeit og skógarhögg á Múlatorfan á Þórsmörk, tiltölulega eftir jarðarmegni með öðrum Fljótshlíð-arjörðum svo og afréttinn Grænafell í sameiningu með Fljótshlíðingum.

Múlatorfan á líka fjórða part Fjórðungafjöru sem liggur fyrir Bakkalandi og hinu forna Stokkholtslandi í Austur-Landeyjum.

Eyvindarmúla 1. júní 1891

Jón Þórðarson

Sem eigandi Eyvindarmúla, ½ Árkvannar

½ Háamúla og

Sem eigandi Múlakots í Múlatorfu samþykkir, sömuleiðis Hlíðarenda, Hallskots og ½ Nikulásarhúsa og ½ Hlíðarendakots

S Thorarensen

Sem hlutaðeigandi Stóradalstorfunnar samþykkir: Sighv. Árnason

Sem eigandi ½ Árkvannar samþykkir: Sigurður Tómasson

Sem eigandi ½ Dúðu samþykkir: Ólafur Ólafsson

Sem eigandi ½ Hlíðarendakots samþykkir: Ólafur Pálsson

Sem eigandi ½ Nikulásarhúsa samþykkir: Árni Guðmundsson

Sem hlutaðeigandi Stórumerkur: Einar Ólafsson

Ólafur Jónsson

Þorg. Þorgilsson

Sem eigandi að 1/6 og ábúandi

Sem eigandi að Stóradal

Barkastaða. - Samþykkir

Samþykkir,

Tómas Sigurðsson

Sig. Ísleifsson

Sem eigandi að ¼ Bakka s.p.

Ísleifur Magnússon

Sem eigandi að ¼ og ábúandi Baka (sic)

Samþykkir (sic) Jón Ossson (sic).¹

Bréf þetta var lesið upp á manntalsþingi að Kirkjulæk í Fljótshlíð 18. maí 1892 og ritað í landamerkjabók.

Mörkin milli Eyvindarmúlatorfu og Hlíðarendatorfu virðast ekki hafa verið að öllu leyti ljós og voru því matsmenn fengnir til að stika þau út. Nánar tiltekið var hlutverk þeirra að finna markalínuna á Þveráráurum „úr vestra horni Stóra Dímons í Fuglsbringu í þriðja (efsta) fossi í Merkiárgljúfri sem eru þinglesin kennileyti skv. landamerkjabréfi frá 10. maí 1886“. Niðurstaða þeirra lá fyrir 23. apríl 1958, og reyndist markalínan ekki mjög langt frá þeirri girðingu sem Múlakotsbændur höfðu áður reist.²

Árið 1969 felldi gerðardómur svofelldan úrskurð:

Hákollur á Stóra-Dímon er það kennileiti, sem miða skal við merki jarðanna Kanastaða, Norðmúlastaða, Teigs, Hlíðarenda og Eyvindarmúla.³

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi jörðin verið framseld á hefðbundinn hátt og veðsett.⁴

5.3. Barkarstaðir

Barkarstaðir koma fyrir í virðingargerð 1521 um eignir Vigfúsar Erlendssonar lögmanns og hirðstjóra.⁵

Varðveitt er í afskrift lýsing á landamerkjum milli Barkarstaða og Fljótsdals frá 29. maí 1592 og er hún á þessa leið:

Anno 1592, d. 29. Maij vorum vier tilnefinder af þeim bræðrum bādum, Magnuse Hjaltskyne og Ellendi Hjaltskyne til ad skoda ynnvirdulega ad rannsaka hvar oss virtust rieltust landamierke ā millum Barkastada og Fljotsdals, er āgreining hafdi āvered ij nockur forlidenn ār. Lofudu ādurskrifader bāder brædur, þad hafa og hallda med fullnadar handsolum er oss adurskrifudum tōlf mōnnum saman-kiāeme og āsatter yrdum um landamerke ādurnefindra ijarda, villde Magnūs eigna sier, ad Vidargile,

1 Skjal nr. 2 (3).

2 Skjal nr. 4 (107).

3 Skjal nr. 4 (113).

4 Skjöl nr. 2 (30, 31, 33, 35), 4 (71, 120). *Sunnlenskar byggðir*: 4. b. Rangárþing austan Eystri Rangár. Búnaðarsamband Suðurlands 1982. S. 393-394.

5 Skjal nr. 4 (11).

enn Ellendur að gæði þeim er liggur í Störahöl, enn hvoruger höfdu löglegt afhendingarbref á landamerkið jarðanna, og augva vitnisburðeður gögn, þau vier kinnum oss eptir að rietta. Rannsókdum vier fyrst um Lyrítta í þeirri þúfu níður við götu er að sionhendingu þótti gegna gæði þeim er liggur í Störahöl í hverri þúfu oss virtest nýlega munde umhrufað hafa verð og fundum þar í iij. steina, einn lítinn og íj. miög litla, og nockur mulenn kol; Leist oss ecke eptir almennelegum plagsíð nie laugum níður setter, og eige þviliker að það mætte Lyrítta steinar vera, ríðum vier og uppeptir nedann íj gæði í Störahöl og þar á holltenu íj millum grofum vier litla þúfu og fundum þar mótlíka mulenn kol og íj hinni, enn eigi sierdeilis steina neina, nema nöglega mölina sem allstadar íj kringum, þegar vier höfðum færed með gæðinum til enda, það oss virtest grasmyndenn vera, varð fyrir oss þvergil, er gieck vestann úr víðgili, og til landnordurs fyrir gæðenn og suo ríett upp íj fíall. Ítem var úr bugtenne á þessu gíle gieck þvergærdur austur eptir landsleginu og austur íj annað gíle, þar fyrir austann og sa gærdende ystri endte nærrí að íjafnbyðe á tunum á Flíótsdal og íj þeim gæði fundum var íj. þúfur með sama úmbúnade og soddann Lyrítta sem skrifað stendur um þá fyrstu þúfuna. It[em]: gaumgíæfdum vier allstadar þar oss þótti líkindum giegn, og fundum aungvann löglegann Lyrítta nie gæða, þar oss þótti eptir vorre skínseme eptir lögum landamerka vera meiga. Ítem skodudum vier það víðargíle er Magnus sagði að Nærfi hefði sier að selt, enn það sama gíle rann með 3 kvíslum ofann íj fíallenu, þar með voru tungur míle þeirra gíla kalladar þrætutungur. It: Su austasta kvísl er rann íj þetta víðargíle rann þvert austann fyrir þann gæði er áður er skrifaður íj Störahól. Og þar fyrir að oss þótti íjafnvíst huort tueggia, og að suo profúdu gírdum vier þessa grein á, að vier tókum sionhendingur víðargíle, og suo til landnordurs íj þann ytra Hnúk er stendur fyrir nedann rauðyrpu flater upp yfir Klófatorfu íj efri bran, Kom oss þetta saman og ásetter urðum þetta skadlaust vera munde huortutveggjum eptir því Magnus hlíðaði til og vílði láta sier nægia, þó þesse vor sionhending væri frek íj átölulaust hans land þar til að annað bevisast sannara með lögum. Og til meire auðsýningar híer um, að suo íj sannleika er, sem fyrr skrifað stendur, þryckium vier vor innsígle á þetta bref, huort skrifað var á Nupi íj Flíotshlíð, á sama ári, enn deigi syðar en fyrr seiger.¹

Áríð 1670 seldi Nikulás Benediktsson séra Oddi Eyjólfssyni jörðina Fljótsdal til ystu ummerkja móts við aðrar jarðir. Landamerkjum er nánar lýst í afsalínu og þá einnig móts við Barkarstaði:

Eru þessi ríett og sönn Landamerki Jarðarinnar Fljótsdals eftir því Eignarmenn Jarðarinnar hafa Verði selldt hana og ieg hefe bæðe sjálfur vítað og af gömlum Mönnum langsamlega híert. Að austanverðu í Fremra Kanastagíle og úr því vestur í Klófning. Enn að vestanverðu Víðargíle hvert ráða á Landamerkið mílli Fljótsdals og Barkastada allt á Fjall upp í norður.²

Landamerki mílli Barkarstaða og Fljótsdals voru aftur til skoðunar á fimmtarstefnu 1. október 1675. Þá var m.a. lagt fram fyrrnefnt landamerkjabréf frá 1592, „hvört þó ej fullkomna Grein gjörir umm víss Landamerki átölulaust, enn gétur þó umm vafalaust Land Fljótsdals“. Síðan segir í sáttargerð frá þessum sama fundi:

Enn nú með því að eingínn Skjöl frammkomu af Hendi þeirra Bræðra Jons og Ellínds Ejríkssona, þá gjörðu Eignarmennirnir beggja Jarðanna með fríðsamlegre Forlíkun þessi Landamerki sem standa skulu um Alldur og Æfí fyrir þá og þeirra Eptirkomendur sem var í fyrstu: Það Gíle sem kallad er Víðargíle og liggur í millum beggja Jarðanna, hvert ráða skuli að nedanverðu, og allt í Fjall upp, eptir

1 Skjal nr. 2 (12). Landamerkjabréf þetta er í apogr. A.M. 5050. Uppskriftin er samlesin 30. janúar 1929 af Hannesi Þorsteinssyni þjóðskjalaverði og Vílhelm Jakobsyni.

2 Skjal nr. 2 (13). Afrit bréfsins var vottað og staðfest 29. maí 1707.

þeim Læk sem rennur næst Hrutabotnum að vestann. So Þrætutúngur skulu eign Barkastada, enn Hrutabotnar Fljótisdals.

I annan Máta tilskildi Heidurligur Kjennimann Sra Oddur Ejólfsson enn játudu Eignarmenn Barkastada Jón og Ellendur Ejrikssynir, að Beit i Þrætutúngum fyrir vestan Hrutabotna skildi vera Fljótisdals Eigendum eða Ábúendum frials og heimil, án allrar Klögunar og Eptirtals, þá þeir i Fljótisdal þirftu það Land að brúka, annaðhvört i Misgáangi eða Naudsinja Nafni, en afskilid fullkomlega af Sra Oddi Ejólfssyni fyrir hann og hans Eftirkomendur Eignarm. Jardarinnar Fljótisdals að Hrutabotnar edur nockurt Land fyrir austan Vidargil sem þeirra Jördu tilheyrir, væri i nockurn Máta beitt edur brúkad frammar enn rjett er og Lög leifa.¹

Í jarðabókum 1686 og 1695 eru Barkarstaðir metnir á 20 hundruð og einnig í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns frá 1710.² Í Jarðabók Árna og Páls er afrétti jarðarinnar lýst:

Afrjett á jörðin so sem Fljótisdalur,³ líka er jörðum í Fljótshlíð eignaður annar afrjettur kallaður Miðmörk (Þórs-mörk) og er hann líka brúkaður fyrir lömb á sumur af nokkrum búendum í Fljótshlíð.⁴

Þar eru einnig nefndar tvær hjáleigur frá Barkarstöðum, Borg og Barkarstaðahjáleiga en báðar voru komnar í eyði þegar Jarðabókin var gerð.

Barkarstaðir eru skráðir 20 hundruð að dýrleika í Jarðatali Johnsens 1847 en 39,9 hundruð í Nýrri jarðabók 1861.⁵

Í gerðabók jarðamatsnefndar 1849 er það eitt sagt um beitoland Barkarstaða að það sé ekki mikið en gott.⁶ En í gerðabók fasteignamatsnefndar 1916 eru þau orð höfð um beitolandið að það sé „fremur lítið en skjólgott, fjalllendi, og allgott til beitar. - Smalamenska fremur hæg“.⁷

Landamerkjabréf Barkarstaða var undirritað 30. júní 1888 og er þannig:

Landamerkjaskjal fyrir Barkarstaðalandi.

Í umboði prófastsins séra Sæmundar Jónssonar á Hraungerði í Árnessýslu sem eiganda og umráðamanns jarðarinnar Barkarstaða í Fljótshlíð, skráset ég undirskrifaður ábúandi nefndrar jarðar, landamerki jarðarinnar, til ystu ummerkja við næstliggjandi jarða lönd; og tiltek þá fyrst að vestanverðu á milli Barkarstaða og Eyvindarmúlatorfunnar, að þar ræður Bleiksá eða Bleiksárgljúfur, allt frá upp-tökum hennar upp í hraunum, og niður á jafnslettu (nema hvað sagt er að Eyvindarmúli eigi vestri part af Lambatungum, enn þær liggja fyrir norðan Barkarstaðaheiði upp við hraunin). - Aftur frá jafnslettu fram yfir þvera aura ræður foss, er fellur vestanmegin í gljúfrið, ofanvið hábrúnina og „Síðjarfur“ heitir, þannig, að hann á alltaf að sjást og er það í hádegisstað, allt austur að Stórumerkurlandi, sem talið er úr landnorðurhorni á stóra „Dímon“ beina stefnu í „Lausöldu“, sem stendur á aurunum vesturundan Þórsmerkurrana.

Aftur tiltakast mörkin á milli Barkarstaða og Fljótisdals þessi: Vidargil, neðan frá jafnslettu neðan við

1 Skjal nr. 2 (13).

2 Björn Lárusson 1967, s. 138.

3 Í kaflanum um Fljótisdal standa þessi orð um afréttinn: „Afrjett á jörðin saman við aðrar jarðir í Fljótshlíð og hefur þar af helst not sumar og vetur sökum nálægðar“ (*Jarðabók Árna og Páls* 1, s. 138).

4 *Jarðabók Árna og Páls* 1, s. 139.

5 Skjöl nr. 4 (21 og 22).

6 Skjal nr. 2 (18).

7 Skjal nr. 2 (19).

Selhóla og inneftir Stórhólsgili, og svo á fjall upp í norður, á milli Hrútabotna og Smérbrekknna, líka kallaðar Þrætutungur. - Enn aftur að neðanverðu úr Viðargilsmynni, fram yfir þvera aura í hádegisstað, að áður nefndu Stórumerkurlandi.

Afrétt á jörðin Græna fjall og Þórsmörk, að tiltölu við aðrar jarðir sveitarinnar.

Hvað þessi landamerki snertir á milli Barkarstaða og Fljótisdals, þá hefir verið farið eftir forlíkunar-skjali gjörðu að Fljótisdal 1675, á milli eiganda Fljótisdals, séra Odds Eyjólfssonar, og eiganda Barkarstaða, bræðranna Jóns og Erlendar Eiríkssona, og er þar áskilið: „að beit í Þrætutungum fyrir vestan Hrútabotna, skuli vera Fljótisdalseigendum eða ábúendum frjáls og heimil, án allrar klögunar og eftirtals, þá þeir í Fljótisdal þyrftu það land að brúka, annaðhvort í misgangi eða nauðsynjanafni“; einnig er þar ákveðið að þessi „landamerki skyli standa um aldur og æfi“.¹ Þessum landamerkjum eru líka samhljóða vitnisburðir gamalla manna, er hér voru unglingar, vinnuhjú hjá Jóni prófasti Halldórssyni.

Barkarstöðum 30. júní 1888

Tómas Sigurðsson

Hvað framanskriðu landamerki snertir á milli Barkarstaða og Eyvindarmúlatorfunnar erum við samþykkir

Jón Þórðarson Sigurður Tómasson

Ósamþykkur fyrir Fljótisdalinn Ágúst Jónsson.²

Landamerkjabréf þetta var lesið upp á manntalsþingi að Kirkjulæk 27. maí 1890 og ritað í landamerkjabók.

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi Barkarstaðir verið framseldir á hefðbundinn hátt og veðsettir.³

5.4. Fljótisdalur ásamt Þórólfsfelli

Ekki liggja fyrir heimildir um Fljótisdal frá miðöldum. Í jarðabók frá 1686 er Fljótisdalur sagður í bændaeygn, 20 hundruð (miðað við landskuld), en í jarðabók 1695 er jörðin talin 12 hundruð að dýrleika að fornu mati og einnig í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns 1710 og Jarðatali Johnsens 1847.⁴ Í Nýrri jarðabók er Fljótisdalur hins vegar metinn á 33,2 hundruð.⁵

Í kafla 5.3. (Barkarstaðir) er birt lýsing á mörkum milli Fljótisdals og Barkarstaða frá 1592. Þar er einnig gerð grein fyrir landamerkjum Fljótisdals eins og þau koma fyrir í afsali 1670 þegar Nikulás Benediktsson seldi séra Oddi Eyjólfssyni jörðina til ystu ummerkja móts við aðrar jarðir. Fimm árum síðar (1675) gerðu eignarmenn jarðanna Fljótisdals og Barkarstaða með sér samkomulag um landamerki og er þeim lýst í áður nefndum kafla um Barkarstaði.

Í gerðabók jarðamatsnefndar 1849 segir m.a. um jörðina Fljótisdal:

1 *einnig* – æfi bætt við milli lína.

2 Skjal nr. 2 (2).

3 Sbr. skjöl nr. 2 (29), 4 (70, 91, 117). *Sunnlenskar byggðir* 4, s. 389-390.

4 Björn Lárússon 1967, s. 91. *Jarðabók Árna og Páls* 1, s. 137. Skjal nr. 4 (21).

5 Skjal nr. 4 (22).

Fljótisdalur, tún eru góð enn ecki stór, engjar ecki litlar enn gríttar og snögglendar, hagaganga á vetrum góð því land er rumgott.¹

Um beitolandið segir í fasteignamati 1916 að það sé „víðlent, skjólgott og kjarngott, en fremur snjóþungt. - Fremur erfið smalamenska“.²

Landamerkjabréf Fljótisdals var undirritað 24. maí 1890 en athygli vekur að þar er vesturmörkum ekki lýst:

Landamerkjabréf.

Landamerki fyrir jörðinni Fljótisdal liggjandi í Eyvindarmúlakyrkjusókn og Fljótshlíðarhreppi eru þessi sem hér greinir:

Að austanverðu milli afréttar Fljótshlíðarhrepps og jarðarinnar Fljótisdals ræður mörkum það gil sem nefnt er: fremsta Kanastaðagil; að neðanverðu þar sem gilið í hálendinu þrýtur ræður mörkum bein stefna í suður allt að Stórumerkur-marki; enn að ofanverðu tekst markið úr fyrnefndu gili (Kanastaðagili) þar sem bein stefna frá austri til vesturs lendir í efri Þórólfsárklofning; ræður svo Þórólfsá frá fyrnefndum klofning merkjum á fjall upp í norður allt að mörkum á milli Fljótshlíðar og Rangárvalla.

Jörðin Fljótisdalur á upprekstur á Grænafjallsafrétti; skógarhögg og hagbeit á Þórsmörk eftir hlutfalli réttu móts við aðrar jarðir í hreppnum.

Að þetta séu hin réttu og sanngjörnu landamerki millum jarðarinnar Fljótisdals og afréttar Fljótshlíðarhrepps höfum vér undirskrifaðir komið okkur saman um og samþykkt hver með öðrum, hverju vér til sannindamerkis og vitnisburðar ritum nöfn vor með eigin hendi.

Fljótisdal 24. maí 1890

Jón Jónsson m.e.h.

Fyrir afrétt hreppsins er hreppsnefndin

Ágúst Jónsson m.e.h.

ósamþykk

Úlfar Jónsson m.e.h.

Guðm. Guðmundsson

oddviti³

Landamerkjabréfið var lesið upp og bókað á manntalsþingi að Kirkjulæk 27. maí 1890 og ritað í landamerkjabók.

Árið 1966 keypti Fljótshlíðarhreppur⁴ Þórólfsfell af eiganda Fljótisdals ásamt ræktuðu túni (um 2 hektara), fjárheldri girðingu, fjárhúsi fyrir 200 fjár og heyllöðu. Lega og lögun hins selda lands var sem hér greinir:

Þórólfsá frá upptökum í Tindfjallajökli að undirlendi. (Gljúfrið ræður.) Frá miðjum farvegi í Þórólfsár-

1 Skjal nr. 2 (18).

2 Skjal nr. 2 (19).

3 Skjal nr. 2 (1).

4 Sveitarsjóður Fljótshlíðarhrepps er skráður eigandi Þórólfsfells (sbr. skjal nr. 4 (92)).

gljufri þar sem undirlendið byrjar, beina sjónhendingu í vestasta skerhnjúkinn á Eyjafjallajökli. (Skerhnjúkur er fyrir austan Hádegishnúk í Fljótsdal.)¹

Þórólfsfell var síðan lagt til afreitar en ekki er ljóst hvort það gerðist með lögformlegum hætti.²

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi Fljótsdalur verið fram-seldur með hefðbundnum hætti og veðsettur.³

5.5. Fljótshlíðarafréttur (Grænaþjall)

Afréttur Fljótshlíðinga er á Grænaþjalli. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1710) er þessi frásögn í upphafi kaflans um Fljótshlíð:

Einhyrningur. (Under Einhyrninge) hefur í gamaldaga (eftir því sem menn segjast heyrt hafa) bær so kallaður verið, sást þar fyrir 50 árum til tófta brota. Er þetta pláts í miðjum afreitt Fljótshlíðar manna, hver nú er almennilega kallaður Grænaþjall, og er so vel þetta takmark sem landið þar um kring brúkað fyrir afreitt. Enginn veit nú frammar að segja um bygging þessarrar jarðar; landið er mjög blásið og komið upp hraun og hrjóstur, og þar fyrir öldungis óbyggilegt.⁴

Árið 1753 voru Grænaþjall, Þórsmörk og Langanes lögfest til að sporna gegn ólögmati nýtingu manna í öðrum sveitarfélögum á hlunnindum þessara svæða. Tekið var fram að Grænaþjall væri lögfest í nafni allra bænda í Fljótshlíð:

So sem oss underskrifudum er vitanlegt að eigenn Siön og Umkunnugra Underlage, hvörsu að so kallader Flíotzhljðar Afretter Grænaþjall og Þórsmörk ásamt Skogarplatzenu Langanese (sem epter vissum Máldögum tilheirer Hollts og Storadals Kyrkium) eru yferfallenn og underlögð storkostlegum Yfergange og rangfullre Yrkingu margra Utann Sveitar Manna, sem rífa, skera og brenna Skogarplatzed, beita og undertroda Haglended med sinum Kvikfenade. Hvern [Hverer?] takmarka ólöglega Yrkingu eg Sigurdur Sigurdsson Jardanna Teigs og Storadals so vidt Þórsmörk og Langanes snertes, enn vid Hreppstiörar j Flíotzhljð, allra Sveitar Bænda vegna, það Grænaþjalls og Þórsmörkur (að nokkru Leite) Afrettum vidvikur. Þá lögfestum vid Underskrifader eigenn vegna og j Umbode annaðra adurgreinda Afrette og Skogarplatz jnnann tiltekenna Takmarka.

1o Grænaþjall fra Þórólfsfelle j Tinðfialla Jökul, þaðann j Stora Grænaþjall sem jnnst er á Afrettenum. Sidann rædur að austann og sunnann Markárflót. 2o Þórsmörk mille Þraungar og Krossár upp under Jökul ásamt sokölludum Teigs Gudrunar og Mulatungur. 3o Langanes allt fra Storumerkur Eingiagarde, jnn under Fall Jökul med Sudurhlidum öllum á Stachhollte. Hvar vid adgiætande er að halft Langanes med vissum Örnefnum og Jtökum á Þórsmörk, lögfestest af mier Sigurde Sigurdssyni, effter Bon og Fullmagt Veleruverdugs Holltz Stadarhalldara. Fyrerbiódum vier einum og sierhvörum fyrrgreinda Afrette og Skógarplátz j nochrum sier nitia, beita, bruka, yrkia, edur nokkra Gagnsemd af hafa, under fullkomna Landnámz Sekt, og adrar frekustu Skadabætur effter Lögum, af þeim visvitande hier á móti britur. Enn hvör sá sem meinar sig Skóg edur önnur Jtök eiga jnnann fyrrgreindra Takmarka, sem þesse Lögfesta uppastendur, advarast hier med að frammleggja sin Skilrike þar fyrer, á næstkomande K[yr]kiulækjar og Hollts Vor Manntals Þingum. Stande Lögfesta þesse til Sekta um næstu 12 Mánude. Enn fyrir Máldaga so leinge henni er ei að Lögum hrunded.⁵

1 Skjal nr. 4 (96). Sbr. skjal nr. 4 (95). Afsalið var undirritað 11. júlí 1966.

2 Þetta var ekki upplýst við skýrslutökur í máli nr. 4/2003.

3 Sbr. skjöl nr. 4 (74, 116). *Sunnlenskar byggðir* 4, s. 387.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 1, s. 137.

5 Skjal nr. 2 (14).

Til Stadfestu eru Underskrifadra Nöfn að Hljðarenda j Fljótshljó D 11ta Septembris A^o 1753.

S. Sigurdsson

Oddur Þordarson

Olafur Angrimsson¹

Lögfesta þessi var lesin við kirkjurnar að Dal (Stóradal), Holti, Steinum, Skógum og Hólum (Eyvindarhólum) í september 1753 „soknarfolke ahejrande“ og fyrir rétti að Holti 28. maí 1754.² Í lýsingum Innhlíðarsóknar frá 1844 kemst séra Stefán Hansson svo að orði um afréttinn:

Grænafjall í austur-landnorður inn af sóknunum, almenningur, þangað reka Inn- og Úthlíðarmenn. Réttir eru: Fljótshlíðar- eða Kirkjulækjarréttir liggjandi í Kirkjulækjarlandi, eingöngu fyrir áðurgreindar sóknir, haldnar 22 vikur af sumri.³

Sama ár lýsir séra Jón Halldórsson á Breiðabólstað afrétti sóknarinnar á þessa leið:

Afréttarland (úr Fljótshlíð) er Grænafjall (almenningur). Fljótshlíðarsveit ein á þar upprekstur. Líka tilheyrir sveitinni (í hið minnsta öllum privat eignum) hálf Þórsmörk, sem af fáeinum er notuð bæði sumar og vetur.⁴

Undir lok aldarinnar var lýst landamerkjum milli Fljótshlíðarhrepps og Rangárvallahrepps bæði á hrauninum og afréttum:

Úr fjallinu Þríhyrning sjónhending í Hæringsfell (samkvæmt landamerkjabréfi á milli Þorleifsstaða og Kyrkjulækjar) og svo úr Hæringsfelli aftur sjónhending í landnorður inn hraunin á hæsta hnjúkinn á Tindfjallajökli, úr honum austur yfir jökulinn í stærsta gilið norðan í jöklinum, þaðan í Þrætuhöfuð, úr því ræður áin „Hvítmaga“ og aðskilur hún afréttina Rangárvalla-afrétt og Grænafjall, þar til hún fellur í Markarfljót. Úr því ræður Markarfljót og aðskilur afrétt Fljótshlíðarhrepps, Grænafjall, frá öðrum afréttum, allt þar til kemur fram að landamerkjum jarðarinnar Fljótsdals.

Fljótshlíðarhreppi 2. maí 1892

(Í umboði hreppsnefndar)

Guðm. Guðmundsson

Fyrir Teigseignina samþykkur Guðm. Guðmundsson

Fyrir Hlíðarendatorfuna samþykkir

Fyrir Eyvindarmúlatorfu samþykkir⁵

1 Skjal nr. 2 (14).

2 Skjal nr. 2 (14).

3 *Rangárvallasýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1845, 1856 og 1872-1873*. Reykjavík 1968. S. 87.

4 *Rangárvallasýsla*, s. 98-99.

5 Hér fyrir aftan standa engin nöfn.

Fyrir Barkarstaði samþykkir Tómas Sigurðsson

Fyrir Fljótssdal samþykkir Ágúst Jónsson

Fyrir Þorleifsstaði samþykkir Guðrún Guðmundsdóttir

Þuríður Jónsdóttir, samþykk fyrir Rauðnefsstaði

Á afréttarmörkum milli Laufaleitar og Grænafjalls

samþykkir Steinn Guðmundsson (oddviti Rangárvallahrepps)¹

Landamerkjabréf þetta var lesið upp og bókað á manntalsþingi að Kirkjulæk í Fljótshlíð 18. maí 1892 og ritað í landamerkjabók.

Afréttarins er ekki getið sérstaklega í jarðamötum frá 19. og 20. öld en í fasteignamati 1916 er þó þessi athugasemd:

Athugasemd.

Allar jarðir í Fljótshlíðarhreppi eiga rétt til uppreksturs á Grænafjall. (Liggur það frá bygðinni að Rangárvallaafrétti, vestan Markarfljóts.-) Þær eiga og, að undanskildum Breiðabólsstaðarjörðum og Austur-Torfastöðum, skógarítak á Þórsmörk, 1 hest á ári fyrir hver 5 hundr. forn, og einnar kindar beit eftir sömu reglu. Þetta er hálf beit á Þórsmörk. Hinn helmingur beitarinnar tilheyrir Oddaprestakalli og er hann nú leigður Inn-Hlíðarmönnum (Fljótssdalur - Hlíðarendi). Alls er þessi beit fyrir 200 fjár (tölfrað). Fé þetta gengur að öllu leyti úti yfir veturinn gjafar- og hirðalaust.

Inn af Þórsmörk eru smáafréttir sem kallaðir eru Tungur og eru notaðar frá Háu-Múla (Eyvindarmúla-tungur) og Árkvörn (Teigstungur). Afréttir þessir þykja svo rírir, að eigendur vilja láta beit á þeim fyrir smölun.²

Afréttir þeir, sem vikið er að í lok athugasemdarinnar (smáafréttir inn af Þórsmörk), munu vera á því landi sem Jörundur goði fór eldi og lagði til hofs, sunnan Krossár frá Jökulsá og inn í botn Krossárdals (sbr. kafla 5.1.).³ Í athugasemdunum eru Tungurnar sagðar notaðar frá Háamúla (þ.e. Eyvindarmúlatungur) og Árkvörn (þ.e. Teigstungur). Háimúli og Árkvarnarkot voru samkvæmt Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns hjáleigur Eyvindarmúla en þar er þess ekki getið að sú jörð eða hjáleigur hennar hafi átt nein réttindi í Tungunum. Af heimildum verður ekki séð að Eyvindarmúla hafi verið eignaðar Múlatungur fyrr en í landamerkjabréfi jarðarinnar frá 1. júní 1891 (sbr. kafla 5.2.).⁴

Hér er einnig rétt að vekja athygli á því sem stendur í 56. gr. reglugerðar fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta, fjallskil, réttahöld, meðferð á óskilafænaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl., nr. 72, 8. ágúst 1921. Greinin fjallar um „smáafrétti“:

Hreppsnefnd Fljótshlíðarhrepps og hreppsnefnd Vestur-Eyjafjallahrepps skulu sjá um fjallskil, rétta-

¹ Skjal nr. 2 (6).

² Skjal nr. 2 (19).

³ Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 429.

⁴ Sbr. skjal nr. 3 (88) (jarðamat 1849). *Rangárvallasýsla* 1968, s. 76 (lýsing Einars Sighvatssonar hreppstjóra á Þórsmörk frá um 1840)

höld og grenjaleitir o.s.frv. á Þórsmörk, en hreppsnefnd Fljótshlíðarhrepps á Teigs-, Múla- og Guðrúnartungum. Hreppsnefnd Vestur-Eyjafjallahrepps sér um það á Almenninum, Merkurtungum, Stakkholti og Steinsholti, og hafa hreppsnefndirnar rétt til að gera nauðsynlegar fyrirskipanir í þessu efni. Sá eða sú hreppsnefnd, sem heldur Goðaland til uppreksturs, hafi öll umráð yfir afréttinum, að því er snertir réttahöld, grenjaleitir o.fl. og skal þar halda skilarétt. Eigi má þá sá, er heldur Goðaland, láta reka fé yfir jökul að haustlagi.¹

Afréttinum Grænafjalli og mörkum hans er lýst nákvæmlega í greinargerð Oddgeirs Guðjónssonar, hreppstjóra Fljótshlíðarhrepps, árið 1979:

Grænafjall, afréttur Fljótshlíðarhrepps, hefur verið eign allra jarða í Fljótshlíðarhreppi og notaður af búendum sveitarinnar sem beitiland frá landnámsíð.

Takmörk afréttarins eru þessi: Úr hæsta tind Tindfjallajökuls yfir jökulinn í stærsta gilið norðan í jöklinum, þaðan í Þrætuhöfuð, síðan ræður áin Hvítmaga og skilur hún afrétti Rangárvalla og Fljótshlíðarhrepps þar til hún fellur í Markarfljót. Úr því ræður Markarfljót og aðskilur afrétt Fljótshlíðarhrepps Grænafjall frá öðrum afréttum allt þar til kemur fram að Lausöldu (Jökulsteini). Þaðan sjónhending í Hákolli á Stóra-Dímon þar til kemur að landamörkum jarðarinnar Fljótisdals.²

Frá ómunatíð var afrétturinn Grænafjall safnaður á þremur dögum en árið 1958 var reistur skáli við Einhyrning, og dugðu eftir það tveir dagar til smölunar. Skáli þessi og annar, við Þórólfsfell, eru í eigu fjallskilasjóðs Fljótshlíðarhrepps.³ Afréttarfé hafði þá jafnframt fækkað nokkuð, úr 4000-5000 í um 2000 sem kom til rétta í fyrstu leit.⁴ Á síðari árum hefur þriðja leit ekki verið farin nema sérstök ástæða hefur þótt til. Lengst var farið í leitir vestur í Mófellsbætur á mörkum Rangárvalla- og Fljótshlíðarafréttar og í Botninn í undirhlíðum Tindfjallajökuls.⁵

Í upphafi þessa kafla er vitnað í frásögn Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns um tóftabrot undir Einhyrningi. Sumarið 1885 fór Brynjólfur Jónsson frá Minnanúpi á þessar slóðir og taldi sig finna bæjarrúst „við botn lækjar þess, er fellur um Einhyrningsflatar“. Rústin var „grjót-dreif“ og fundust í henni brýnisbrot með meitilsegg á öðrum enda, þrjú smábrot af ryðjárn og sindurmolar. Einnig taldi Brynjólfur víst að á milli Gilsár og Þórólfsfells, í „hallendi upp undir Tindfjallajökul“ hefði verið bærinn Kanastaðir, í landnámi Þórólfs Askssonar.⁶ Engar frekari heimildir eru um byggð á þessum svæðum.

5.6. Emstrur

Emstrur nefnist afréttur Hvolhrepps.⁷ Afréttur með því nafni er ekki nefndur í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns frá byrjun 18. aldar en Sveinn Pálsson minnst á þær þegar hann var þar á ferð 1793. Hann segir Emstrur vera nafn á nokkrum litlum afréttum austan við Markarfljót, beint á mói Grænafjalli. Síðan lætur hann þess getið að fornmennt kunni að hafa nefnt Emstrurnar Goða-

1 Skjal nr. 4 (34). Sams konar ákvæði eru í eldri fjallskilareglugerðum, sbr. 60. gr. reglugerðar fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta o.fl., nr. 80, 7. júní 1915 (skjal nr. 4 (36)); 62. gr. reglugerðar fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta o.fl., nr. 8, 12. janúar 1911 (skjal nr. 4 (37)) og 66. gr. reglugerðar fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta o.fl., nr. 58, 1894 (skjal nr. 4 (38)).

2 Skjal nr. 4 (95).

3 Kristinn Jónsson á Staðarbakka við skýrslutökur í máli nr. 4/2003.

4 Sbr. vitnisburð Kristins Jónssonar á Staðarbakka og Sváfnis Sigurjónssonar prófests við áðurnefndar skýrslutökur.

5 *Sunnlenskar byggðir* 4, s. 362-363. Sbr. einnig lýsingu Sváfnis Sigurjónssonar við áðurnefndar skýrslutökur. *Göngur og réttir*. 1. b. Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar. Önnur prentun aukin og endurbætt. Akureyri 1983. S. 212-227.

6 Skjal nr. 4 (131).

7 *Göngur og réttir* 1, s. 203. *Sunnlenskar byggðir* 4, s. 474.

land og komi það heim við frásagnir gamals fólks í Fljótshlíð. Að hans sögn voru Emstrur gróðurleysur á þessum tíma.¹ Við skýrslutökur í máli nr. 4/2003 (Fljótshlíðarsvæði) var vísað til sögusagna um að Katrín Erlendsdóttir á Stórólfsfshvoli (1612-1693) hefði gefið Hvolhreppi þennan afrétt til að þurfa ekki að bera kostnað af því að smala hann. Engar ritaðar heimildir hafa fundist sem styðja þessi munnmæli.

Í lýsingu Stórólfsfshvols- og Siglúvíkursóknar frá 1839 er gerð svofelld grein fyrir afrétti Hvolhrepps:

Hvolhreppur á afrétt á svonefndum Fremri- og Innri-Emstrum. Liggja þær í austur-landnorður frá Grænaflalli, sem er Fljótshlíðar afréttur og frá hvörju Markarfljót skilur þær. Verða þær lítt notaðar vegna ófærra vatna. Siglúvíkursókn á engan afrétt.²

Eins og hér kemur fram voru litlar nytjar af Emstrum enda er þeirra hvorki getið í jarðamatið 1849 né fasteignamati 1916.³

Í bréfi, dags. 15. nóvember 1979, lýsir oddviti Hvolhrepps mörkum afréttarins á þessa leið:

Emstrur nefnist afréttur Hvolhrepps. Afrétturinn takmarkast að sunnan af Mýrdalsjökli og Syðri Emstruá. Að vestan skilur Markarfljót afréttinn frá Fljótshlíðar afrétti allt að Kaldaklofskvísl, en milli Rangárvallaafreftar liggja mörkin um Kaldaklofskvísl eftir Þrætutanga og upphaflegum farvegi Bláfjallakvíslar austan Bláfjalla suður um jökul í sýslumörk.⁴

Um skriflegar heimildir varðandi eignarrétt er ekki vitað en afrétturinn hefur tilheyrt Hvolhrepp svo langt aftur sem sögur herma og eingöngu verið nýttur af Hvolhreppingum.

Mörk þessi eru eftir því sem þeir telja sem gleggst þekkja til og hafa smalað afréttinn og eru honum kunnugastir.⁵

Emstrur voru taldar bera um 600 fjár og hefur þá verið miðað við fráfarulömb.⁶ Með aukinni uppgræðslu þéttist gróðurinn, og eru dæmi um að allt að 900 fjár hafi verið rekið á afrétt.⁷ Afrétturinn þótti að mörgu leyti erfiður til nýtingar vegna fjarlægðar og torleiðis því að komast þurfti yfir vötnin sem aðskilja Emstrurnar frá öðrum afréttum.⁸ Á seinni hluta 19. aldar var notaður bátur á Markarfljóti til að ferja menn og fê þar yfir, en laust fyrir 1880 varð slys, bátnum hvolfdi, og drukkuðu tveir menn af honum. Árið 1913 var sett kláfferja á Markarfljót, og var hún í notkun allt þar til brú var gerð neðan við kláfinn um 1980.⁹

1 *Ferðabók Sveins Pálssonar. Dagbækur og ritgerðir* 1791-1797. 1. b. Reykjavík 1983. S. 259, sbr. s. 253 og sama rit, 2. b. (Reykjavík 1983), s. 505.

2 *Rangárvallasýsla* 1968, s. 124. Með lýsingu Einars Sighvatssonar hreppstjóra á Ytaskála á Þórsmörk og nálægum afréttum frá 1845 fylgir uppdráttur þar sem m.a. Emstrur eru merktar inn (sama rit, s. [72]).

3 Sbr. skjöl nr. 2 (18, 19).

4 Að sögn Guðmundar Inga Gunnlaugssonar eru mörk Hvolhrepps og Rangárvallahrepps Bláfjallakvísl austan Bláfjalla (skýrslutökur í máli nr. 3/2003, 17. september 2003).

5 Skjal nr. 4 (95).

6 *Sunnlenstar byggðir* 4, s. 478.

7 *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 205.

8 *Sunnlenstar byggðir* 4, s. 477-478. Sbr. nafngiftina Emstrur sem mun dregin af sögninni amstra (þrælka, erfiða, kveinka sér) og vísar þá trúlega til erfiðra samgangna á afréttinn (sbr. Þórhallur Vilmundarson: „Emstrur.“ *Grimnir. Rit um nafnfræði*. 2. h. Reykjavík (Örnefnastofnun Þjóðminjasafns) 1983. S. 63-64. *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 203).

9 Sbr. *Sunnlenstar byggðir* 4, s. 478. Sváfnir Sigurjónsson við skýrslutökur í máli nr. 4/2003. Brúin er í svokölluðum Króki, nokkru neðan kláfsins (www.nat.is).

Árið 1990 var gerður samningur milli Landgræðslu ríkisins og sveitarstjórnar Hvolhrepps. Helstu ákvæði samningsins voru þessi:

1. grein

Bændur í Hvolhreppi munu ekki reka eða flytja búfê á Emstrur a.m.k. næstu 5 ár.

2. grein

Landgræðsla ríkisins mun annast viðhald á ristarhliði við brú á Markarfljóti milli afréttar Hvolhrepps og Fljótshlíðarhrepps.

3. grein

Hvolhreppur annast lögbundin fjallskil á Emstrum í samráði við Landgræðsluna. Landgræðslan ber kostnað af fjallskilum, samkvæmt nánara samkomulagi, meðan samkomulag þetta gildir eða þar til hætt er að reka fê á Rangárvallafrétt.

4. grein

Landgræðslan mun vinna að landgræðslu á afréttinum í samráði við heimamenn eftir því sem fjárveitingar leyfa.

5. grein

Sveitarstjórn Hvolhrepps mun beita sér fyrir því að fê sem kemur fram við haustleitir verði fargað.¹

Samhljóða samningur var gerður árið 2002 milli Landgræðslu ríkisins og sveitarstjórnar Rangárþings eystra (áður Hvolhrepps).²

Á Emstrum eru tveir skálar. Annar er leitarmannaskáli, á Mosunum, rétt neðan við brúna, í eigu Hvolhrepps. Leitarmannakofi var áður í Hattafellsgili en hann er nú í einkaeign.³ Hinn skálinn er í Botnum og í eigu Ferðafélags Íslands.⁴

Í samantekt um Hvolhrepp frá 1974 kemur fram að sauðfê í Hvolhreppi gekk að mestu í heima-högum því að afréttarlandið, Emstrur, norður af Almenninum, væri bæði lítið og lélegt.⁵ Er það sögn manna að bæði hafi verið reynt að selja afréttinn og gefa en enginn viljað kaupa eða þiggja.⁶

1 Skjal nr. 6 (3).

2 Skjal nr. 6 (4).

3 Sváfnir Sigurjónsson prófastur við áðurnefndar skýrslutökur. Sbr. einnig vitnisburð Kristins Jónsson á Staðarbakka við sömu skýrslutökum.

4 Sbr. skjal nr. 4 (110).

5 *Rangárþing*. Greinargerð um héraðið á ellefu alda byggðarafmæli 1974. Þjóðhátíðarnefnd Rangárvallasýslu 1974. S. 49.

6 *Sunnlenskar byggðir* 4, s. 478.

6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

6.1. Inngangur

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu sem tekið var til meðferðar, málum nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði sem tekið var til meðferðar er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítils háttar breytingum, og fylgja í viðauka með úrskurði þessum.

Þannig er gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þær breytingar sem á því hafa orðið síðan. Einnig er fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda. Gerð er grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað er sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka sem og eignarhaldi á og undir jökulum og mörk við jökul eða á. Þá er fjallað um það hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands megi draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist ítaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins. Því næst er fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Í því sambandi er gerð sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitasmálum, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálalabókum. Loks eru dregnar saman meginniðurstöður um þau atriði sem að framan hafa verið rakin.

Þá hefur óbyggðanefnd við úrlausn sína litið til og tekið mið af niðurstöðum Hæstaréttar í fyrstu dómum réttarins í þjóðlendumálum, varðandi úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafreittur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi. Dómar þessir voru kveðnir upp 21. október 2004 í málum nr. 47 og 48/2004.

Í þeim köflum, sem hér fara á eftir, verður gerð grein fyrir þeim sérstöku forsendum sem úrskurður óbyggðanefndar í máli þessu byggir á. Sú umfjöllun er í beinu samhengi við framangreindar almennar niðurstöður óbyggðanefndar á svæðum I og II og vísar til þeirra. Í upphafi verður fjallað um landnám á því svæði sem hér er til meðferðar og því næst koma niðurstöður óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu einstakra landsvæða, í staðfræðilegri röð frá vestri til austurs.¹ Þá verður fjallað um ákvörðun málskostnaðar. Loks verður gerð grein fyrir tæknilegum atriðum.

6.2. Landnám

Í Sturlubók og Hauksbók eru nafngreindir nokkrir landnámsmenn á því svæði sem nefnt er Fljótshlíð. Ketill hængur Þorkelsson nam öll lönd milli Þjórsár og Markarfljóts. Hann á þó einkum að hafa eignað sér land milli Rangár og Hróarslækjar en látið öðrum eftir aðra hluta landnámsins til búsetu. Í Melabók eru nefndir fleiri landnámsmenn á svæðinu: Baugur, fóstbróðir Ketils hængs, nam „Fljótshlíð alla“ ofan við Breiðabólsstað til móts við Hæng, Þorkell bundinfóti nam land umhverfis Þríhyrning og Sighvatur rauði sló eign sinni á Einhyrningsmörk fyrir ofan Deildará. Þessara manna er einnig getið í Sturlubók og Hauksbók en sagðir hafa numið land „að ráði Hængs“ í landnámi hans. Tveir aðrir landnámsmenn koma hér við sögu: Jörundur Hrafnsson byggði „fyrir vestan Fljót“ og bjó á Svertingisstöðum og Þórólfur Asksson nam „Þórólfsfell á milli Deildará tveggja“ og bjó þar síðan.

¹ Umfjöllun um staðhætti og gróðurfar á svæðinu er byggð á skýrslu Ingva Þorsteinssonar, ráðgjafa óbyggðanefndar á sviði náttúrufræði, sbr. skjal nr. 8, útgefnu kortum Landmælinga Íslands, örnefnaskrá frá Örnefnastofnun Íslands, athugunum í vettvangsferð, sbr. kafla 4.4., og almennum uppláttarritum, svo sem árbókum Ferðafélags Íslands.

Af frásögn Landnámabókar verður sú ályktun dregin að land milli Ytri-Rangár og Markarfljóts hafi verið numið til. Mörkin til norðurs eru hins vegar ekki tilgreind og því óljóst hvort þau hafi náð að upptökum Ytri-Rangár og Markarfljóts eða „allt inn til óbyggða“ eins og Haraldur Matthías-son gat sér til um. Til hliðsjónar má hafa nöfn efstu kennileita í landnámunum fyrrgreindra manna: Reyðarvatn (Ketill hængur), Þríhyrningur (Þorkell bundinfótur), Einhyrningsmörk fyrir ofan Deildará (Sighvatur rauði) og Deildarár tvær (Þórólfur Asksson). Þá skal þess getið að í Egils sögu Skalla-Grímssonar er komist svo að orði að Ketill hængur hafi numið „á milli fjalls og fjöru“. Sú saga þykir ekki traust sagnfræðileg heimild auk þess sem orðalagið er of óljóst til að unnt sé að draga af því afdráttarlaus ályktun um efri mörk landnámsins. Af frásögn Landnámabókar má þó álykta að landnámið hafi í einhverjum tilvikum náð lengra inn til landsins en byggð á síðari tímum.

6.3. Múlatorfa

Múlatorfa skiptist nú í Eyvindarmúla, Háamúla, Árkvörn og Múlakot I-II. Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi fyrir Eyvindarmúlaland, hina svo kölluðu Múlatorfu í Fljótshlíð sem er með býlunum Eyvindarmúla, Múlakoti, Sauðtúni, Árkvörn og Háamúla, dags. 1. júní 1891 og þingl. 18. maí 1892, án þess að tekið sé tillit til skiptingar lands innan þeirra merkja.

Að Múlatorfu liggja Hlíðarendatorfa til vesturs, Rangárvallafréttur í fyrrum Rangárvallahreppi til norðurs, Barkarstaðir til austurs og Stóramörk í fyrrum Vestur-Eyjafjallahreppi til suðurs.

Bæjarstæði í Múlatorfu eru við rætur Múlaheiðar í beinni línu með fram veginum. Stórflytið Markarfljót ásamt kvíslum renna í vesturátt á rennsléttu láglendinu þar fyrir neðan. Undirlendið, sem liggur suður af hliðinni, er nefnt einu nafni Markarfljótsaurar eða Aurar, þó svo sléttar grundinnar séu víða grónar. Um Aurana flæmist Markarfljót og greinar sem úr því kvíslast. Frá Stóra-Dímon að rótum Múlaheiðar ná sléttir aurarnir 5 km breidd. Hliðin í landi Múlatorfu er grasi gróin alveg upp á fjallsbrún fyrir utan nokkur svæði þar sem sér á klappirnar og með fram giljum og lækjum. Merkjaá kemur niður vestan við bæjarstæði Múlakots með hvítum fossi er nefnist Merkja-árfoss. Sami foss er stundum nefndur Gluggafoss þar sem vatnið fellur í gegnum glugga. Austar falla margir smálækir fram af fjalllendinu og kallast þeir einu nafni Fossar. Á austurmörkum Múlatorfu fellur Bleiksá sem á m.a. upptök sín á svæði sem nefnist Lambatungur, áin fellur um þröngt hylldjúpt gljúfur niður á láglendi þar sem hún sameinast að lokum Þverá. Upptök upptalinnna áa og afrennsla eru að mestu leyti ofan hliðarbrúnarinnar í 500 m hæð yfir sjávarmáli uppi á Hrauni ofan Lambatungna. Hraunið er landsvæði efst í Fljótshlíð, nánast allt ofan 500 m hæðar og smáhækkar það til norðurs. Hæsti tindur upp af Múlatorfu er Bláfell á Hrauninu í 745 m hæð. Hraunin eru í raun undirhlíðar Tindfjallajökuls, og er yfirborð þeirra melar, urðir og grjót, en ekki hraun í eiginlegri merkingu þess orðs.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá hæsta punkti Hæringsfells beina stefnu til suðausturs í punkt í 672 m hæð í Hrauninu upp af Múlatorfu og þaðan beina stefnu til suðausturs í upptök Fremsta Kanastaðagils. Samkvæmt þessari kröfugerð er nokkur hluti Hraunsins upp af Múlatorfu innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur jarða í Múlatorfu lýst kröfu um beinan eignarrétt að sama landsvæði. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.2.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(29), er almennt byggt á því að landnám og lög séu frumstofnunarhættir beins eignarréttar. Af heimildum um landnám á þessu svæði megi ráða að allt undirlendi, nema afrétturinn Grænafjall og Emstrur hafi verið numið í öndverðu, en í samræmi við þekktar landnámsreglur sé takmarkað hversu langt til fjalla námið náði. Á þessu byggist kröfulína íslenska ríkisins. Varðandi Múlatorfu sérstaklega er vísað til þess að samkvæmt landamerkjabréfi jarðarinnar frá 1891 eigi jörðin land allt í Hæringsfell að vestan og þaðan til byggða, en eystri mörkin liggja frá ákveðnum stað á línu sem dregin er milli Hæringsfells og Tindfjalla og til byggða. Ekki njóti við eldri heimilda um merki jarðarinnar nema þær upplýsingar í vísitásiu frá 1641 að þá hafi land jarðarinnar skipst í heimaland og annað land. Landskiptagerð frá 1971 hafi ekki tekið til

heiðarinnar og það sé ákveðin vísbending um að þar sé um afrétt að ræða, sbr. 1. gr. landskiptalaga. Meirihlutinn af hinu óskipta fjalllendi sé utan þjóðlendu samkvæmt kröfugerð íslenska ríkisins en efst sé skák sem ríkið geri kröfu til að verði úrskurðað þjóðlenda. Þar sé um að ræða gróðurvana hálendi sem eigi meira sameiginlegt með örafnum í austri en jörðunum í hliðinni. Þá er vísað til þess að samkvæmt landamerkjalytingu Barkarstaða séu merkin milli Barkarstaða og Múlatorfu Bleiksá eða Bleiksárgljúfur, allt frá upptökum hennar uppi í Hraunum. Ekki verði séð að kröfugerð landeigenda taki mið af þessari lýsingu. Bleiksá virðist skera þjóðlendukröfulínu við landamerki Barkarstaða og Fljótisdals en ekki verði séð að upptök hennar séu innan þess lands á Hraunum, sem sé innan landamerkja Barkarstaða samkvæmt kröfugerð landeigenda. Í landamerkjalytingu Múlatorfu segi að mörkin liggi úr fyrrnefndri línu á háfjallinu beint niður um miðjar Lambatungur í Bleiksárgil. Lýsingunum tveimur beri þannig ekki saman. Þjóðlendukröfulínan liggi í gegnum óskipt land Múlatorfunnar og í hornpunkt í Stóra Hæringsfelli. Þegar mat sé lagt á það hversu hátt til fjalla beinn eignarréttur skuli ná sé óhjákvæmilegt að líta til hliðsettra jarða og líta fram hjá einhliða lýsingum sem ekki séu í samræmi við lýsingar á mörkum nágrennajarða.

Af hálfu eigenda Eyvindarmúla, Árkvarnar, Háamúla og Múlakots I í Múlatorfu, sbr. skjöl nr. 5 og 6(2), er því haldið fram að landsvæði það sem hér er til meðferðar sé og hafi verið undirorpið beinum eignarrétti allt frá landnámsöld. Fyrir hendi sé landamerkjalyting fyrir Múlatorfu sem lesin hafi verið á viðeigandi manntalsþingi og innfærð í landamerkjabók. Lýsingu þessari beri saman við lýsingar á merkjum aðliggjandi jarða og hvorki sé né hafi verið ágreiningur um merkin í ómunatíð. Umboðsmenn opinbers valds hafi hvorki fyrr né síðar dregið merkjalýsingu torfunnar í efa í orði eða verki. Þvert á móti hafi íslenska ríkið byggt samskipti sín við eigendur jarða í torfunni á því að allt land innan þinglýstra merkja væri háð einkaeignarrétti eigenda. Jarðarmat og fasteignamat sé á þessu byggt. Skattskylda eigenda jarðanna sé á því byggð að allt land innan merkja sé eign eigenda jarðanna. Lánastofnanir og opinberir sjóðir hafi tekið veð í öllu landi innan þinglesinna landamerkja og viðkomandi veðskuldabréfum þinglýst af þinglýsingardómurum og síðar af handhöfum framkvæmdavalds. Jarðir í torfunni hafi gengið kaupum og sölum og hafi aðilar byggt á staðfestum upplýsingum frá opinberum aðilum um merki jarðanna. Sama gildi við skipti á landi þeirra og svo megi lengi telja. Byggt er á því að allri óvissu um merki jarða hafi verið eytt með setningu landamerkjalaga hinna eldri og hinna yngri að því er varðar þær jarðir sem þá voru gerð landamerkjabréf fyrir og þau afhent til þinglýsingar og þinglesin athugasemdalaust. Þá er því alfarið hafnað að jarðeigendum sé skylt að rekja eignarheimildir sínar annað og lengra en til þinglesinna eignarheimilda sinna og landamerkjaskráa. Því næst er vísað til þess að þau rök að enginn hafi verið til fyrirsvars þegar að endimörkum jarða til landsins kom standist ekki. Hafi eigandi fjallajarðar reynt að færa út merki sín inn til landsins og afréttur í sameign byggðarmanna verið næstur mörkum viðkomandi jarðar hefði eigendum afréttarins verið að mæta. Loks er tekið fram að landskipti sem fram hafi farið á landi innan landamerkja Múlatorfu staðfesti einungis það sem eigendur jarðanna hafi haldið fram um inntak eignarráða þeirra. Enda þótt heiðalandinu hafi ekki verið skipt þá feli það ekki í sér að ríkið geti gert tilkall til þess landsvæðis. Landið sé einfaldlega einkaeignarland þeirra innan þinglýstra landamerkja.

Af hálfu eigenda Múlakots II, sbr. skjöl nr. 7 og 7(3), er í meginatriðum vísað til sömu sjónarmiða og að framan greinir.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Múlatorfunnar er rakin í kafla 5.2. Þar kemur fram að Eyvindarmúla er getið í heimildum allt frá því um 1200. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Þá eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms í Fljótshlíð, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Múlatorfu er lýst í fyrirliggjandi heimildum. Athugun

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja torfunnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, þ.e. merkja torfunnar að því leyti sem þau liggja innan kröfuvæðis íslenska ríkisins. Suðurmörk Múlatorfu við Stórumörk í fyrrum Vestur-Eyjafjallahreppi sem jafnframt voru hreppamörk fyrrum Fljótshlíðarhrepps og fyrrum Vestur-Eyjafjallahrepps eru utan við það svæði sem kröfugerð íslenska ríkisins tekur til og þykja ekki vekja sérstakan vafa, sbr. einnig umfjöllun þar um í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk. Þau verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Múlatorfu verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Fyrstu lýsinguna á landamerkjum Múlatorfu er að finna í landamerkjabréfi fyrir Eyvindarmúlaland, hina svo kölluðu Múlatorfu í Fljótshlíð sem er með býlunum Eyvindarmúla, Múlakoti, Sauðtúni, Árkvörn og Háamúla, dags. 1. júní 1891 og þingl. 15. maí 1892. Þar er vesturmörkum torfunnar við Hlíðarendatorfu lýst „úr Stóra-Hæringsfelli beint niður í miðgilið upp af Merkiárbotnum, svo ræður það gil niður í Merkiárbotna, þá Merkiárfarvegur niður heiðina, Merkiárgil og Merkiárgljúfur niður til láglendis, . . .“. Landamerkjabréfið er samþykkt vegna Hlíðarendatorfu. Merkjum er ekki lýst með fyllilega sambærilegum hætti í landamerkjabréfi Hlíðarenda í Fljótshlíð, sem er með hjáleigunum Hlíðarendakoti, Nikulásarhúsum og Halls koti, dags. 10. maí 1886 og þingl. 27. maí 1890 en þar segir að gagnvart Eyvindarmúlatorfu ráði Merkiárgljúfur, gil og farvegur hennar inneftir heiðinni allt til Merkiárbotna, síðan beina stefnu úr Merkiárbotnum miðgilinu í hánorður upp til fyrrnefndrar stefnu úr Hæringsfelli í Tindfjöll. Samkvæmt þessu virðist því hafa verið litið svo á að land Hlíðarendatorfu næði eitthvað austur fyrir Hæringsfell. Bréfið er samþykkt vegna Múlatorfu. Eldri heimildir um merki Hlíðarendatorfu eru ekki fyrir hendi.

Norðurmörkum Múlatorfu gagnvart Rangárvallafrétti er í landamerkjabréfi torfunnar lýst þannig að efst á hálendinu ofan við heiðarnar sé merkjalínan úr Stóra-Hæringsfelli að sjá á Tindfjöll austur. Bréfið er ekki samþykkt vegna Rangárvallafréttar. Það er hins vegar í samræmi við lýsingu á landamerkjum á milli Fljótshlíðarhrepps og Rangárvallahrepps bæði á hrauninum og afréttum sveitanna, dags. 2. maí 1892 og þingl. 18. maí s.á., en þar er hreppamörkum á þessu svæði lýst úr Hæringsfelli sjónhendingu í landnorður inn hraunin á hæsta hnjúkinn á Tindfjallajökli. Eldri heimildir um merki Rangárvallafréttar liggja ekki fyrir.

Austurmörkum Múlatorfu gagnvart Barkarstöðum er í landamerkjabréfi torfunnar lýst „úr fyrrnefndri línu á háfjallinu beint niður um miðjar Lambatungur í Bleiksáargil, svo ræður Bleiksáargil og Bleiksáargljúfur niður til láglendis, þaðan ræður hádegislína, suður láglendið og aurana“. Bréfið er samþykkt vegna Barkarstaða. Þá er landamerkjum lýst með sambærilegum hætti í landamerkjabréfi Barkarstaða, dags. 30. júní 1888 og þingl. 27. maí 1890, svo langt sem sú lýsing nær. Það er og samþykkt vegna Múlatorfunnar. Eldri heimildir um merki Barkarstaða að þessu leyti liggja ekki fyrir.

Í kjölfar þess að landamerkjalög taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Múlatorfu. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst. Sá óverulegi munur sem er á bréfi Múlatorfu annars vegar og bréfi Hlíðarendatorfu hins vegar verður ekki talinn hafa sérstaka þýðingu. Landamerkjabréf Múlatorfu er nokkrum árum yngra auk þess sem það er samþykkt vegna Hlíðarendatorfu. Verður því litið svo á að um þá lýsingu sem þar kemur fram hafi ríkt sátt. Múlatorfubréfið er einnig áritað af hálfu annarra aðliggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki torfunnar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágretta. Lýsing á landamerkjum milli Fljótshlíðarhrepps og Rangárvallahrepps er í samræmi við Múlatorfubréfið og skortur á áritun fyrirsvarsmanna hreppsins vegna Rangárvallafréttar verður því ekki talinn hafa efnislega þýðingu í þessu sambandi. Þá eru bæði landamerkjabréf Hlíðarendatorfu og Barkarstaða árituð af hálfu Múlatorfu og þinglesin. Þetta bendir til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt er ljóst að eigendur Múlatorfunnar hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Múlatorfu hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að Múlatorfa hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1891 hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendið hefur þar ekki verið undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshlíð, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 8. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins hefur ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Múlatorfunnar sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.¹

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Múlatorfunnar, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.4. Barkarstaðir

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi fyrir Barkarstaðalandi, dags. 30. júní 1888 og þingl. 27. maí 1890.

Að Barkarstöðum liggja Múlatorfa að vestan og Fljótisdalur að austan. Til norðurs er Rangárvallafréttur í fyrrum Rangárvallahreppi og til suðurs er Stóramörk í fyrrum Vestur-Eyjafjallahreppi.

Bærinn Barkarstaðir stendur á felli undir sjálfri Barkarstaðaheiðinni. Jökulfallið Markarfljót ásamt Þverá og Affalli renna í vestrátt á rennsléttu láglendinu rétt neðan við veginn. Undirlendið sem liggur suður af hlíðinni er nefnt Markarfljótsaurar eða Aurar. Um Aurana flæmist Markarfljót og greinar sem úr því kvíslast. Barkarstaðaheiðin er grasi gróin alveg upp eftir fjallshlíðinni fyrir utan nokkur svæði þar sem sér á klappirnar og með fram giljum og lækjum. Má þar nefna frá vestri til austurs Bleiksárgil, Bæjargil, Tómagil og Viðargil. Tómagil er stérstakt að því leyti að í því er inniluktur móbergshellir með opi í lofti og sindrar þar niður lækjarbuna. Viðargil er á milli Barkarstaða og Fljótisdals. Á undirlendinu og í hlíðunum upp af því er gilið nánast miðja vegu á milli bæjanna en þegar kemur upp í heiðina hallar því til austurs og heitir þá Stórhólgil og síðar Hrutagil. Á vesturmörkum Barkarstaða fellur svo Bleiksá sem á m.a. upptök sín á svæði sem nefnist í Lambatungur, áin fellur um þröngt hyldjúpt Bleiksárgljúfur, sem áður hefur verið minnst á, niður á láglendi þar sem hún sameinast að lokum Þverá. Upptök upptalinna áa og afrennsla eru að mestu leyti ofan hlíðarbrúnarinnar í 500 m hæð yfir sjávarmáli uppi á Hrauni ofan Lambatungna. Hraunið er landsvæði efst í Fljótshlíð sem er nánast allt ofan 500 m hæðar og smáhækkar það til norðurs. Hraunin eru í raun undirhlíðar Tindfjallajökuls og er yfirborið þeirra melar, urðir og grjót en ekki hraun í skilningi þess orðs.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá punkti í 672 m hæð í Hrauninu upp af Múlatorfu og þaðan beina stefnu til suðausturs í upptök Fremsta Kanastaðargils. Samkvæmt þessari kröfugerð er nokkur hluti Hraunsins upp af Barkarstöðum innan þjóðlendu. Á móti hefur eigandi Barkarstaða lýst kröfu um beinan eignarrétt að sama landsvæði. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.3.

¹ Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(29), er almennt byggt á því að landnám og lög séu frumstofnunarhættir beins eignarréttar. Af heimildum um landnám á þessu svæði megi ráða að allt undirlendi nema afrétturinn Grænafjall og Emstrur hafi verið numið í öndverðu en í samræmi við þekktar landnámsreglur sé takmarkað hversu langt til fjalla námið náði. Á þessu byggist kröfulína íslenska ríkisins. Varðandi Barkarstaði sérstaklega er fyrst vísað til heimilda um merki Barkarstaða og Fljótsdals. Í þeim sé merkjum á milli jarðanna lýst um Viðargil allt á fjall upp í norður. Ekki verði annað séð en að þessi lýsing sé í samræmi við kröfugerð íslenska ríkisins. Samkvæmt hæðarlinum á korti sé komið á fjall upp í um 600 metra hæð en þá fari að gisna milli lína. Kröfulína ríkisins hvað varði bæði Barkarstaði og Fljótsdal sé miklu innar í landinu og allt í 700 metra hæð. Í samræmi við dómafordæmi Hæstaréttar sé slíkt land flokkað sem öræfi. Þá er vísað til þess að samkvæmt landamerkjalyðingu Barkarstaða sé merkin milli Barkarstaða og Múlatorfu Bleiksá eða Bleiksárgljúfur, allt frá upptökum hennar uppi í Hraunum. Ekki verði séð að kröfugerð landeigenda taki mið af þessari lýsingu. Bleiksá virðist skera þjóðlendukröfulínu við landamerki Barkarstaða og Fljótsdals en ekki verði séð að upptök hennar séu innan þess lands á Hraunum sem sé innan landamerkja Barkarstaða samkvæmt kröfugerð landeigenda. Í landamerkjalyðingu Múlatorfu segi að mörkin liggi úr fyrrnefndri línu á háfjallinu beint niður um miðjar Lambatungur í Bleiksárgil. Lýsingunum tveimur beri þannig ekki saman. Þegar mat sé lagt á það hversu hátt til fjalla beinn eignarréttur skuli ná sé óhjákvæmilegt að líta til hliðsettra jarða og líta fram hjá einhliða lýsingum sem ekki séu í samræmi við lýsingar á mörkum nágrannajarða.

Af hálfu eigenda, sbr. skjöl nr. 5 og 6(2), er því haldið fram að landsvæði það, sem hér er til meðferðar, sé og hafi verið undirorpið beinum eignarrétti allt frá landnámsöld. Fyrir hendi sé landamerkjalyðing fyrir Barkarstaði sem lesin hafi verið á viðeigandi manntalsþingi og innfærð í landamerkjabók. Lýsingu þessari beri saman við lýsingar á merkjum aðliggjandi jarða og hvorki sé né hafi verið ágreiningur um merkin í ómunatið. Umboðsmenn opinbers valds hafi hvorki fyrir né síðar dregið merkjalýsingu jarðarinnar í efa í orði eða verki. Þvert á móti hafi íslenska ríkið byggt samskipti sín við eigendur jarðarinnar á því að allt land innan þinglýstra merkja væri háð einkaeignarrétti eigenda. Jarðarmat og fasteignamat sé á þessu byggt. Skattskylda eigenda jarðarinnar sé á því byggð að allt land innan merkja sé eign þeirra. Lánastofnanir og opinberir sjóðir hafi tekið veð í öllu landi innan þinglesinna landamerkja og viðkomandi veðskuldabréfum þinglýst af þinglýsingardómurum og síðar af handhöfum framkvæmdavalds. Jörðin hafi gengið kaupum og solum og hafi aðilar byggt á staðfestum upplýsingum frá opinberum aðilum um merki hennar. Byggt er á því að allri óvissu um merki jarða hafi verið eytt með setningu landamerkjalaga hinna eldri og hinna yngri að því er varðar þær jarðir sem þá voru gerð landamerkjabréf fyrir og þau afhent til þinglýsingar og þinglesin athugasemdalaust. Þá er því alfarið hafnað að jarðeigendum sé skylt að rekja eignarheimildir sínar annað og lengra en til þinglesinna eignarheimilda sinna og landamerkjaskráa. Því næst er vísað til þess að þau rök að enginn hafi verið til fyrirsvars þegar að endimörkum jarða til landsins kom standist ekki. Hafi eigandi fjallajarðar reynt að færa út merki sín inn til landsins og afréttur í sameign byggðarmanna verið næstur mörkum viðkomandi jarðar hefði eigendum afréttarins verið að mæta. Loks er vikið að merkjum milli Barkarstaða og Fljótsdals og tekið fram að lýsingar í gömlum heimildarskjölum á merkjum milli jarðanna séu í fullkomnu samræmi við yngri landamerkjabréf. Í sátta- og landamerkjabréfi frá 1675 og afsalsbréfi frá 1707 sé mörkunum lýst „á fjall upp í norður“. Ekki sé mörkunum lýst þar nánar en í landamerkjabréfum frá 1888 og 1890 segi um mörkin að þau nái að hreppamörkum. Með landamerkjabréfunum hafi tilætlunin einungis verið sú að lýsa merkjum þessum nánar en ekki sú að breyta merkjum milli jarðanna frá því sem verið hafði. Minnt skuli á að mörkin milli hreppanna frá Hæringsfelli að Ými hafa legið fyrir frá öndverðu og voru síðar staðfest með landamerkjabréfi 1892. Það hafi því ekki þurft að taka neitt annað fram í hinum eldri merkjalýsingum. Út frá þessu hafi verið gengið og ekki ágreiningur milli manna. Þá hafi heldur ekki verið skylda til að hafa merki milli jarða á þessum tíma. Að endingu er minnt á

að umrædd landamerkjabréf hafi hvorki fyrr né síðar verið dregin í efa í orði eða verki og engin ágreiningur verið um þau í ómunatíð. Á þeim hafi einnig verið byggt af hálfu ríkisins, m.a. við skattskyldu, o.fl., sbr. það sem áður sé rakið.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Barkarstaða er rakin í kafla 5.3. Þar kemur fram að Barkarstaða er getið í heimildum allt frá því á fyrri hluta 16. aldar. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms í Fljótshlíð, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Barkarstaða er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, þ.e. merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Suðurmörk Barkarstaða við Stórumörk í fyrrum Vestur-Eyjafjallahreppi, sem jafnframt voru hreppamörk fyrrum Fljótshlíðahrepps og fyrrum Vestur-Eyjafjallahrepps, eru utan við það svæði sem kröfugerð íslenska ríkisins tekur til og þykja ekki vekja sérstakan vafa, sbr. einnig umfjöllun þar um í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk. Þau verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Barkarstaða verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Í fyrirbyggjandi heimildum um landamerki Barkarstaða er vestur-, austur- og suðurmörkum jarðarinnar lýst en ekki getið um norðurmörk.

Elstu heimildir um landamerki Barkarstaða eru lýsingar á austurmörkum jarðarinnar gagnvart Fljótssdal sem gerðar voru í tilefni af deilum um mörk þar á milli. Þær deilur vörðugu ekki mörk jarðanna á kröfussvæði íslenska ríkisins og verða því ekki tíundaðar hér að öðru leyti en því að skoðað verður hversu langt til norðurs þær ná. Fyrsta lýsingin er að stofni til frá 29. maí 1529 en er einungis varðveitt í afskrift, dags. 30. janúar 1929. Samkvæmt þeirri lýsingu skal tekin sjónhending úr Viðargili til landnorðurs í þann ytra Hnúk er stendur fyrir neðan Rauðyrpuflatir og upp yfir Klofatorfu í efri brún. Við skýrslutökur í málinu var upplýst að bæði Rauðyrpuflatir og Klofatorfa væru í landi Fljótssdals þó nokkuð sunnan við hreppamörk. Ekki var upplýst til hvaða staðsetningar orðalagið efri brún vísaði. Í afsalsbréfi fyrir Fljótssdal frá árinu 1670, varðveitt í vottuðu og staðfestu afriti, dags. 29. maí 1707, segir að Viðargil ráði mörkum á milli Fljótssdals og Barkarstaða allt á fjall upp í norður. Svipaða lýsingu er að finna í sáttargerð, dags. 1. október 1675 en þar kemur fram að Viðargil skuli ráða að neðanverðu og allt í fjall upp eftir þeim læk sem renni næst Hrútabotnum að vestan. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu var jafnframt upplýst að upptök Viðargils væru vel sunnan við hreppamörk. Þá kom fram að Hrútabotnar væru rétt austan við mitt Viðargil. Austurmörkum Barkarstaða er næst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 30. júní 1888 og þingl. 27. maí 1890. Þar er merkjum lýst með svipuðum hætti og áður þannig að Viðargil ráði neðan frá jafnsléttu neðan við Selhóla og inn eftir Stórhólsgili og svo á fjall upp í norður á milli Hrútabotna og Smérbrekkna sem einnig séu kallaðar Þrætutungur. En að neðanverðu úr Viðargils-mynni, fram yfir þvera aura í hádegisstað að Stórumerkurlandi. Sá sem skrifar upp á bréfið vegna Fljótssdals lýsir yfir ósamþykki sínu enda hafði ágreiningur staðið um þessi mörk um langt skeið. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að Smérbrekkur væru rétt vestan við mitt Viðargil á mótis við Hrútabotna. Í öllum fyrirbyggjandi heimildum, að þeirri elstu undanskilinni, er því í meginatriðum miðað við það að Viðargil ráði mörkum milli Barkarstaða og Fljótssdals auk þess sem við það er miðað í kröfugerð aðila fyrir óbyggðanefnd. Ekki verður talið hafi þýðingu að elsta lýsingin miði við önnur mörk enda var hún sem að framan greinir gerð í tilefni af ágreiningi þar um. Í landamerkjabréfi Fljótssdals, dags. 24. maí 1890 og þingl. 27.5.1890, er merkjum gagnvart Barkarstöðum ekki lýst.

Fyrstu lýsinguna á vesturmerkjum Barkarstaða gagnvart Múlatorfu er að finna í landamerkja-

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

bréfi jarðarinnar. Þar kemur fram að Bleiksá eða Bleiksárgljúfur ráði allt frá upptökum hennar uppi í hraunum og niður á jafnsléttu. Frá jafnsléttu fram yfir þvera aura ráði svo foss, er falli vestan megin í gljúfrið, ofan við hábrúnina og Síðjarfur heiti þannig að hann eigi alltaf að sjást og sé það í hádegisstað, allt suður að Stórumerkurlandi. Bréfið er samþykkt vegna Múlatorfu. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að upptök Bleiksár væru í hraunbrúninni norðan við Lambatungur, þó nokkuð sunnan við hreppamörk. Í landamerkjabréfi Múlatorfu, dags. 1. júní 1891 og þingl. 18. maí 1892, er merkjum gagnvart Barkarstöðum lýst úr sjónhendingarlínu úr Stóra-Hæringsfelli að sjá á Tindfjöll austur, beint niður um miðjar Lambatungur í Bleiksárgil. Sú lýsing nær því mun lengra til norðurs eða að hreppamörkum. Að öðru leyti er merkjum lýst með sambærilegum hætti. Bréfið er samþykkt vegna Barkarstaða. Eldri heimildir um merki Múlatorfu að þessu leyti eru ekki fyrir hendi.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins varðandi mörk jarðarinnar til norðurs og ósamræmi milli landamerkjabréfsins og kröfúlýsingar jarðeiganda að sama leyti þarfnast frekari athugunar.

Í kröfúlýsingu jarðeiganda er gert ráð fyrir því að land Barkarstaða nái að hreppamörkum. Þannig eru dregnar línur frá upptökum Bleiksár að vestanverðu og upptökum Viðargils að austanverðu beint í hreppamörk.

Lýsingar á austurmörkum jarðarinnar eru mjög óljósar að þessu leyti. Í þeim eldri er Viðargil sagt ráða ýmist „allt á fjall upp í norður“ eða „allt í fjall upp“ en í landamerkjabréfi jarðarinnar eru mörkin sögð vera um Viðargil, þá Stórhólgil „og svo á fjall upp í norður á milli Hrutabotna og Smérbrekkná“. Túlka verður hinar eldri þannig að þær nái ekki lengra til norðurs en að upptökum Viðargils sem eru u.þ.b. 7 km fyrir sunnan hreppamörk. Hér verður hins vegar að líta til þess að um er að ræða lýsingar sem gerðar voru í tilefni af landamerkjadeilum milli Barkarstaða og Fljótsdals á ákveðnu svæði og því hugsanlegt að ekki hafi þótt ástæða til að tíunda landamerki að öðru leyti. Hvað lýsingu í landamerkjabréfi jarðarinnar varðar telur óbyggðanefnd hins vegar ekki útilokað að með orðalaginu „og svo á fjall upp í norður á milli Hrutabotna og Smérbrekkná“ hafi verið átt við að mörk jarðarinnar skyldu ná lengra til norðurs. Vesturmörkum Barkarstaða er í landamerkjabréfi jarðarinnar lýst frá upptökum Bleiksár sem eru u.þ.b. 5 km sunnan við hreppamörk. Í landamerkjabréfi Múlatorfu er mörkum gagnvart Barkarstöðum svo beinlínis lýst frá hreppamörkum og því ekki útilokað að litið hafi verið svo á að land hennar næði þangað. Hér verður að líta til þess að landamerkjabréf Múlatorfu er áritað vegna Barkarstaða auk þess sem það er yngra en landamerkjabréf Barkarstaða.

Við túlkun á landamerkjálýsingu Barkarstaða verður að hafa hliðsjón af fyrirliggjandi heimildum um landamerki aðliggjandi jarða. Í landamerkjabréfi Múlatorfu er bæði vestur og austurmörkum lýst að hreppamörkum og í landamerkjabréfi Fljótsdals er austurmörkum lýst að hreppamörkum. Í samræmi við þetta er í köflum 6.3. og 6.5. komist að þeirri niðurstöðu að land þessara jarða nái að hreppamörkum og vísast þangað um rökstuðning fyrir þeirri niðurstöðu. Þegar þessi aðstaða er virt í heild sinni standa ekki rök til annars en að niðurstaðan verði sú sama að því er varðar Barkarstaði og land aðliggjandi jarða og merki Barkarstaða talin ná að hreppamörkum, þó svo að lýsingin í landamerkjabréfi Barkarstaða sé ófullkomin að þessu leyti. Þá telur óbyggðanefnd að líta verði til þess að land á þessu svæði er afmarkað af hreppamörkum bæði hið efra og hið neðra. Til frekari stuðnings má svo vísa til þess að norðurmörkum jarðarinnar er alls ekki lýst í bréfinu og því líklegt að um glögg mörk, svo sem hreppamörk hafi verið að ræða.

Í kjölfar þess að landamerkjálög taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Barkarstaði. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að vesturmerkjum sé þar rétt lýst svo langt sem sú lýsing nær. Bréfið er áritað af hálfu Múlatorfu, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar að þessu leyti, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Landamerkjabréf Múlatorfu er einnig áritað af hálfu Barkarstaða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki Múlatorfu, m.a. gagnvart Barkar-

stöðum, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Fyrirliggjandi gögn benda að sama skapi til þess að austurmerkjum sé rétt lýst í landamerkjabréfi Barkarstaða. Ekki verður talið hafa sérstaka þýðingu að sá sem skrifar upp á bréfið vegna Fljótsdals lýsi yfir ósamþykki sínu enda höfðu deilur staðið um mörkin milli Barkarstaða og Fljótsdals um aldabil. Bréfið var engu að síður þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðar um merki jarðarinnar að þessu leyti, m.a. í örnefnalýsingu Fljótsdals og í kröfugerð eigenda Fljótsdals í því máli sem hér er til úrlausnar. Ekki verður heldur talið hafa þýðingu að mörkum gagnvart Barkarstöðum sé ekki lýst í landamerkjabréfi Fljótsdals enda stafar það vafalaust einnig af framangreindum deilum, sbr. einnig kafla 6.5. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt er ljóst að eigendur Barkarstaða hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé rétt lýst í framangreindum heimildum.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Barkarstaða hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Barkarstaðir hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem hér er byggt á um landamerki Barkarstaða hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendið hefur þar ekki verið undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfarar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshlíð, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 8. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Barkarstaða sé þjóðlend. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.¹

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Barkarstaða, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.5. Fljótsdalur ásamt Þórólfsfelli

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Fljótsdals, dags. 24. maí 1890 og þingl. 27. s.m. Árið 1966 seldi eigandi Fljótsdals hreppnum hluta jarðarinnar, þ.e. Þórólfsfelli ásamt ræktuðu túni. Í þeirri umfjöllum sem hér fer á eftir verður ekki tekið sérstakt tillit til þeirrar skiptingar.

Að Fljótsdal liggja Barkarstaðir að vestan og Fljótshlíðarafréttur/Gænafjall að austan. Til norðurs er Rangárvallafréttur í fyrrum Rangárvallahreppi og til suðurs er Stóramörk í fyrrum Vestur-Eyjafjallahreppi.

Fljótsdalur er austasti og innsti bær í Fljótshlíð og dregur nafn sitt að öllum líkindum af Markarfljóti. Undirlendið sem liggur suður af hlíðinni er nefnt Markarfljótsaurar eða Aurar. Um Aurana flæmist Markarfljót og greinar sem úr því kvíslast. Norður af bæjarstaði Fljótsdals er Fljótsdalsheiðin, grasi gróin og nokkuð aflíðandi. Nokkur vatnsföll skera heiðina og má þar helst nefna Viðará, Marðará sem rennur um mikið gil niður á Auranna, Stöpullæk og Þórólfsá. Viðargil er á milli Barkarstaða og Fljótsdals. Á undirlendinu og í hlíðunum upp af því er gilið nánast miðja vegu á milli bæjanna en þegar kemur upp í heiðina hallar því til austurs og heitir þá Stórhólsgil og síðar

¹ Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Hrútagil. Þórólfsá kemur úr Tindfjallajökli og rennur í stóru og dimmu gljúfri niður á láglandi. Austan árinna er afmarkað móbergssfell er nefnist Þórólfsfell. Þórólfsfell er reglulegt í lögun og markað af smágiljum sem lækir og ár hafa myndað í tímans rás. Mögugilshellir er í einu giljana í fellinu. Tveir jeppaslóðar eru í landi Fljótsdals, annar liggur í austur, suður með Þórólfsfelli og áfram upp með Markarfljóti og hinn liggur norður upp heiðina með fram Marðará og Selgili að Stóra-Bláfelli. Vestur af Stóra-Bláfelli sem er 1059 m hátt er lægra fell er nefnist Vörðufell í 850 m hæð.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá punkti í 672 m hæð í hrauninu upp af Múlatorfu og þaðan beina stefnu til suðausturs í upptök Fremsta Kanastaðagils. Samkvæmt þessari kröfugerð eru m.a. Vörðufell, hluti Selgils og Stóra-Bláfell innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Fljótadals annars vegar og eigandi Þórólfsfells hins vegar lýst kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan landamerkja Fljótsdals samkvæmt landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 24. maí 1890. Samkvæmt þeirri kröfugerð fellur m.a. hluti Tindfjallajökuls, Bláfell og annað fjalllendi sunnan jökulsins innan merkja Fljótsdals. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.4.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(29), er almennt byggt á því að landnám og lög séu frumstofnunarhættir beins eignarréttar. Af heimildum um landnám á þessu svæði megi ráða að allt undirlendi, nema afrétturinn Grænafljall og Emstrur, hafi verið numið í öndverðu en í samræmi við þekktar landnámsreglur sé takmarkað hversu langt til fjalla námið náði. Á þessu byggist kröfulína íslenska ríkisins. Varðandi Fljótsdal og Þórólfsfell er sérstaklega vísað til þess að Þórólfsfell hafi verið landnámsjörð. Hvenær byggð hafi lagst þar af sé ekki vitað en samkvæmt landamerkjabréfi Fljótsdals hafi sú jörð á einhvern hátt eignast hluta af landnámi Þórólfs, þ.e. Þórólfsfell og landið milli Þórólfsár og að fremsta Kanastaðagili. Verði að miða við það að beinn eignarréttur hafi haldist til þessa hluta landnámsins en frá fremsta Kanastaðagili að Gilsá hafi eignarréttur fallið niður og landið einungis verið tekið til beitarnota. Hversu hátt til fjalla námið hafi náð verði að fara að álitum en venjan hafi verið að nema einungis land sem hafa mátti í heilsársnotum. Þá er vísað til landamerkjabréfs Fljótsdals frá 1890 en samkvæmt því eigi jörðin land upp Fremsta Kanastaðagil að marki þar sem bein stefna frá austri til vesturs lendi í efri Þórólfsárklofningi og ráði svo Þórólfsá merkjum frá fyrrnefndum klofningi í fjall upp í norður, allt að mörkum milli Fljótshlíðar og Rangárvalla. Eldri heimild um þessi merki jarðarinnar sé í afsalsbréfi frá árinu 1707. Þar sé þessum merkjum lýst eftir Kanastaðagili og úr því vestur í Klofning. Vesturmörkin gagnvart Barkarstöðum samkvæmt þessu skjali séu svo Viðargil allt á fjall upp norður sem sé sambærileg lýsing og í sáttargerð frá árinu 1675. Samkvæmt hæðarlínum á korti sé komið á fjall upp í um 600 metra hæð en þá fari að gisna milli lína. Kröfulína ríkisins hvað varði bæði Barkarstaði og Fljótsdal sé miklu innar í landinu og öll í 700 metra hæð. Í samræmi við dómafordæmi Hæstaréttar sé slíkt land flokkað sem öræfi. Þannig sé kröfulína íslenska ríkisins í fullu samræmi við þessar heimildir. Vísað er til dómafordæma Hæstaréttar og því haldið fram að í samræmi við þau sé ekki hægt með einhliða gerð merkjalýsinga að auka eignarlönd jarða á kostnað þjóðlendu. Þannig hafi enga þýðingu í þessu máli að draga landamerki Fljótsdals allt að hreppamörkum á Tindfjallajökli.

Af hálfu eigenda, sbr. skjöl nr. 5 og 6(2), er því haldið fram að landsvæði það, sem hér er til meðferðar, sé og hafi verið undirorpið beinum eignarrétti allt frá landnámsöld. Fyrir hendi sé landamerkjalyking fyrir Fljótsdal sem lesin hafi verið á viðeigandi manntalsþingi og innfærð í landamerkjabók. Lýsingu þessari beri saman við lýsingar á merkjum aðliggjandi jarða og hvorki sé né hafi verið ágreiningur um merkin í ómunatíð. Umboðsmenn opinbers valds hafi hvorki fyrir né síðar dregið merkjalýsingu jarðarinnar í efa í orði eða verki. Þvert á móti hafi íslenska ríkið byggt samskipti sín við eigendur jarðarinnar á því að allt land innan þinglýstra merkja væri háð einkaeignarrétti eigenda. Jarðarmat og fasteignamat sé á þessu byggt. Skattskylda eigenda jarðarinnar sé á því byggð að allt land innan merkja sé eign þeirra. Lánastofnanir og opinberir sjóðir hafi tekið veð í

öllu landi innan þinglesinna landamerkja og viðkomandi veðskuldabréfum þinglýst af þinglýsingardómurum og síðar af handhöfum framkvæmdavalds. Jörðin hafi gengið kaupum og sölum og hafi aðilar byggt á staðfestum upplýsingum frá opinberum aðilum um merki hennar. Byggt er á því að allri óvissu um merki jarða hafi verið eytt með setningu landamerkjalaga hinna eldri og hinna yngri að því er varðar þær jarðir sem þá voru gerð landamerkjabréf fyrir og þau afhent til þinglýsingar og þinglesin athugasemdalaust. Þá er því alfarið hafnað að jarðeigendum sé skylt að rekja eignarheimildir sínar annað og lengra en til þinglesinna eignarheimilda sinna og landamerkjaskráa. Því næst er vísað til þess að þau rök að enginn hafi verið til fyrirvars þegar að endimörkum jarða til landsins kom standist ekki. Hafi eigandi fjallajarðar reynt að færa út merki sín inn til landsins og afréttur í sameign byggðarmanna verið næstur mörkum viðkomandi jarðar hefði eigendum afréttarins verið að mæta. Loks er víkið að merkjum milli Fljótsdals og Barkarstaða og tekið fram að lýsingar í gömlum heimildarskjölum á merkjum milli jarðanna séu í fullkomnu samræmi við yngri landamerkjabréf. Í átta- og landamerkjabréfi frá 1675 og afsalsbréfi frá 1707 sé mörkunum lýst „á fjall upp í norður“. Ekki sé mörkunum lýst þar nánar en í landamerkjabréfum frá 1888 og 1890 segi um mörkin að þau nái að hreppamörkum. Með landamerkjabréfunum hafi tilætlunin einungis verið sú að lýsa merkjum þessum nánar en ekki sú að breyta merkjum milli jarðanna frá því sem verið hafði. Minnt skuli á að mörkin milli hreppanna frá Hæringsfelli að Ými hafa legið fyrir frá öndverðu og voru síðar staðfest með landamerkjabréfi 1892. Það hafi því ekki þurft að taka neitt annað fram í hinum eldri merkjalýsingum. Út frá þessu hafi verið gengið og ekki ágreiningur milli manna. Þá hafi heldur ekki verið skylda til að hafa merki milli jarða á þessum tíma. Að endingu er minnt á að umrædd landamerkjabréf hafi hvorki fyrr né síðar verið dregin í efa í orði eða verki og enginn ágreiningur verið um þau í ómunatíð. Á þeim hafi einnig verið byggt af hálfu ríkisins, m.a. við skattskyldu, o.fl., sbr. það sem áður sé rakið.

Varðandi Þórólfsfell sérstaklega er vísað til þess að Fljótshlíðarhreppur hafi keypt það landsvæði af eiganda Fljótsdals árið 1966, sbr. afsalsbréf þar að lútandi. Landið hafi síðan verið lagt til Fljótshlíðarafréttar og eignarland þetta síðan notað til beitar og upprekstrar af hálfu jarða í sveitinni. Umræddur hluti Fljótshlíðarafréttar hafi áður verið hluti af landi viðkomandi jarðar og því verði að ganga út frá beinum eignarrétti afréttareigandans, sbr. Hrd. 1971, 1137 og Hrd. 1967, 916. Samkvæmt framangreindu og áðurgreindu afsalsbréfi sé hluti af þessu eignarlandi fyrir ofan kröfulínu ríkisins en eignarland jarðarinnar nái að hreppamörkum Fljótshlíðarhrepps og Rangárvalla- hrepps en ekki einungis að Klofningum eins og kröfulína ríkisins miði við.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Fljótsdals er rakin í kafla 5.4. Þar kemur fram að Fljótsdals er getið í heimildum allt frá því í lok 16. aldar. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms í Fljótshlíð, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Fljótsdals er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, þ.e. merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Suðurmörk Fljótsdals við Stórumörk í fyrrum Vestur-Eyjafjallahreppi, sem jafnframt voru hreppamörk fyrrum Fljótshlíðarhrepps og fyrrum Vestur-Eyjafjallahrepps, eru utan við það svæði sem kröfugerð íslenska ríkisins tekur til og þykja ekki vekja sérstakan vafa, sbr. einnig umfjöllun þar um í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk. Þau verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Fljótsdals verður svo fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Í fyrirbyggjandi heimildum um landamerki Fljótsdals er vestur- og austurmörkum jarðarinnar lýst en hvorki getið um norður- né suðurmörk.

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Elstu heimildir um landamerki Fljótisdals eru lýsingar á vesturmörkum jarðarinnar gagnvart Barkarstöðum sem gerðar voru í tilefni af deilum um mörk þar á milli. Þær deilur vörðuð ekki mörk jarðanna á kröfuvæði íslenska ríkisins og verða því ekki tíundaðar hér að öðru leyti en því að skoðað verður hversu langt til norðurs lýsingarnar ná. Fyrsta lýsingin er að stofni til frá 29. maí 1529 en er einungis varðveitt í afskrift, dags. 30. janúar 1929. Samkvæmt þeirri lýsingu skal tekin sjónhending úr Viðargili til landnorðurs í þann ytra Hnúk er stendur fyrir neðan Rauðyrpuflatir og upp yfir Klofatorfu í efri brún. Við skýrslutökur í málinu var upplýst að bæði Rauðyrpuflatir og Klofatorfa væru í landi Fljótisdals þó nokkuð sunnan við hreppamörk. Ekki var upplýst til hvaða staðsetningar orðalagið efri brún vísaði. Í afsalsbréfi fyrir Fljótisdal frá árinu 1670, varðveitt í vottuðu og staðfestu afriti, dags. 29. maí 1707, segir að Viðargil ráði mörkum á milli Fljótisdals og Barkarstaða allt á fjall upp í norður. Svipaða lýsingu er að finna í sáttargerð, dags. 1. október 1675, en þar kemur fram að Viðargil skuli ráða að neðanverðu, og allt í fjall upp, eftir þeim læk sem renni næst Hrútabotnum að vestan. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu var jafnframt upplýst að upptök Viðargils væru vel sunnan við hreppamörk. Þá kom fram að Hrútabotnar væru rétt austan við mitt Viðargil. Mörkum gagnvart Barkarstöðum er ekki lýst í landamerkjabréfi Fljótisdals, dags. 24. maí 1890 og þingl. 27. s.m., og stafar það vafalaust af því að enn var uppi ágreiningur um umrædd mörk. Mörkum Barkarstaða gagnvart Fljótisdal er hins vegar lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 30. júní 1888 og þingl. 27. maí 1890. Þar er merkjum lýst með svipuðum hætti og áður þannig að Viðargil ráði neðan frá jafnsléttu neðan við Selhóla og inn eftir Stórhólgili og svo á fjall upp í norður á milli Hrútabotna og Smérbrekkna sem einnig séu kallaðar Þrætutungur. En að neðanverðu úr Viðargilsmynni, fram yfir þvera aura í hádegisstað að Stórumerkurlandi. Sá sem skrifar upp á bréfið vegna Fljótisdals lýsir yfir ósamþykki sínu og stafar það vafalaust af framangreindum ágreiningi. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að Smérbrekkur væru rétt vestan við mitt Viðargil á móts við Hrútabotna. Í öllum fyrirliggjandi heimildum, að þeirri elstu undanskilinni, er því í meginatriðum miðað við það að Viðargil ráði mörkum milli Fljótisdals og Barkarstaða. Ekki verður talið hafi þýðingu að sú elsta miði við önnur mörk enda var hún gerð í tilefni af ágreiningi þar um.

Fyrstu lýsinguna á austurmerkjum Fljótisdals er að finna í framangreindu afsalsbréfi frá 1670. Þar er austurmerkjum lýst þannig: „Að austanverðu í Fremra Kanastaðagil og úr því vestur í Klofning.“ Austurmerkjum Fljótisdals er næst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar þannig að milli afréttar Fljótshlíðarhrepps og jarðarinnar Fljótisdals ráði mörkum það gil sem nefnt sé Fremsta Kanastaðargil, að neðanverðu þar sem gilið í hálendinu þrjóti, ráði mörkum bein stefna í suður allt að Stórumerkur-marki, en að ofanverðu takist markið úr fyrrnefndu gili (Kanastaðargili) þar sem bein stefna frá austri til vestur lendi í efri Þórólfsárklofning, ráði svo Þórólfsá frá fyrrnefndum klofningi merkjum á fjall upp í norður allt að mörkum á milli Fljótshlíðar og Rangárvalla. Mörkum er þannig lýst með nákvæmari hætti í landamerkjabréfinu en í afsalsbréfinu sem kann m.a. að stafa af breytttri legu Tindfjallajökuls, sbr. skjal nr. 11. Ekkert í afsalsbréfinu mælir þó landamerkjabréfinu í mót. Oddviti hreppsins áritar bréfið um ósamþykki hreppsnefndarinnar vegna afréttarins. Ekki var gert landamerkjabréf fyrir Fljótshlíðarafrétt. Í lögfestu hreppstjóra í Fljótshlíð á afréttinum Græna-fjalli, Þórsmörk og Skógarplássinu Langanesi, dags. 11. september 1753, er merkjum afréttarins til vesturs lýst þannig að þau liggi frá Þórólfsfelli í Tindfjallajökul. Virðist hér vera um ónákvæmari lýsingu á sömu mörkum að ræða en Fremsta Kanastaðargil liggur meðfram Þórólfsfelli í átt að Tindfjallajökli. Þá eru sterkar líkur á að Tindfjallajökull hafi náð lengra til suðurs á þeim tíma sem lögfestan var gerð, sbr. skjal nr. 11.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins sem og eldri heimilda varðandi mörk jarðarinnar til norðurs og ósamræmi milli landamerkjabréfs jarðarinnar og kröfulýsingar jarðeiganda að sama leyti þarfnast frekari athugunar.

Í kröfulýsingu jarðeiganda er gert ráð fyrir því að norðurmörk Fljótisdals ráðist af hreppa-

mörkum. Þannig er dregin lína frá upptökum Viðargils að vestanverðu beint í hreppamörk og frá upptökum Fremsta Kanastaðargils að austanverðu beint í Ými í Tindfjallajökli.

Lýsingar á vesturmörkum jarðarinnar eru mjög óljósar að þessu leyti en í þeim er Viðargil sagt ráða ýmist „allt á fjall upp í norður“ eða „allt í fjall upp“. Túlka verður þessar lýsingar þannig að þær nái ekki lengra til norðurs en að upptökum Viðargils sem eru u.þ.b. 7 km fyrir sunnan hreppamörk. Hér verður hins vegar að líta til þess að um er að ræða lýsingar sem gerðar voru í tilefni af landamerkjadeilum milli Barkarstaða og Fljótsdals á ákveðnu svæði og því hugsanlegt að ekki hafi þótt ástæða til að tíunda landamerki að öðru leyti. Vesturmörkum gagnvart Barkarstöðum er ekki lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar. Í landamerkjabréfi Barkarstaða er mörkum gagnvart Fljótsdal svo lýst um Viðargil, þá Stórhólgil „og svo á fjall upp í norður á milli Hrútabotna og Smérbrekka“.

Óbyggðanefnd telur þrátt fyrir framangreint að lýsing landamerkja „á fjall upp í norður allt að mörkum á milli Fljótshlíðar og Rangárvalla“ að austanverðu sýni að litið hafi verið svo á að merki Fljótsdals næðu að hreppamörkum. Ekki er talið hafa úrslitapýðingu að lýsingar á vesturmerkjum í fyrirliggjandi heimildum gangi skemur eða séu óljósar að þessu leyti. Þá verður ekki útilokað að með orðalaginu „og svo á fjall upp í norður á milli Hrútabotna og Smérbrekka“ í landamerkjabréfi Barkarstaða hafi verið átt við að mörk milli jarðanna skyldu ná norður að hreppamörkum, sbr. einnig umfjöllun í kafla 6.4. Þessu til stuðnings má vísa til þess að norðurmörkum jarðarinnar er ekki lýst að öðru leyti og því líklegt að um glögg mörk, svo sem hreppamörk hafi verið að ræða. Enn fremur má vísa til legu þeirra jarða sem liggja vestan við Barkarstaði en mörkum Múlatorfu er t.d. lýst að hreppamörkum bæði að vestan- og austanverðu, sbr. einnig umfjöllun í kafla 6.3. Hins vegar telur óbyggðanefnd kröfugerð jarðeigenda um mörk úr Kanastaðargili í Ými í Tindfjallajökli ekki eiga við rök að styðjast og ganga þvert gegn orðalagi landamerkjabréfsins þar sem segir að markið skuli tekið „úr fyrrnefndu gili (Kanastaðargili) þar sem bein stefna frá austri til vesturs lendir í efri Þórólfsárklofning“ en þaðan ráði Þórólfsá merkjum á fjall upp í norður allt að mörkum á milli Fljótshlíðar og Rangárvalla. Er þannig ljóst að ekki var litið svo á að umrætt svæði væri hluti af landi jarðarinnar. Breytir þar engu um þó svo að í afsali eiganda Fljótsdals til Fljótshlíðarhrepps á Þórólfsfelli ásamt ræktuðu túni, dags. 11. júlí 1966, segi að Þórólfsá ráði mörkum hins selda landsvæðis frá upptökum í Tindfjallajökli að undirlendi enda ljóst að eigandi Fljótsdals gat ekki framsett viðtækari rétt en hann átti.

Kemur þá til sérstakrar skoðunar nákvæmlega hvernig draga skuli austurmörk jarðarinnar samkvæmt landamerkjabréfinu. Verður fyrst vikið að mörkum jarðarinnar að því leyti sem þau liggja úr Kanastaðargili í Þórólfsá og síðan að því leyti sem þau liggja með Þórólfsá og að hreppamörkum.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu var upplýst að örnefnið „efri Þórólfsárklofningur“ þekktist ekki lengur. Þá kom fram að landsvæðið vestan við Fremsta Kanastaðargil, norðan við Blesumýri, á milli Klofningsgils og Þórólfsár nefndist einu nafni Klofningar. Ekki verður með vissu fullyrt um nákvæma staðsetningu „efri Þórólfsárklofnings“. Ljóst er þó að umræddur punktur er staðsettur vestan við Fremsta Kanastaðargil og á svæði þar sem unnt er að taka beina stefnu úr giliinu frá austri til vesturs. Samkvæmt því er útilokað að hann liggja norðar en upptök gilsins. Þá verður að teljast líklegt að „efri Þórólfsárklofningur“ sé staðsettur á því svæði sem nú er nefnt Klofningar. Með hliðsjón af framangreindu telur óbyggðanefnd eðlilegt að draga umrædd mörk úr upptökum Fremsta Kanastaðargils í beina stefnu frá austri til vesturs um landsvæði það sem nefnt er Klofningar og í Þórólfsá.

Í landamerkjabréfi Fljótsdals segir sem að framan greinir að Þórólfsá ráði svo merkjum á fjall upp í norður allt að mörkum á milli Fljótshlíðar og Rangárvalla. Upptök Þórólfsár eru í Tindfjallajökli og nær áin því ekki að hreppamörkum. Landamerkjabréf Fljótsdals var gert tveimur árum áður en fyrirsvarsmenn fyrrum Fljótshlíðarhrepps og fyrrum Rangárvallahrepps undirrituðu lýsingu þar

sem mörkum á milli hreppanna er lýst úr Hæringsfelli í hæsta hnúkinn í Tindfjallajökli. Fram til þess virðist hafa verið miðað við að hreppamörkin væru í Tindfjallajökli án nánari tilgreiningar. Verður því að teljast eðlilegt að frá upptökum Þórólfsár í jökuljaðrinum fylgi mörk jarðarinnar jaðri Tindfjallajökuls að framangreindri stefnulínu úr Hæringsfelli í hæsta hnúkinn á Tindfjallajökli.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Fljótsdal. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst svo langt sem sú lýsing nær. Landamerkjabréfið var þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, m.a. í kröfugerð sveitarfélagsins í því máli sem hér er til úrlausnar án þess að séð verði að komið hafi fram frekari athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Enn fremur er umrædd lýsing í samræmi við eldri heimildir svo langt sem þær ná. Að öllu þessu virtu verður ekki talið hafa þýðingu að oddviti hreppsins áriti bréfið um ósamþykki vegna afréttarins. Þá verður ekki talið hafa sérstaka þýðingu að lýsingu á vesturmerkjum skorti í bréfið þar sem til eru eldri heimildir sem lýsa þeim merkjum. Merkjum gagnvart Fljótsdal er enn fremur lýst í landamerkjabréfi Barkarstaða sem var þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðar um merki jarðanna á milli, sbr. einnig umfjöllun í kafla 6.4. Þá telur óbyggðanefnd að líta verði til þess að land á þessu svæði er afmarkað af hreppamörkum bæði hið efra og hið neðra. Jafnframt er ljóst að eigendur Fljótsdals hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Samkvæmt framangreindu eru svæði sem gerð er krafa um af hálfu eigenda Fljótsdals að séu innan landamerkja jarðarinnar utan merkja. Annars vegar er um að ræða þríhyrningslaga landsvæði sem afmarkast að sunnanverðu af línu sem dregin er úr upptökum Fremsta Kanastaðargils í beina stefnu austur vestur um Klofninga í Þórólfsá. Að vestanverðu afmarkast það af Þórólfsá að upptökum hennar í Tindfjallajökli en þaðan beinni línu til norðausturs í Ými. Að austanverðu afmarkast það svo af línu sem dregin er úr Ými beint í upptök Fremsta Kanastaðargils. Um eignarréttarlega stöðu þessa landsvæðis verður fjallað í kafla 6.6. Hins vegar er um að ræða jökulsvæði á Tindfjallajökli sem afmarkast að suðaustanverðu af línu sem dregin er til norðausturs úr upptökum Þórólfsár í Ými. Að norðanverðu afmarkast það af hreppamörkum fyrrum Fljótshlíðarhrepps og fyrrum Rangárvallahrepps (nú mörkum Rangárþings ytra og Rangárþings eystra) þar til kemur að jökuljaðrinum. Að suðvestan afmarkast það svo af jökuljaðrinum á milli hreppamarkalínunnar og upptaka Þórólfsár. Um eignarréttarlega stöðu þessa landsvæðis verður fjallað síðar í þessum kafla.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Fljótsdals hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Fljótsdalur hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem hér er byggt á um landamerki Fljótsdals hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendið hefur þar ekki verið undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshlíð, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 8. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Fljótsdals sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Verður þá tekin afstaða til kröfu eigenda Fljótsdals um beinan eignarrétt að þeim hluta Tindfjallajökuls sem afmarkast að suðaustanverðu af línu úr upptökum Þórólfsár í hæsta tind Tindfjalla-

jökuls, Ými, að norðanverðu af línu sem dregin er úr Ými í Hæringsfell að jaðri Tindfjallajökuls og að suðvestanverðu af jökuljaðrinum að upptökum Þórólfsár.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að það jökulsvæði, sem eigendur Fljótisdals gera kröfu til, sé innan upphaflegs landnáms í Fljótshlíð eða hafi á annan hátt orðið undirorpið beinum eignarrétti. Í því efni brestur hins vegar sönnun, samhengi eignarréttar og sögu liggur ekki fyrir.

Af hálfu eigenda Fljótisdals hefur ekki verið sýnt fram á að landsvæði það undir jökli, utan merkja jarðarinnar, sem af þeirra hálfu er gerð krafa um að verði talið til eignarlands jarðarinnar, sé eignarland, hvorki fyrir nám, hefð, löggerninga né með öðrum hætti. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að umrætt svæði sé þjóðlenda.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Fljótisdals, svo sem því er að framan lýst, að jaðri Tindfjallajökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

Það er einnig niðurstaða óbyggðanefndar að sá hluti Tindfjallajökuls, sem hér er til meðferðar, svo sem hann er afmarkaður hér á eftir teljist til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998:

Frá upptökum Þórólfsár í jaðri Tindfjallajökuls beint í hæsta tind jökulsins, Ými. Þaðan að jökuljaðrinum eftir línu sem dregin er úr Ými beint í Hæringsfell. Svo fylgir línan jökuljaðrinum að upphafspunkti í upptökum Þórólfsár. Að því leyti sem jökuljaðri er fylgt í lýsingu þessari er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Landsvæði það, sem hér hefur verið lýst þjóðlenda, er hluti af eftirfarandi landsvæði sem háð sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Emstrur og Fjallabak“.

6.6. Fljótshlíðarafréttur (Græna-fjall)

Hér verður fjallað um landsvæði það sem nefnt er Fljótshlíðarafréttur eða Græna-fjall. Árið 1966 seldi eigandi Fljótisdals hreppnum hluta jarðarinnar, þ.e. Þórólfsfell ásamt ræktuðu túni sem síðar hefur verið nýttur ásamt afréttinum. Um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis er fjallað í kafla 6.5. Við afmörkun þess svæðis, sem hér er til umfjöllunar, er því að hluta stuðst við lýsingu hreppstjóra og oddvita Fljótshlíðarhrepps á afréttum hreppsins, dags. 3. nóvember 1979, og að hluta við heimildir um landamerki aðliggjandi jarða og landsvæða.

Að Fljótshlíðarafrétti liggja Fljótisdalur að vestanverðu, Rangárvallafréttur að norðanverðu, Emstrur (afréttur Hvolhreppinga) og Almennigar (afréttur Vestur-Eyfellinga) að austanverðu og Þórsmörk að sunnanverðu.

Fljótshlíðarafréttur tilheyrir sunnanverðu miðhálandi Íslands.¹ Afrétturinn er kallaður Græna-fjall og liggur í 200-1300 m hæð yfir sjávarmáli en mesti hluti hans liggur í 400-800 m hæð yfir sjávarmáli.² Afrétturinn er hálent fjalllendi og nær hæsti tindurinn, Ýmir í Tindfjallajökli, 1464 m hæð yfir sjávarmáli. Land Fljótshlíðarafréttar er mjög sundurskorið af giljum og gljúfrum og nokkuð er um fjöll sem ná 800-1000 m hæð yfir sjávarmáli. Landið er hallaminnt á syðsta hluta afréttarins og hækkar þegar norðar dregur. Nyrst á afréttinum er Stóra Græna-fjall (881 m) en á því svæði er afrétturinn mjóstur eða um 2 km að breidd mælt í beinni loftlínu. Sunnan Stóra Græna-fjalls eru nokkur fjöll og hólar og má þar nefna Skiptingarhöfða (746 m) og Litla Græna-fjall (894 m). Sunnan Litla Græna-fjalls rennur áin Þvera úr norðvestri til suðausturs saman við Markarfljót. Sunnan Þver-

1 Eins og það er skilgreint í svæðisskipulagi fyrir miðhálandi Íslands 2015, dags. 10.5.1999.

2 Í skýrslu Ólafs Arnalds o.fl., *Jarðvegsrof á Íslandi* (Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins, 1997), segir að landsvæði þetta sé u.þ.b. 118 km² að stærð.

ár er land einnig mjög fjalllent og giljött og ná nokkrir fjallstindar meira en 1000 m hæð yfir sjávarmáli, þá sérstaklega Hraunin sem eru undirhlíðar Tindfjallajökuls. Yfirborð þeirra eru melar, urðir og grjót. Í austurhluta Hraunnanna eru Tindfjöll sem ná upp í 1100-1200 m hæð. Land er nokkuð hallaminna á austurhluta afréttarins þar sem Einhyrningsöxl ris hæst í 811 m hæð yfir sjávarmál. Úr Tindafjallajökli renna Vestri- og Eystri-Botná og renna þær saman norðaustan Botnaxlar og sameinast Gilsá sem svo rennur út í Markarfljót syðst á afréttinum eftir djúpu Gilsárgljúfrinu. Austan Gilsár liggur hallalítill Fauskheiðin en vestan árinna er hallameira heiðarlendi sem gilin Innsta Kanastaðagil og Mið Kanastaðagil skera frá norðri til suðurs.

Samkvæmt skýrslu Rannsóknarstofnunar landbúnaðarins (1997) um jarðvegsrof á Íslandi flokkast landsvæði Fljótshlíðarafréttar á eftirfarandi hátt: 36% auðnir, 8% rýrt, 13% fremur rýrt og 42% sem vel gróid land. Af þessu má sjá að afrétturinn er nokkuð gróinn.

Um landnám er áætlað að birkiskógur með gróskumiklum undirgróðri hafi þakið hliðar upp að 300-400 m hæð. Þar fyrir ofan og allt upp undir 600 m hæð hefur landið verið vaxið nokkuð samfelldum gróðri nema þar sem mikill halli og skriður hafa komið í veg fyrir að hann næði að festa rætur. Hærri fjöll, þ.á.m. fjalllendið umhverfis Tindfjallajökul og hæstu og bröttustu móbergsfjöll á austurhluta afréttarins, hafa verið gróðurlítill. Með hliðsjón af hæð og öðrum landfræðilegum aðstæðum á kröfuvæðinu má álykta að $1/2-2/3$ hlutar þess hafi verið grónir um landnám. Sú breyting, sem hefur orðið á gróðurfari, hefur bæði falist í beinu tapi á gróðri og jarðvegi og í gróðurryrnun á því landi sem hélst gróid.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá punkti í 672 m hæð í hrauninu upp af Múlatorfu og þaðan beina stefnu til suðausturs í upptök Fremsta Kanastaðagils og niður eftir gilinu að mynni þess og þaðan beina línu í Öldustein á Markarfljótsaurum. Samkvæmt þessari kröfugerð er Fljótshlíðarafréttur allur innan þjóðlendu. Á móti hefur Rangárþing eystra f.h. eigenda jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi krafist beins eignarréttar að Fljótshlíðarafrétti öllum. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.5.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(29), er almennt byggt á því að landnám og lög séu frumstofnunarhættir beins eignarréttar. Af heimildum um landnám á þessu svæði megi ráða að allt undirlendi, nema afrétturinn Grænaþjall og Emstrur, hafi verið numið í öndverðu en í samræmi við þekktar landnámsreglur sé takmarkað hversu langt til fjalla námið náði. Á þessu byggist kröfulína íslenska ríkisins. Varðandi Grænaþjall sérstaklega er vísað til þess að um dæmigerðan samnotafrétt sé að ræða og því gerð krafa um að hann teljist til þjóðlendu. Einhyrningsmörk sé hluti af afrétti Fljótshlíðinga en þar hafi landnámsmaðurinn Sighvatur rauði búið. Eftir að hann flutti þaðan hafi ekki verið búið þar svo vitað sé. Beinn eignarréttur grundvallaður á landnámi Sighvats rauða sé því niður fallinn og landnámið hafi með tímanum verið tekið til afréttarnota. Með hliðsjón af þessari niðurstöðu sé eðlilegt að gera þá kröfu að þessi hluti afréttarins sé innan þjóðlendu. Um sé að ræða land sem hafi verið numið en beinn eignarréttur ekki yfirfærst og í aldanna rás hafi menn farið að nýta landið sem afrétt. Með tilliti til uppruna mundi afrétturinn í heild hins vegar flokkast sem samnotafréttur, með eignarréttarlegri stöðu sem afréttareign, það er þrengri eignarráð, fyrst og fremst veiði og beit.

Af hálfu Rangárþings eystra fyrir eigin hönd og fyrir hönd jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi, sbr. skjöl nr. 5 og 6(2), er byggt á því að Fljótshlíðarafréttur sé undirorpinn beinum eignarrétti og svo hafi verið allt frá landnámsöld. Umrætt landsvæði hafi verið numið af Sighvati rauða en Landnáma geti þess að hann hafi numið land vestan við Markarfljót, Einhyrningsmörk fyrir ofan Deildará og búið í Bólstað. Talið sé að bæjarstæði Sighvats rauða hafi verið undir Einhyrningi og samkvæmt Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns hafi verið bær í miðjum Fljótshlíðarafrétti, Einhyrningur (undir Einhyrningi), og merki um tóftir sést þar fyrir 50 árum (lýsing á Fljótshlíð rituð 6. maí 1710). Smátt og smátt hafi síðan land jarðarinnar blásið upp og það síðar orðið óbyggilegt. Því er haldið fram að Fljótshlíðarafréttur allur, Grænaþjall, hafi verið numinn í öndverðu og í byggð fyrr

á tíð. Á því landi hafi jarðirnar Kanastaðir, Svertingsstaðir og Bólstaður í Einhryningsmörk verið. Þar sem landið hafi verið numið í öndverðu haldi það einkaeignarréttarlegri stöðu sinni þó svo það hafi síðar orðið sameign jarða í Fljótshlíðarhreppi. Úr því að unnt sé að sýna fram á einkaeignarréttarlega stöðu afréttarins verði að ætla að afnotaréttur og eignarréttur fari saman nema heimildir finnist um annað og hafi ekki fallið niður. Sönnunarbyrði um annað hvíli á ríkinu. Eignarrétturinn styðjist við órofa notkun byggðarmanna á afréttinum frá ómunatíð og þar af leiðandi einnig auk upphaflegs náms við hefð og venjurétt. Ríkið þurfi að sýna fram á að hefð hafi ekki unnist á landinu. Vísað er til þess að Mannréttindadómstóll Evrópu hafi kveðið á um í dómi að nægilegt sé til viðurkenningar á beinum eignarrétti að sýna fram á notkun landsins frá ómunatíð og þá án nokkurrar skjallegrar eignarheimildar. Tilgátum um takmörkuð eignarréttindi byggðarmanna er hafnað. Þær hafi fyrst orðið til á 20. öld og ekki hafi tekist að styðja þær neinum viðhlítandi rökum, hvorki sögulegum né réttarlegum. Hvorki lög né dómur standi til þess að afnema þennan eignarrétt og hann verði ekki afnuminn nema fullar bætur komi fyrir og farin verði leið eignarnáms. Aldrei hafi verið fallist á eignartilkall ríkisins.

Í kafla 5.5. hér að framan eru rakin þau gögn málsins sem fjalla um Fljótshlíðarafrétt. Gögn þessi eru afrakstur af skjalaframlagningu málsaðila, skýrslutökum við aðalmeðferð málsins og kerfisbundinni leit á vegum óbyggðanefndar að frumheimildum um merki, ráðstafanir að eignarrétti og nýtingu þessa landsvæðis.¹ Af þeim virðist ótvírætt að við gildistöku þjóðlendlaga hefur Fljótshlíðarafréttur talist til afrétta, samkvæmt þeirri eignarréttarlegu flokkun lands sem almennt var miðað við fram að þeim tíma.² Hvort í því hafa falist bein eða óbein eignarréttindi til landsvæðisins, þ.e. hvort þar er eignarland eða þjóðlenda samkvæmt skilgreiningum í 1. gr. þjóðlendlaga, er hins vegar atriði sem þarfnast nánari athugunar.

Kemur þá fyrst til umfjöllunar hvað ráðið verður af heimildum um afmörkun Fljótshlíðarafréttar. Í því sambandi verður einnig litið til gagna um merki aðliggjandi landsvæða en kröfugerð íslenska ríkisins í máli þessu og fleiri málum á svæði 3 hjá óbyggðanefnd gerir ráð fyrir að öll þessi landsvæði, að jörðinni Fljótssdal undanskilinni, séu þjóðlendur.

Fyrsta heimildin sem gefur vísbendingu um afmörkun afréttarins er lögfesta hreppstjóra í Fljótshlíð á afréttinum Grænafjalli, Þórsmörk og Skógarplássinu Langanesi, dags. 11. september 1753. Þar eru merki Grænafjalls tilgreind þannig: „Grænafjall frá Þorolfssfelle j Tinðfjalla Jökul, þaðann j Stora Grænafjall sem jnnst er á Afrettenum. Sidann rædur ad austann og sunnann Markárfljót.“

Næstu heildstæðu lýsinguna á mörkum afréttarins er að finna í lýsingu hreppstjóra og oddvita Fljótshlíðarhrepps á afréttum hreppsins, dags. 3. nóvember 1979. Þar er mörkum afréttarins að því leyti sem hér á við lýst svo: „Úr hæsta tind Tindfjallajökuls yfir jökulinn í stærsta gilið norðan í jöklinum, þaðan í Þrætuhöfuð, síðan ræður áin Hvítmaga og skilur hún afrétti Rangárvalla og Fljótshlíðarhrepps þar til hún fellur í Markárfljót. Úr því ræður Markárfljót og aðskilur afrétt Fljótshlíðarhrepps Grænafjall frá öðrum afréttum allt þar til kemur fram að Lausöldu (Jöldusteini) ...“

Ekki eru fleiri heimildir um afmörkun Fljótshlíðarafréttar en þær sem að framan greinir. Þannig var hvorki gert landamerkjabréf fyrir afréttinn í kjölfar setningar landamerkjalaga 1882 né 1919. Þá er mörkum hans ekki lýst í þeim fjallskilareglugerðum sem settar hafa verið fyrir Rangárvallasýslu frá árinu 1894 til þessa dags. Í 4. gr. fjallskilareglugerðar fyrir Rangárvallasýslu nr. 157/1943 kemur hins vegar fram að það skuli vera afréttir, sem áður hafi verið. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. fjallskilareglugerðar fyrir Rangárvallasýslu nr. 239/1974 sem og í 4. gr. gildandi fjallskilasamþykktar fyrir Rangárvallasýslu nr. 157/1990. Í fjallskilareglugerðunum frá 1943 og 1974 er kveðið á um það að hver hreppsnefnd skuli semja markalýsingu á afrétti eða afréttarlöndum hreppsins og rita hana í fjallskilabók. Reynt var að hafa upp á fjallskilabók fyrrum Fljótshlíðarhrepps án árangurs.

1 Sjá nánar í kafla 4.

2 Sbr. umfjöllun um hugtakið afréttur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Lýsing hreppstjóra og oddvita Fljótshlíðarhrepps á mörkum afréttarins er samin tæpum hundrað árum eftir gildistöku hinna upphaflegu landamerkjálaga. Ekki verður séð að hún hafi fengið þá meðferð sem landamerkjälög mæla fyrir um varðandi landamerkjabréf. Á þessa yfirlýsingu verður því að líta sem einhliða staðfestingu hreppstjóra og oddvita f.h. hreppsins á heildarlandamerkjum afréttarins. Við mat á þýðingu þeirrar landamerkjálýsingar sem þar kemur fram er því nauðsynlegt að kanna hvort efni hennar færi samrýmst öðrum gögnum um merki afréttarins sem og fyrirliggjandi gögnum um merki aðliggjandi landsvæða. Þá er lýsingin gerð eftir að hreppurinn keypti Þórólfsfell og lagði til afréttar og því nauðsynlegt að kanna aðrar heimildir hvað afmörkun afréttarins til vesturs varðar.

Í lýsinguinni er norðurmörkum afréttarins gagnvart Rangárvallaafrétti lýst úr hæsta tind Tindfjallajökuls yfir jökulinn í stærsta gilið norðan í jöklinum, þaðan í Þrætuhöfuð og síðan eftir ánni Hvítmögu þar til hún rennur í Markarfljót. Þessi lýsing er ekki í fullkomnu samræmi við lögfestuna frá 1753 þar sem fram kemur að mörkin liggja úr Tindfjallajökli í Stóra Grænaþall sem sé innst á afréttinum. Lítið ber þó á milli en Stóra Grænaþall er staðsett þar sem Hvítmaga rennur í Markarfljót. Virðist því vera um ónákvæmari lýsingu á sömu mörkum að ræða. Þá er lýsing hreppstjórans og oddvitans í samræmi við lýsingu landamerkja á milli Fljótshlíðarhrepps og Rangárvalla-hrepps, dags. 2. maí 1882 og þingl. 18. s.m., sem árituð er af fyrirsvarsmönnum beggja hreppa. Þá er hún í meginatriðum í samræmi við lýsingu sveitarstjóra Rangárvallahrepps á mörkum Rangárvallaafréttar, dags. 25. apríl 1979. Eldri heimildir um mörk Rangárvallaafréttar liggja ekki fyrir.

Í lýsingu hreppstjórans og oddvitans er austur- og suðurmörkum lýst þannig að Markarfljót ráði og aðskilji afrétt Fljótshlíðarhrepps, Grænaþall, frá öðrum afréttum allt þar til komi fram að Lausöldu (Jöldusteini). Með öðrum afréttum er átt við Emstrur, Almennunga og Þórsmörk. Þessi lýsing er í samræmi við það sem fram kemur í lögfestunni frá 1753. Hún er og í samræmi við það sem fram kemur í lýsingu oddvita Hvolhrepps á mörkum Emstra, dags. 15. nóvember 1979, skrásetningu yfir takmörk Almennunga, dags. 14. maí 1892 og þingl. 21. s.m., sem árituð er af fyrirsvarsmanni Fljótshlíðarhrepps, og lýsingu landamerkja á Þórsmörk, dags. 1. maí 1892, sem einnig er árituð af fyrirsvarsmanni Fljótshlíðarhrepps. Eldri heimildir um merki framangreindra afrétta að þessu leyti liggja ekki fyrir.

Sem að framan greinir var lýsing hreppstjórans og oddvitans samin eftir að hreppurinn keypti Þórólfsfell og lagði til afréttar. Hvað afmörkun afréttarins til vesturs varðar verður því að styðjast við önnur gögn. Í lögfestunni frá 1753 segir að mörkin liggja frá Þórólfsfelli í Tindfjallajökul. Í landamerkjabréfi Fljótisdals, dags. 24. maí 1890 og þingl. 27. s.m., segir að milli afréttar Fljótshlíðarhrepps og jarðarinnar Fljótisdals ráði mörkum það gil sem nefnt sé Fremsta Kanastaðargil, að neðanverðu þar sem gilið í hálendinu þrjóti, ráði mörkum bein stefna í suður allt að Stórumerkur-marki, en að ofanverðu takist markið úr fyrrnefndu gili (Kanastaðargili) þar sem bein stefna frá austri til vesturs lendi í efri Þórólfsárklofning, ráði svo Þórólfsá frá fyrrnefndum klofningi merkjum á fjall upp í norður allt að mörkum á milli Fljótshlíðar og Rangárvalla. Virðist hér vera um nákvæmari lýsingu á sömu mörkum og lýst er í lögfestunni að ræða en Fremsta Kanastaðargil liggur með fram Þórólfsfelli í átt að Tindfjallajökli. Þetta er og í samræmi við lýsingu í afsalsbréfi fyrir Fljótisdal frá 1709.

Sérstakt álítaefni er nákvæmlega með hvaða hætti mörk jarðarinnar Fljótisdals gagnvart Fljótshlíðarafrétti skuli dregin samkvæmt landamerkjabréfi jarðarinnar. Í kafla 6.5. er komist að þeirri niðurstöðu að þau skuli fylgja Fremsta Kanastaðargili að upptökum þess. Þaðan skuli dregin lína í beina stefnu frá austri til vesturs um Klofninga í Þórólfsá. Þaðan fylgi mörkin svo Þórólfsá að upptökum hennar í Tindfjallajökli. Við þessa afmörkun verður einnig miðað hér en um rökstuðning fyrir henni vísast til kafla 6.5.

Svo sem að framan greinir var hvorki gert landamerkjabréf fyrir Fljótshlíðarafrétt í kjölfar gildistöku landamerkjálaga 1882 né 1919. Þannig liggur engin lögformleg lýsing á heildarmerkjum

afréttarins fyrir. Heildstæðasta lýsingin á merkjum Fljótshlíðarafréttar er lýsing hreppstjóra og oddvita Fljótshlíðarhrepps frá 1979. Sú lýsing er í samræmi við lögfestu frá 1753 sem og gögn um merki aðliggjandi landsvæða. Fyrirliggjandi gögn benda því til þess að landamerkjum Fljótshlíðarafréttar sé þar rétt lýst að því leyti sem hér á við. Þá var gert landamerkjabréf fyrir Fljótssdal í kjölfar gildistöku landamerkjalaga 1882 þar sem lýst er mörkum jarðarinnar gagnvart Fljótshlíðarafrétti. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst að þessu leyti. Ekki verður talið hafa sérstaka þýðingu að oddviti hreppsins áriti bréfið um ósamþykki vegna afréttarins enda var það engu að síður þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, m.a. í kröfugerð sveitarfélagsins í því máli, sem hér er til úrlausnar, án þess að séð verði að komið hafi fram frekari athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nággranna.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan merkja Fljótshlíðarafréttar, svo sem þau hafa verið skilgreind hér að framan. Þar ber þess fyrst að geta að skriflegar heimildir benda til að búið hafi verið á miðjum Fljótshlíðarafrétti á öldum áður. Þannig segir í Landnámu að Sig-hvatur rauði hafi numið Einhyrningsmörk fyrir ofan Deildará og búið á Bólstað. Fornleifarannsóknir hafa rennt undir þetta nokkrum stöðum en árið 1885 fann Brynjólfur Jónsson frá Minnanúpi bæjarrúst „við botn lækjar þess, er fellur um Einhyrningsflatir“. Ekki er vitað hvenær búseta lagðist af á þessu svæði. Brynjólfur taldi einnig fullvíst að milli Gilsár og Þórólfsfells hefði staðið bærinn Kanastaðir en gerði ekki frekari grein fyrir því á hverju sú skoðun byggðist. Þá segir frá því í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns frá 1710 að undir Einhyrningi hafi í gamla daga staðið bær með sama nafni og að fyrir 50 árum hafi mátt sjá þar tóftir. Þar segir jafnframt að umrætt pláss sé á miðjum afrétti Fljótshlíðarmanna og sé brúkað sem afréttur á sama hátt og svæðið þar í kring.

Þegar þessa landsvæðis er getið í öðrum fyrirliggjandi heimildum er það í öllum tilvikum tengt upprekstri og afréttarnotum, sbr. lögfestuna frá 1753, lýsingar Innhlíðarsóknar frá 1844, lýsingu Breiðabólstaðarsóknar frá 1844, fjallskilareglugerðir frá 1894 og síðar, fasteignamati 1916 sem og landamerkjabréfum ýmissa jarða í Fljótshlíð.

Samkvæmt framangreindu hafa búfjáreigendur í fyrrum Fljótshlíðarhreppi haft af Fljótshlíðarafrétti hefðbundin afréttarnot, undir umsjón hreppsins, á sama hátt og gildir um samnotafrétti almennt. Ekki verður annað séð en að það fyrirkomulag hafi verið ágreinings- og athugasemdalaut. Annars konar nýting, svo sem til ferðaþjónustu, kom fyrst til sögunnar á 20. öld og verður ekki talin hafa sérstaka þýðingu í þessu sambandi.

Engin gögn liggja fyrir um það hvernig jarðir í Fljótshlíð eru komnar að rétti sínum til þess landsvæðis sem hér er til umfjöllunar. Óbyggðanefnd telur fremur líkur til þess að Fljótshlíðarafréttur sé a.m.k. að hluta innan upphaflegs landnáms í Fljótshlíð. Þá er ekki útilokað að til forna hafi verið búið undir Einhyrningi. Heimildir um þá búsetu eru hins vegar óljósar. Ekkert liggur fyrir um afmörkun eða yfirfærslu þeirra beinu eignarréttinda sem þar kann að hafa verið stofnað til. Samhengi eignarréttar og sögu liggur þannig ekki fyrir. Réttindi sem þar kann að hafa verið stofnað til eru því niður fallin.

Í máli þessu er þannig ekki sýnt fram á annað en að réttur til Fljótshlíðarafréttar hafi orðið til á þann veg að íbúar í Fljótshlíð hafi tekið landsvæði þetta til sumarþeirrar fyrir búþening og, ef til vill, annarrar takmarkaðrar notkunar. Um afréttarnotkun og fjallskil voru snemma settar opinberar reglur sem sveitarstjórnnum var falið að annast framkvæmd á.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu Rangárþings eystra f.h. eigenda jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi ekki verið sannað að Fljótshlíðarafréttur sé eignarland, hvorki fyrir nám, löggerninga né með öðrum hætti. Eins og notkun afréttarlandsins hefur verið háttáð, hefur ekki heldur verið sýnt fram á að eignarhefði hafi verið unnin á því. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um þjóðlendu að ræða.¹

1 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Heimildir benda hins vegar til þess að um afrétt jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi hafi verið að ræða.

Ljóst er að einstakir hlutar þess svæðis, sem hér hefur verið fjallað um, eru misjafnlega fallnir til beitar. Beitar svæði taka þó breytingum, auk þess sem þau eru ekki endilega samfelld. Land það sem hér er til umfjöllunar verður því talið falla undir skilgreininguna „landsvæði ... sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“, sbr. 1. gr. laga nr. 58/1998, þó þannig að jökull verður eðli málsins samkvæmt ekki notaður til sumarbeitar fyrir búfé. Engin gögn liggja fyrir um að landsvæði þetta hafi að öðru leyti mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar, sbr. einnig umfjöllun í almennum niðurstöðum nefndarinnar, að land Fljótshlíðarafréttar, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Úr hæsta tind Tindfjallajökuls (Ými) yfir jökulinn í stærsta gilið norðan í jöklinum, þaðan í Þrætuhöfuð, síðan ræður áin Hvítmaga þar til hún fellur í Markarfljót. Úr því ræður Markarfljót þar til kemur að Jöldusteini. Úr Jöldusteini liggur línan beint í mynni Fremsta Kanastaðargils og fylgir svo gilinu að upptökum þess. Frá upptökum Fremsta Kanastaðargils er dregin lína í beina stefnu frá austri til vesturs um Klofninga í Þórólfsá og fylgir línan svo ánni að upptökum í Tindfjallajökli. Úr upptökum Þórólfsár er svo dregin lína beint í hæsta tind Tindfjallajökuls (Ými).

Sama landsvæði, að undanskildum Tindfjallajökli, er afréttur jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998. Um rétt til upprekstrar á afréttinn og annarra hefðbundinna nota sem afréttareign fylgja fer eftir ákvæðum laga þar um, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Þar ber sérstaklega að nefna 7. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 21/1986, og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

Óbyggðanefnd telur ljóst að ákvarða þurfi mörk afréttarins að því leyti sem hann liggur að Tindfjallajökli til frambúðar, sbr. b-lið 7. gr. 1. nr. 58/1998. Með hliðsjón af því að hér er um einhlíða ákvörðun afréttarmarka að ræða en ekki mörk tveggja afrétta eða afréttar og eignarlands telur óbyggðanefnd þó fullnægjandi að miða einfaldlega og án nánari afmörkunar við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna. Ekki verður séð að frekari rannsókn á þessu atriði hafi hagnýta þýðingu í þessu sambandi enda er eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðast af gróðurfari og hefur ekki þýðingu í öðru sambandi.

Landsvæði það, sem hér hefur verið lýst þjóðlenda og afréttur fyrrum Fljótshlíðarhrepps, er hluti af eftirfarandi landsvæði sem háð er sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Emstrur og Fjallabak“.

6.7. Emstrur

Hér verður fjallað um landsvæði það sem nefnt er Emstrur. Við afmörkun þess svæðis sem til umfjöllunar er verður stuðst við lýsingu oddvita Hvolhrepps á afréttinum, dags. 15. nóvember 1979, sem og heimildir um afmörkun aðliggjandi landsvæða.

Að Emstrum liggja Fljótshlíðarafréttur eða Grænaffall að vestanverðu, Rangárvallaafréttur að norðan- og austanverðu og Mýrdalsjökull og Almenningar að sunnanverðu.

Emstrur tilheyra sunnanverðu miðhálandi Íslands.¹ Afrétturinn liggur að miklu leyti ofan 500 m hæðar yfir sjávarmáli.² Hann er tiltölulega flöt háslétta með melum, söndum, vikrum og hraunum. Upp úr sléttunni standa fjölmörg, stök móbergsfjöll og hálsar sem mörg eru yfir 900 m að hæð.

¹ Eins og það er skilgreint í svæðisskipulagi fyrir miðhálandi Íslands 2015, dags. 10.5.1999.

² Í skýrslu Ólafs Arnalds o.fl., *Jarðvegsrof á Íslandi* (Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins, 1997), segir að landsvæði þetta sé u.þ.b. 82 km² að stærð.

Nyrðri-Emstruá skiptir svæðinu í Inn-Emstrur og Fram-Emstrur. Nyrst á Inn-Emstrum er Stórasúla (908 m) og liggur Illasúla (690 m) 4 km vestan hennar. Um 3 km suðaustan Stórusúlu liggur Smáfjallaráni (810 m) og Smáfjöll (800 m) nokkru sunnar. Á Fram-Emstrum liggur hæsta fjall afréttarins, Hattfell (924 m). Um 3 km austan Hattfells liggur Stórkonufell (894 m) og þar á milli rísa Útigönguhöfðar (675 m). Syðst á afréttinum liggja nokkur fjöll eins og Litla Mófell (790 m), Mófellshnausar (750 m) og Stóra Mófell (851 m).

Litill gróður er á Emstrunum og er undirlendið nánast ógróið, nema blautar eyrar. Einhver gróður er hins vegar í neðanverðum hliðum allflestara fellanna, nema þar sem eru mjög brattar skriður. Gróðurþekjan er fábreytileg, rýr og rofin. Samkvæmt skýrslu Rannsóknarstofnunar landbúnaðarins (1997) um jarðvegsrof á Íslandi flokkast landsvæði Emstrur á eftirfarandi hátt: 82% auðnir, 7% rýrt, 7% fremur rýrt og einungis 4% sem vel gróið land.¹ Af þessu má sjá að afrétturinn er mjög gróðursnauður og beitolandið á afréttinum rýrt og viðkvæmt.

Talið er að við landnám hafi verið meiri gróður á Emstrusvæðinu en nú en hafa verður í huga hve hátt svæðið liggur og gera verður ráð fyrir að þá hafi, eins og nú, verið þar víðáttumikil, þurr sandsvæði og að lausefni; foksandur, vikur, aska og leir undan jökli, hafi sorfið yfirborðið og komið í veg fyrir að yfirborðið greri upp. Af þessum sökum hefur svæðið verið gróðurfarslega viðkvæmt og óstöðugt.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá punkti í 672 m hæð í hrauninu upp af Múlatorfu og þaðan beina stefnu til suðausturs í upptök Fremsta Kanastaðagils og niður eftir gílinu að mynni þess og þaðan beina línu í Öldustein á Markarfljótsaurum. Samkvæmt þessari kröfugerð eru Emstrurnar allar innan þjóðlendu. Á móti hefur Rangárþing eystra f.h. eigenda jarða í fyrrum Hvolhreppi krafist beins eignarréttar að Emstrunum. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.6.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(29), er almennt byggt á því að landnám og lög séu frumstofnunarhættir beins eignarréttar. Af heimildum um landnám á þessu svæði megi ráða að allt undirlendi, nema afrétturinn Grænafjall og Emstrur, hafi verið numið í öndverðu en í samræmi við þekktar landnámsreglur sé takmarkað hversu langt til fjalla námið náði. Á þessu byggist kröfulína íslenska ríkisins. Varðandi Emstrur sérstaklega er vísað til þess að af heimildum sé ljóst að þetta landsvæði hafi ekki verið numið. Talið sé að afrétturinn hafi verið tekinn til afréttarnota á sama hátt og greinir í Landmannaafréttardómi Hæstaréttar hinum fyrri, þ.e. til sumarbeitar fyrir búfenað og annarrar takmarkaðrar notkunar. Engin fasteignagjöld hafi verið greidd af þessum hluta kröfusvæðisins og hvorki sé landamerkjálýsingu til að dreifa né öðrum þinglýstum eignarheimildum. Þannig sé ekkert sem bendi til þess að um eignarland sé að ræða. Þessu til frekari stuðnings er vísað til niðurstöðu óbyggðanefndar um afrétti. Emstrurnar mundu flokkast sem ónumið land sem tekið hafi verið til afnota sem afréttur með óformlegum hætti. Með tilliti til uppruna mundi þessi afréttur flokkast sem samnotaafréttur, þ.e. afréttur sem samkvæmt elstu heimildum hafi verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Löglíkur séu taldar fyrir því að slíkt land flokkist sem þjóðlenda.

Af hálfu Rangárþings eystra fyrir eigin hönd og fyrir hönd jarða í fyrrum Hvolhreppi, sbr. skjöl nr. 6 og 6(2), er því haldið fram að af landnámslýsingum megi draga þá ályktun að landið hafi í upphafi verið numið. Um afmörkun landnámsins séu óljósar heimildir en með vísan til þess að landið hafi allt verið numið í upphafi þó ekki sé í öllum tilvikum getið hversu hátt upp landnámið náði verði að byggja á því að umrætt landsvæði hafi verið numið. Þekktar séu landnámslýsingar í grennd við Emstrur og því er á því byggt að þær hafi verið numdar. Afrétturinn hafir verið nýttur til upprekstrar og beitar, þó svo að mönnum hafi á tíðum þótt afrétturinn erfiður til upprekstrar og beit hafi verið misjöfn. Þar sem landið hafi verið numið í öndverðu haldi það einkaeignarréttarlegri

1 Ólafur Arnalds o.fl. 1997. *Jarðvegsrof á Íslandi*. Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins.

stöðu sinni þó svo það hafi síðar orðið sameign jarða í Hvolhreppi. Úr því að unnt sé að sýna fram á einkaeignarréttarlega stöðu afréttarins verði að ætla að afnotaréttur og eignarréttur fari saman nema heimildir finnist um annað, og hafi ekki fallið niður. Sönnunarbyrði um annað hvíli á ríkinu. Eignarrétturinn styðjist við órofa notkun byggðarmanna á afréttinum frá ómunatíð og þar af leiðandi einnig auk upphaflegs náms við hefð og venjurétt. Ríkið þurfi að sýna fram á að hefð hafi ekki unnist á landinu. Vísað er til þess að Mannréttindadómstóll Evrópu hafi kveðið á um í dómi að nægilegt sé til viðurkenningar á beinum eignarrétti að sýna fram á notkun landsins frá ómunatíð og þá án nokkurrar skjallegrar eignarheimildar. Tilgátum um takmörkuð eignarréttindi byggðarmanna er hafnað. Þær hafi fyrst orðið til á 20. öld og ekki hafi tekist að styðja þær neinum viðhlítandi rökum, hvorki sögulegum né réttarlegum. Hvorki lög né dómar standi til þess að afnema þennan eignarrétt og hann verði ekki afnuminn nema fullar bætur komi fyrir og farin verði leið eignarnáms. Aldrei hafi verið fallist á eignartilkall ríkisins.

Í kafla 5.6. hér að framan eru rakin þau gögn málsins sem fjalla um Emstrur. Gögn þessi eru afrakstur af skjalaframlagningu málsaðila, skýrslutökum við aðalmeðferð málsins og kerfisbundinni leit á vegum óbyggðanefndar að frumheimildum um merki, ráðstafanir að eignarrétti og nýtingu þessa landsvæðis.¹ Af þeim virðist ótvírætt að við gildistöku þjóðlendulaga hafa Emstrur talið til afrétta, samkvæmt þeirri eignarréttarlegu flokkun lands sem almennt var miðað við fram að þeim tíma.² Hvort í því hafa falist bein eða óbein eignarréttindi til landsvæðisins, þ.e. hvort þar er eignarland eða þjóðlenda samkvæmt skilgreiningum í 1. gr. þjóðlendulaga er hins vegar atriði sem þarfnast nánari athugunar.

Kemur þá fyrst til umfjöllunar hvað ráðið verður af heimildum um afmörkun Emstra. Í því sambandi verður einnig litið til gagna um merki aðliggjandi landsvæða en kröfugerð íslenska ríkisins í máli þessu og fleiri málum á svæði 3 hjá óbyggðanefnd gerir ráð fyrir að öll þessi landsvæði séu þjóðlendur.

Fyrsta heimildin sem gefur vísbendingu um afmörkun afréttarins er lýsing Stórolfshvols- og Siglufíkursóknar frá 1839. Þar kemur fram að Hvolhreppur eigi afrétt á svonefndum Fremri- og Innri-Emstrum sem liggja í austurlandnorður frá Grænaþalli og skilji Markarfljót þar á milli.

Fyrstu og einu heildstæðu lýsinguna á mörkum afréttarins er að finna í lýsingu oddvita Hvolhrepps á afréttinum, dags. 15. nóvember 1979. Þar er mörkum afréttarins lýst svo: „Afrétturinn takmarkast að sunnan af Mýrdalsjökl og Syðri Emstruá. Að vestan skilur Markarfljót afréttinn frá Fljótshlíðar afrétti allt að Kaldaklofskvísl, en milli Rangárvallasáfréttar liggja mörkin um Kaldaklofskvísl eftir Þrætutanga og upphaflegum farvegi Bláfjallakvíslar austan Bláfjalla suður um jökul í sýslumörk.“

Ekki eru fleiri heimildir um afmörkun Emstra en þær sem að framan greinir. Þannig var hvorki gert landamerkjabréf fyrir afréttinn í kjölfar setningar landamerkjatalaga 1882 né 1919. Þá er mörkum hans ekki lýst í þeim fjallskilareglugerðum sem settar hafa verið fyrir Rangárvallasýslu frá árinu 1894 til þessa dags. Í 4. gr. fjallskilareglugerðar fyrir Rangárvallasýslu nr. 157/1943 kemur hins vegar fram að það skuli vera afréttir sem áður hafi verið. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. fjallskilareglugerðar fyrir Rangárvallasýslu nr. 239/1974 sem og í 4. gr. gildandi fjallskilarsamþykktar fyrir Rangárvallasýslu nr. 157/1990. Í fjallskilareglugerðunum frá 1943 og 1974 er kveðið á um það að hver hreppsnefnd skuli semja markalýsingu á afrétti eða afréttarlöndum hreppsins og rita hana í fjallskilabók. Reynt var að hafa upp á fjallskilabók fyrrum Fljótshlíðarhrepps án árangurs.

Lýsing oddvita Hvolhrepps á mörkum afréttarins er samin tæpum hundrað árum eftir gildistöku hinna upphaflegu landamerkjatalaga. Ekki verður séð að hún hafi fengið þá meðferð sem landa-

1 Sjá nánar í kafla 4.

2 Sbr. umfjöllun um hugtakið afréttur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

merkjalög mæla fyrir um varðandi landamerkjabréf. Á þessa yfirlýsingu verður því að líta sem einhliða staðfestingu oddvita f.h. hreppsins á heildarlandamerkjum afréttarins. Við mat á þýðingu þeirrar landamerkjalýsingar, sem þar kemur fram, er því nauðsynlegt að kanna hvort efni hennar færi samrýmst öðrum gögnum um merki afréttarins sem og fyrirliggjandi gögnum um merki aðliggjandi landsvæða.

Í lýsingu oddvitans er norður- og austurmörkum afréttarins gagnvart Rangárvallaafreйти lýst um Kaldaklofskvísl eftir Þrætutanga og upphaflegum farvegi Bláfjallakvíslar austan Bláfjalla suður um jökul í sýslumörk. Tekið skal fram að í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram sá skilningur heimamanna að Bláfjöll væru þau fjöll sem nefnd eru Smáfjöll eða Smáfjallarani á kortagrunni Landmælinga Íslands. Þessi lýsing er í meginatriðum í samræmi við lýsingu sveitarstjóra Rangárvallahrepps á mörkum afréttarins, dags. 25. apríl 1979. Eldri heimildir um merki Rangárvallaafreйти að þessu leyti liggja ekki fyrir. Óljóst er hvað átt er við með orðalaginu „suður um jökul í sýslumörk“ en einu sýslumörkin sem eru á þessu svæði eru mörk Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu sem dregin eru úr Mælifelli yfir Mýrdalsjökul í upptök Fúlalækjar við suðvestanverðan jökulinn. Útilokað er að átt hafi verið við þessa línu þar sem í lýsingunni segir berum orðum að afrétturinn takmarkist af Mýrdalsjökli til suðurs. Óbyggðanefnd telur því líklegt að hér sé um misritun að ræða og átt hafi verið við hreppamörk en ekki sýslumörk. Verður því miðað við að frá upptökum Bláfjallakvíslar í Mýrdalsjökli fylgi línan jökuljaðrinum suður að upptökum Syðri-Emstruár við Entugjá en samkvæmt kröfulýsingu Hvolhrepps í þessu máli fylgdu mörk fyrrum Hvolhrepps og fyrrum Vestur-Eyjaðallahrepps þeirri á.

Suðurmörkum gagnvart Mýrdalsjökli og Almenningum er í lýsingu oddvitans lýst þannig að afrétturinn takmarkist að sunnan af Mýrdalsjökli og Syðri-Emstruá. Þetta er í samræmi við skrásetningu yfir takmörk Almenninga, dags. 14. maí 1892 og þingl. 21. s.m. Eldri heimildir um afmörkun Almenninga liggja ekki fyrir.

Vesturmörkum Emstra gagnvart Fljótshlíðarafrétti er í lýsingu oddvitans lýst þannig að Markarfljót skilji afréttinn frá Fljótshlíðarafrétti allt að Kaldaklofskvísl. Þetta er í samræmi við það sem fram kemur í lýsingu Stórólfsþhols- og Siglúvíkursóknar frá 1839. Þetta er einnig í samræmi við lýsingu hreppstjóra og oddvita Fljótshlíðahrepps, dags. 3. nóvember 1979, sem og eldri heimildir um merki Fljótshlíðarafréttar að þessu leyti.

Sem að framan greinir var hvorki gert landamerkjabréf fyrir Emstrur í kjölfar gildistöku landamerkjalaga 1882 né 1919. Þannig liggur engin lögformleg lýsing á heildarmerkjum afréttarins fyrir. Eina heildstæða lýsingin á merkjum Emstra er lýsing oddvita Hvolhrepps frá 1979. Sú lýsing er í samræmi við gögn um merki aðliggjandi landsvæða. Fyrirliggjandi gögn benda því ekki til annars en að landamerkjum Emstra sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan merkja Emstra, svo sem þau hafa verið skilgreind hér að framan.

Pegar Emstra er getið í fyrirliggjandi heimildum er það í öllum tilvikum tengt upprekstri og afréttarnotum, sbr. ferðalýsingu Sveins Pálssonar frá 1793, lýsingu á Stórólfsþhols- og Siglúvíkursókn frá 1839 og fjallskilareglugerðir frá 1874 og síðar.

Samkvæmt framangreindu hafa búfjáreigendur í fyrrum Hvolhreppi haft af Emstrum hefðbundinn afréttarnot undir umsjón hreppsins fram að friðun árið 1990, á sama hátt og gildir um samnotafrétti almennt. Ekki verður annað séð en að það fyrirkomulag hafi verið ágreinings- og athugasemdalaust. Annars konar nýting, svo sem til ferðaþjónustu, kom fyrst til sögunnar á 20. öld og verður ekki talin hafa sérstaka þýðingu í þessu sambandi.

Engin gögn liggja fyrir um það hvernig jarðir í Hvolhreppi eru komnar að rétti sínum til þess landsvæðis sem hér er til umfjöllunar. Ljóst er að í því sambandi verður ekki byggt á óljósum sögu-sögnum um að Emstrur hafi legið undir Stórólfsþhol og sýslumannsekkjan Katrín ríka Erlendsdóttir gefið hreppnum afréttinn til að losna við kostnað við að smala hann enda liggja engin gögn því til

stuðnings fyrir. Þá telur óbyggðanefnd fremur ólíklegt að landsvæði það sem Emstrur taka til hafi verið numið.

Í máli þessu er því ekki sýnt fram á annað en að réttur til Emstra hafi í öndverðu orðið til á þann veg að íbúar í fyrrum Hvolhreppi hafi tekið afréttarlandið til sumarbeitar fyrir búpening og, ef til vill, annarrar takmarkaðrar notkunar. Um afréttarnotkun og fjallskil voru snemma settar opinberar reglur sem sveitarstjórnnum var falið að annast framkvæmd á.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu Rangárþings eystra f.h. eigenda jarða í fyrrum Hvolhreppi ekki verið sannað að landsvæðið Emstrur sé eignarland, hvorki fyrir nám, löggerninga né með öðrum hætti. Eins og notkun afréttarlandsins hefur verið háttáð hefur ekki heldur verið sýnt fram á að eignarhefð hafi verið unnin á því. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um þjóðlendu að ræða.¹

Heimildir benda hins vegar til þess að um afrétt jarða í fyrrum Hvolhreppi hafi verið að ræða.

Ljóst er að einstakir hlutar þess svæðis, sem hér hefur verið fjallað um, eru misjafnlega fallnir til beitar. Beitar svæði taka þó breytingum, auk þess sem þau eru ekki endilega samfelld. Land það, sem hér er til umfjöllunar, verður því talið falla undir skilgreininguna „landsvæði ... sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“, sbr. 1. gr. laga nr. 58/1998. Engin gögn liggja fyrir um að landsvæði þetta hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar, sbr. einnig umfjöllun í almennum niðurstöðum nefndarinnar, að landsvæðið Emstrur, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Línan fylgir Syðri-Emstruá frá upptökum hennar í Entugjá og þar til hún rennur í Markarfljót. Síðan fylgir hún Markarfljóti allt norður að Kaldaklofskvísl og svo Kaldaklofskvísl eftir Prætutanga að Bláffallakvísl og svo eftir upphaflegum farvegi Bláffallakvíslar austan Bláffalla að upptökum hennar í Mýrdalsjökli. Þaðan fylgir línan svo jaðri Mýrdalsjökuls að upptökum Syðri-Emstruár í Entugjá. Að því leyti sem fylgt er jökuljaðri er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Sama landsvæði er afréttur jarða í fyrrum Hvolhreppi í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998. Um rétt til upprekstrar á afréttinn og annarra hefðbundinna nota, sem afréttareign fylgja, fer eftir ákvæðum laga þar um, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Þar ber sérstaklega að nefna 7. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 21/1986, og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

Óbyggðanefnd telur ljóst að ákvarða þurfi mörk afréttarins að því leyti sem hann liggur að Mýrdalsjökli til frambúðar, sbr. b-lið 7. gr. 1. nr. 58/1998. Með hliðsjón af því að hér er um einhliða ákvörðun afréttarmarka að ræða en ekki mörk tveggja afréttar eða afréttar og eignarlands telur óbyggðanefnd þó fullnægjandi að miða einfaldlega og án nánari afmörkunar við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna. Ekki verður séð að frekari rannsókn á þessu atriði hafi hagnýta þýðingu í þessu sambandi enda er eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðast af gróðurfari og hefur ekki þýðingu í öðru sambandi.

Landsvæði það sem hér hefur verið lýst þjóðlenda og afréttur fyrrum Hvolhrepps er hluti af eftirfarandi landsvæði sem háð sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. nánari skilgreiningu í náttúruminjasrá: „Emstrur og Fjallabak“.

6.8. Mýrdalsjökull og önnur landsvæði í fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppum

Hér verður tekin afstaða til eignarréttarlegrar stöðu þess hluta Mýrdalsjökuls sem til meðferðar er

¹ Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

í máli þessu, sbr. kafla 2.4. um afmörkun málsins, sem og þeirra landsvæða í fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppum sem ekki er fjallað um í köflum 6.3.-6.7., þ.e. lands sem til meðferðar er í þessu máli en kröfugerð íslenska ríkisins tekur ekki til, sbr. einnig kafla 2.4.

Kröfugerð íslenska ríkisins felur í sér að umræddur hluti Mýrdalsjökuls sé þjóðlenda, sbr. kafla 3.1. Aðrir hafa ekki gert kröfu um eignarréttindi á þessu svæði. Þá er óumdeilt að landsvæði það í fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppum, sem hér er til meðferðar, sé eignarland. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Óbyggðanefnd telur ekkert benda til þess að á viðkomandi hluta jökulsins hafi stofnast til beins eða óbeins eignarréttar hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að landsvæði þetta á Mýrdalsjökli, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Úr Entu (1347 m), í norðvestanverðum Mýrdalsjökli, er dregin lína til suðausturs í stefnu á Huldufjöll (730 m), í suðaustanverðum Mýrdalsjökli, og þeirri línu fylgt þar til kemur að skurðpunkti við línu sem dregin er á milli upptaka Fúlalækjar, við suðvestanverðan Mýrdalsjökul, og Mælifells, við norðaustanverðan Mýrdalsjökul. Úr framangreindum skurðpunkti liggur línan að upptökum Bláfjallakvísar við norðurjaðar Mýrdalsjökuls. Þaðan fylgir línan jaðri Mýrdalsjökuls að upptökum Syðri-Emstruár í Entugjá. Að því leyti sem fylgt er jökuljaðri er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Loks telur óbyggðanefnd ekkert benda til þess að utan kröfusvæðis íslenska ríkisins í máli þessu sé að finna landsvæði sem þarfnist frekari rannsókna, sbr. kafla 4.2. um rannsóknarskyldu óbyggðanefndar. Þar ber þess sérstaklega að geta að ekki verður ráðið af heimildum að á umræddu svæði séu samnotaafréttir eða afréttir einstakra jarða/stofnana umfram það sem þegar hefur verið fjallað um. Þá eru engar vísbendingar um að á þessu svæði sé að finna svokallaða almenningsfjöru, sbr. umfjöllun um fjöru í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

6.9. Um málskostnað

Í samræmi við 2. mgr. 17. gr. laga nr. 58/1998 hefur óbyggðanefnd lagt mat á það hvað telja megí nauðsynlegan kostnað vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni í máli þessu. Við það mat hefur nefndin m.a. litið til þess hvort aðilar, sem svipaðra hagsmuna eigi að gæta, hafi sameinast um aðstoð lögmanns og annarra sérfræðinga enda rekist hagsmunir ekki á. Við mat á fjárhæð kostnaðar hefur nefndin enn fremur litið til þess hvað telja megí sanngjarnt og eðlilegt endurgjald fyrir hagsmunagæslu í máli þessu.

6.10. Um tæknileg atriði¹

Óbyggðanefnd hefur komist að þeirri niðurstöðu, sbr. umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar, að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll. Í samræmi við framangreint fór óbyggðanefnd þess á leit við Odd Sigurðsson, jarðfræðing hjá Orkustofnun og ráðgjafa nefndarinnar á sviði jöklafræði, að ákvarða stöðu jökuljaðarsins við umrætt tímamark. Við verkið voru notaðar loftmyndir frá Loftmyndum ehf. frá árunum 2000, 2001 og 2003, myndir frá Landsat 7-gervitunglinu frá árunum 1999 og 2000 og þríviddarljósmyndir sem teknar voru úr flugvél á árunum 1998-2000 og 2002. Engar

1 Sjá fylgiskjal nr. IV (Tækniskýrsla – Jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu ákvarðaður með fjarkönnun).

nothæfar myndir eru til af svæðinu í heild frá árinu 1998. Ástæðan fyrir því að framangreind gögn urðu fyrir valinu er sú að þau komast næst rétttri tímasetningu af þeim gögnum sem völ er á auk þess sem um nákvæmustu gögnin í hverju tilviki fyrir sig er að ræða. Í þeim tilvikum sem á þurfti að halda var svo einnig stuðst við önnur gögn, s.s. vettvangsathuganir.

7. ÚRSKURÐARORÐ¹

Landsvæði það sem afmarkað er hér á eftir, þ.e. þeir hlutar Tindfjallajökuls og Mýrdalsjökuls sem til meðferðar er í máli þessu, Fljótshlíðarafréttur og Emstrur, er þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Úr hæsta tindi Tindfjallajökuls (Ými) yfir jökulinn í stærsta gilið norðan í jöklinum, þaðan í Þrætuhöfuð, síðan ræður áin Hvítmaga þar til hún fellur í Markarfljót. Úr því ræður Markarfljót að Kaldaklofskvisl og svo Kaldaklofskvisl eftir Þrætutanga að Bláfjallakvisl og svo eftir upphaflegum farvegi Bláfjallakvislar austan Bláfjalla að upptökum hennar í Mýrdalsjökli. Þaðan liggur línan í skurðpunkt línu sem dregin er úr Entu (1347 m), í norðvestanverðum Mýrdalsjökli, til suðausturs í stefnu á Huldufjöll (730 m), við línu sem dregin er á milli upptaka Fúlalækjar, við suðvestanverðan Mýrdalsjökul, og Mælifells, við norðaustanverðan jökulinn. Úr þessum skurðpunkti er línan svo dregin í Entu og þaðan eftir Entugjá að upptökum Syðri-Emstruár. Þaðan fylgir línan Syðri-Emstruá þar til hún rennur í Markarfljót og svo Markarfljóti að Jöldusteini. Úr Jöldusteini liggur línan beint í mynni Fremsta-Kanastaðargils og fylgir svo gílinu að upptökum þess. Frá upptökum Fremsta-Kanastaðargils liggur línan í beina stefnu frá austri til vesturs um Klofninga í Þórólfsá og fylgir svo ánni að upptökum hennar í Tindfjallajökli. Þaðan fylgir línan jaðri Tindfjallajökuls í norðurátt þar til kemur að línu sem dregin er úr hæsta tindi Tindfjallajökuls (Ými) í Hæringsfell og svo þeirri línu til austurs í Ými. Að því leyti, sem fylgt er jökuljaðri, er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., með þeim fyrirvara sem fram kemur í kafla 6.10. Sjá hnitaskrá í viðauka sem skoðast skal sem hluti af úrskurði þessum.

Hluti þess landsvæðis, sem að framan hefur verið lýst og úrskurðað þjóðlenda, þ.e. Fljótshlíðarafréttur svo sem hann er afmarkaður hér á eftir, er afréttur jarða í fyrrum Fljótshlíðarhreppi, í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998:

Frá punkti við jaðar Tindfjallajökuls þar sem lína dregin úr hæsta tindi Tindfjallajökuls (Ými) yfir jökulinn í stærsta gilið norðan í jöklinum og þaðan í Þrætuhöfuð sker jökuljaðarinn. Þaðan ræður áin Hvítmaga þar til hún fellur í Markarfljót. Úr því ræður Markarfljót þar til kemur að Jöldusteini. Úr Jöldusteini liggur línan beint í upptök Fremsta Kanastaðargils og fylgir svo gílinu að upptökum þess. Frá upptökum Fremsta Kanastaðargils er dregin lína í beina stefnu frá austri til vesturs um Klofninga í Þórólfsá og fylgir línan svo ánni að upptökum í Tindfjallajökli. Úr upptökum Þórólfsár fylgir línan svo jökuljaðrinum í áðurnefndan upphafspunkt. Að því leyti sem fylgt er jökuljaðri er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

¹ Sjá til skýringar fylgiskjal nr. I (Kort). Við afmörkun þjóðlendu í hverju máli fyrir sig er miðað við orðalag í fyrirliggjandi heimildum um það landsvæði sem til meðferðar er. Blæbrigðamunur kann því að vera á lýsingum á sömu línu á milli einstakra mála.

Þá er hluti þess landsvæðis, sem að framan hefur verið lýst og úrskurðað þjóðlenda, þ.e. Emstrur svo sem þær eru afmarkaðar hér á eftir, afreittur jarða í fyrrum Hvolhreppi, í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998:

Línan fylgir Syðri-Emstruá frá upptökum hennar í Entugjá og þar til hún rennur í Markarfljót. Síðan fylgir hún Markarfljóti allt norður að Kaldaklofskvísl og svo Kaldaklofskvísl eftir Prætutanga að Bláffallakvísl og svo eftir upphaflegum farvegi Bláffallakvíslar austan Bláffalla að upptökum hennar í Mýrdalsjökli. Þaðan fylgir línan svo jaðri Mýrdalsjökuls að upptökum Syðri-Emstruár í Entugjá. Að því leyti sem fylgt er jökuljaðri er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Allur kostnaður málsaðila, annarra en fjármálaráðherra vegna íslenska ríkisins, utan þóknunar lögmanna, hefur þegar verið greiddur. Þóknun lögmanna ákvarðast svo: Óskar Sigurðsson hdl. og Guðjón Ægir Sigurjónsson hdl. sameiginlega 1.200 000 kr. og Kristinn Hallgrímsson hrl. 160.000 kr., er greiðist úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

Gerður er fyrirvari um hnitasetningu annarra hluta þjóðlendulínu að liðnum málsskotsfrestum eða að fenginni dómsniðurstöðu. Þá getur skipan þjóðlendu innan staðarmarka sveitarfélaga komið til endurskoðunar.

Kristján Torfason

Karl Axelsson

Benedikt Bogason

VIÐAUKAR

- I. Hnit
- II. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000
(uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)
Sjá bls. 79

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
1	469363	364907	51	469726	363869
2	469363	364906	52	469668	363869
3	469404	364880	53	469659	363842
4	469426	364848	54	469690	363829
5	469515	364817	55	469770	363824
6	469578	364786	56	469797	363824
7	469654	364754	57	469842	363833
8	469685	364714	58	469905	363829
9	469739	364665	59	469940	363838
10	469739	364625	60	470016	363851
11	469730	364589	61	470066	363851
12	469752	364544	62	470110	363882
13	469757	364517	63	470106	363927
14	469775	364464	64	470119	363990
15	469770	364428	65	470159	364021
16	469735	364410	66	470195	364057
17	469690	364401	67	470200	364110
18	469654	364410	68	470276	364106
19	469618	364446	69	470311	364066
20	469583	364464	70	470294	364021
21	469524	364473	71	470280	363967
22	469466	364441	72	470231	363932
23	469430	364397	73	470218	363900
24	469408	364365	74	470240	363856
25	469377	364321	75	470280	363802
26	469372	364289	76	470311	363784
27	469372	364236	77	470347	363771
28	469404	364204	78	470405	363721
29	469480	364213	79	470437	363659
30	469502	364218	80	470481	363601
31	469551	364213	81	470481	363560
32	469587	364187	82	470477	363520
33	469668	364169	83	470459	363502
34	469712	364155	84	470442	363428
35	469748	364146			
36	469784	364128			
37	469802	364093			
38	469797	364066			
39	469744	364066			
40	469712	364084			
41	469668	364093			
42	469623	364097			
43	469591	364079			
44	469565	364061			
45	469538	364026			
46	469542	363981			
47	469565	363949			
48	469600	363909			
49	469668	363900			
50	469703	363896			

VIÐAUKI

ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

**í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnessýslu)
og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)**

Sérprentun 3. júní 2004

EFNISYFIRLIT

FORMÁLI	83
1. INNGANGUR	85
2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR	85
3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA	86
3.1. Landnám	86
3.2. Hefð	88
3.3. Lög	91
4. FLOKKUN LANDS	91
4.1. Almennt	91
4.2. Jörð	92
4.3. Almennningar	96
4.4. Afréttir	98
4.5. Jörð eða afréttur?	103
4.6. Jöklar	104
4.7. Fjallskil	108
4.8. Ítök	111
4.9. Fjörur og rekæign	113
5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD	116
5.1. Almennt	116
5.2. Jarðamöt og jarðabækur	117
5.3. Máldagar og vísitásiur	118
5.4. Lögfestur	120
5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf	121
5.6. Afsals- og veðmálabækur	124
5.7. Aðrar heimildir	125
6. NIÐURSTAÐA	126

FORMÁLI

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu, sem tekið var til meðferðar, sjá mál nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar, er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítils háttar breytingum, og fara hér á eftir.

1. INNGANGUR

Hér verður gerð grein fyrir almennum athugunum og niðurstöðum óbyggðanefndar um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra.

Í upphafi verður gefið yfirlit um gróðurfur á Íslandi við landnám og þeim breytingum sem á því hafa orðið síðan. Þá verður fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda.

Því næst verður gerð grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað verður sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka ásamt eignarhaldi á landi undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá verður fjallað um hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands má draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist itaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins.

Loks verður fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem einna helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Gerð verður sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitásium, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum.

2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR

Íslandi má skipta í þrjú hæðar- eða gróðurbelti, þ.e. láglendisbelti, hliðabelti og hálendis- eða fjallbelti.¹ Þessi skipting byggist á því að lífsskilyrði fyrir plöntur og aðrar lífverur, þ. á m. búsetuskilyrði fyrir fólk, fara stigversnandi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli og lækkandi meðalhita. Höfudeinkenni gróðurfars breytast því frá láglendisbelti og upp til efstu gróðurmarka á hálendi, tegundum plantna fækkar mjög, harðgerar tegundir verða ríkjandi, uppskerumagn minnkar og gróðurþekjan verður gisnari.

Gróðurbeltin eru í mismunandi hæð í hinum ýmsu landshlutum, eftir því hvort um er að ræða innhéruð eða útnes, eftir snjóalögum o.s.frv. Milli gróðurbeltanna eru að sjálfsögðu ekki skörp skil heldur breytist gróðurfur stig af stigi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli. Í grófum dráttum nær láglendisbelti landsins upp í 100-150 m hæð og sums staðar nokkru hærri sunnanlands. Hliðabeltið tekur við og nær upp í 300-400 m hæð en þar ofan við er hálendisbeltið. Ætla má að um landnám hafi mörkin legið nokkru ofar.

Talið er að við landnám hafi gróður þakið um 2/3 hluta af yfirborði landsins.² Mikill hluti láglendis- og hliðabelta, svo og hálendisbeltis upp að 600-700 m hæð á miðhálendinu, hefur verið þakinn nokkuð samfelldum gróðri og jarðvegi. Ofar hefur gróðurinn orðið stöðugt gisnari uns hann hefur horfið að mestu í 800-1000 m hæð. Í fjalllendi útnesja og í bröttum fjallahlíðum hafa efri mörk samfellds gróðurs legið neðar.

Við landnám hefur birkiskógur og kjarr sett mestan svip á gróðurfur í láglendis- og hliðabeltum og jafnvel teygt sig upp í hálendisbelti við bestu aðstæður. Ætlað er að skóglendi og kjarr hafi þakið um 1/4 hluta landsins. Það var langverðmætasta gróðurlendi landsins vegna mikillar grósku, fjölbættra nota og jarðvegsverndar. Ofan skógarmarkna hafa smárunnar, ýmsar lyngtegundir og harðgerar jurtir verið ríkjandi tegundir. Þar sem jarðvatnsstaða var há, á láglendi og hálendi, var gróskumikill votlendisgróður. Rýr mosagróður tók við þegar nálgadist efri mörk gróðurs og loks voru plöntur á stangli á því landi sem í daglegu tali er nefnt ógróið.

¹ Steindór Steindórsson, 1964: *Gróður á Íslandi*. Reykjavík. S. 28.

² Ingvi Þorsteinsson og Sigurður Blöndal, 1986: *Gróðureyðing og endurheimt landgæða*. Reykjavík. S. 13.

Nú þekur gróður aðeins um 1/4 hluta landsins í heild og um 10/100 hluta ísfrírra svæða miðhálandisins, í stað nær helmings um landnám. Aðeins um 1/100 hluti landsins er skógi eða kjarri vaxinn. Gróðurþekja landsins hefur þannig bæði dregist saman og gæði hennar rýrnað.

Langmest hefur rýrnun landgæða orðið í hálendisbeltinu, einkum á miðhálandinu. Afleiðingar þessa eru m.a. þær að verulegur hluti miðhálandisins, sem um landnám og fram eftir öldum var vel fallið til sumarbeitar, er nú gróðursnauðar auðnir.

3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA

Þeir stofnunarhættir eignarréttinda sem huga þarf sérstaklega að í þessu sambandi eru landnám, hefð og lög.

3.1. Landnám

Hér á landi var fyrst stofnað til eignarréttar yfir landi með námi. Telja verður líklegt að eigi síðar en með gildistöku ákvæða Jónsbókar um afrétti og almenninga hafi nám verið útilokað. Vafalaust er þó að eftir lögtöku nýbýlatiskipunar 1776 er nám úr sögunni sem stofnunarháttur eignarréttar hér á landi.¹

Landnámabók hefur löngum verið talin mikilvægasta heimildin um upphaf byggðar á Íslandi. Þar eru nefndir um 430 karlar og konur sem námu land eða eignuðust það úr landnámi annarra. Þá eru þar nöfn um 600 bæja sem risið eiga að hafa á landnámsöld, þ.e. á árunum 874-930. Efni Landnámu er spunnið úr þremur meginþáttum: landnámafrásögnum, greinargerð fyrir landnámsmönnum, ætt þeirra og niðjum og fróðleik af ýmsum toga sem lýsir m.a. viðskiptum manna, stjórnarfari, trú og siðum, skipakosti, húsakynnum, búpeningseign og landsháttum.

Landnáma er varðveitt í fimm gerðum, misjafnlega heillegum. Þrjár þeirra eru að stofni til frá miðöldum en tvær voru ritaðar á 17. öld. Melabók mun vera elst þeirra og standa næst frumgerð Landnámabókar sem talin er rituð á fyrri hluta 12. aldar en er nú glötuð. Ljóst er því að tvö hundruð ár hið minnsta hafa liðið þar til frásagnir um landnám voru skráðar. Allmikill efnislegur munur er á varðveittum gerðum Landnámabókar en þó eru landnámalýsingar yfirleitt nokkuð samhljóða.

Ýmsar sagnir er að finna í Landnámu um það hvernig menn fóru að því að nema land. Í Hauksbókargerð Landnámu er greint frá því að Íslendingar hafi leitað til Haralds konungs hárfagra um aðstoð við að setja reglur um stærð landnáma. Þá voru sett ákvæði um að enginn skyldi víðara nema en hann mætti eldi yfir fara á einum degi með skipverjum sínum.² Um konur virðist hins vegar hafa gilt sú regla að þær skyldu ekki nema víðara land en leiða mætti kvígu tvævetra vorlangan dag sólsetra á milli, vel fódraða.³ Fleiri aðferðir eru tilfærðar. Helgi magri, sem nam allan Eyjafjörð, er t.d. sagður hafa gert eld mikinn við hvern vatnsós og helgað sér svo allt hérað, væntanlega allt vatnasvæði árinna. Stundum virðist kvikféð sjálft hafa ráðið ferðinni. Í upphafi þess hluta Landnámu sem fjallar um Sunnlendingafjórðung segir m.a. á þessa leið: „Sumir þeir, er fyrstir kómu út, byggðu næstir fjöllum ok merkðu at því landskostina, at kvikféit fýstisk frá sjónum til fjallanna.“⁴

Á síðustu áratugum hafa ýmsir fræðimenn á sviði sagnfræði og bókmennta sett fram kenningar um sannfræði Landnámu. Annars vegar hefur því verið haldið fram að treysta megi frásögnum Landnámu í meginatriðum. Hér má nefna kenningar eins og þær að markmiðið með ritun Land-

1 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“, óbirt fjölrit, bls. 10-11. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II (fjölrit.). Reykjavík. S. 133-134. Þorgeir Örlygsson, 1994: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 565.

2 *Landnámabók*, 1986. Jakob Benediktsson gaf út. (Íslensk fornrit. 1. b.) Reykjavík. S. 337.

3 *Landnámabók* 1986, s. 321.

4 *Landnámabók* 1986, s. 337.

námu hafi verið að skapa grundvöll fyrir innleiðingu óðalsréttar hér á landi, undirbúa skiptingu landsins í kirkjusóknir eða varðveita ættartölur, með tilliti til erfða, hjúskapar o.fl., auk áhuga á sögu forfeðranna.¹ Hins vegar hefur því verið haldið fram að frásagnir Landnámu eigi lítið skylt við sögulegan veruleika. Í því sambandi ber að nefna þá kenningu að markmiðið hafi verið að renna stoðum undir eignarheimildir höfðingjaættanna fyrir þeim jörðum, einkum aðalbólum, sem þær töldu sig eiga á ritunartíma Landnámu.² Enn fremur hefur því verið haldið fram að sum nöfn landnámsmanna séu dregin af kennileitum, náttúrufari eða búskaparháttum.³ Heimildargildi Landnámu er því umdeilt meðal fræðimanna.

Í úrlausnum dómstóla hafa skýrar lýsingar Landnámu á umfangi landnáms verið taldar hafa sönnunargildi við mat á því hvort stofnast hafi til eignarréttar yfir tilteknu landsvæði. Þessi afstaða kemur fram í H 1994 2227 (Geitland). Þar er frásögn Landnámu um nám Geitlands talin sanna að í kjölfar landnáms hafi landsvæðið verið eignarland. Jafnframt ber að nefna H 1960 726 (Skeljabrekka) þar sem talið var auðsætt af frásögn Landnámu að landspilda hefði í öndverðu verið hluti af landi jarðarinnar Skeljabrekku. Takmarkaðar lýsingar í Landnámu hafa hins vegar fremur verið taldar mæla gegn því að land hafi verið numið og þannig orðið undirorpið beinum eignarrétti, sbr. H 1997 1162 (Auðkúluheiði), H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1999 2006 (Sandfellshagi). Þá hafa dómstólar lítið til gróðurfars og staðhátta við mat á því hvort líkur séu á að landsvæði hafi verið numið, sbr. einkum H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá).

Það er álit óbyggðanefndar að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða. Þá er ljóst að landnámalýsingar hennar hafa verið vel kunnar landsmönnum og sannleiksgildi þeirra óumdeilt fram á síðustu áratugi. Þetta endurspeglast í úrlausnum dómstóla. Nefndin telur því að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Jafnframt benda frásagnir Landnámu almennt séð til þess að landnám hafi í einhverjum tilvikum náð lengra inn til landsins en lýst landamerki jarða á síðari tímum. Rannsóknir á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði styðja þetta.⁴ Svo sem fram kemur í kafla 2. hefur gróðurfari inn til landsins verið þannig að landnámsmenn kunna að hafa séð sér hag í að nema land ofar en byggð hefur náð á síðari tímum. Hins vegar hljóta staðhættir, þar á meðal hæð yfir sjávarmáli og fjarlægð frá byggð, að hafa takmarkað möguleika á nýtingu. Afar takmarkaðar ályktanir verða því dregnar af gróðurfari.

Í Landnámu er hins vegar sjaldan lýst nákvæmlega umfangi landnáms eða landamerkjum. Þetta á ekki hvað síst við inn til landsins. Óbyggðanefnd telur hæpið að af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verði afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Þá er ýmislegt óljóst um aðferðir við landnámið og hverju landnámsmenn sóttust eftir, þ.e.a.s. hvort þeir hafi einvörðungu miðað við gróðurfari og staðhætti eða hvort önnur atriði skiptu einnig máli, svo sem heppileg kennileiti, samgönguleiðir, völd og áhrif o.s.frv. Óvissa um aðferðir við landnám er of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.

-
- 1 Sbr. Barði Guðmundsson, 1938: „Uppruni Landnámabókar.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 6-7, 20. Jón Jóhannesson, 1954-58: „Sannfræði og uppruni Landnámu.“ *Saga. Tímarit Sögufélags*. S. 225-226. Einar Gunnar Pétursson, 1986: „Efling kirkjuvalds og ritun Landnámu.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 193-222.
 - 2 Sveinbjörn Rafnsson, 1974: *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lund. S. 203-217. Sveinbjörn Rafnsson, 1976: „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknum.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 222-225, 231-233.
 - 3 Sbr. Þórhallur Vilmundarson, 1982: „-stad. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 16. b. Kaupmannahöfn. D. 578-584. Sjá enn fr. greinar Þórhalls Vilmundarsonar í *Grimni. Riti um nafnfræði*. 1-3. b. (1980-1996).
 - 4 Sbr. Kristján Eldjárn, 1974: „Fornþjóð og minjar.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 115. Jakob Benediktsson, 1974: „Landnám og upphaf allsherjarrikis.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 165.

3.2. Hefð

Hugtakið hefð er hvorki að finna í Grágás né Jónsbók. Í Jónsbók má þó sjá þess merki að afnot manna af tilteknum fasteignatengdum hlunnindum hafi þótt benda til ákveðinna réttinda. Í 26. kapitula landsleigubálks stendur m.a.: „Nú hefir maður skóg, eng eða haga, reka eða aðrar landsnyttjar .xx. [þ.e. 20] vetr eða lengr átölulaust, þá á sá er haft hefir, nema hinn hafi lögleg vitni til, at hann á, ef hann skal úrænt vera.“¹

Enda þótt hugtakið komi ekki fyrir í lögþóttunum virðist sem mönnum hafi snemma verið það kunnugt. Undir lok 12. aldar deildu leikmenn og Þorlákur biskup Þórhallsson um yfirráð kirkjueigna (staðamál fyrri). Bændur kröfðust forræðis yfir kirkjueignum í krafti „landsskapar ok fornrar hefðar“ en biskupinn kvað forna hefð ekki vega þyngra en lög kirkjunnar². Þessi frásögn getur ekki ein og óstudd talist heimild um hefð í lagalegum skilningi. Allt eins er líklegt að orðið sé hér notað um eitthvað sem haldist hafi órofa um ótiltekinn tíma (sbr. orðasambandið „í hefð og haldi“).

Sumir fræðimenn hafa getið sér þess til að hefð sé komin inn í norræn lög úr kanóniskum rétti. Í því sambandi er bent á að orðasamböndin „...sem að fornu hefir verið“ og „frá arilids tíð“ gætu verið þýðingar á latneska hugtakinu „praescriptio immemorialis“.³

Kaldangursrecess (Koldinghúsrecess) frá 13. desember 1558 var lögleiddur með konungsbréfi 20. mars 1563. Í konungsbréfi þessu segir að recessinn „skuli einnig ganga fyrir lög um þau efni, „sem islensk lög þar um ekki áhræra né forklára“.“ Í recessnum, 50. kapitula, segir m.a. um 20 vetra hefð:

Item huada godz og eigner nauckur madur hefur med haund haft og halldit xx wetur oklagad og okiært. þui ma hann kuijdulaust hallda og skal það ecki wndan honum ganga nema suo finnist og bijuijsist það sie j panta sett edur lient.⁴

Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður athugaði á sínum tíma hvar vitnað væri til Kaldangursrecess í dómum og skjölum. Nefndi hann að í alþingisdómi 30. júní 1581, um Bjarneyjartolla, og í dómi Erlends sýslumanns Magnússonar 9. apríl 1594, um Kleifarblá, sé vitnað í 50. kapitula í recessinum.⁵ Af rannsókn Jóns verður ekki séð að recess þessi hafi haft þýðingu utan þessa.

Rétt er að taka fram að Kaldangursrecess er að engu getið í þeim umræðum sem fram fóru um miðja 19. öld um setningu hefðarlaga.

Af athugun á dómum í Íslensku fornbréfasafni og Alþingisbókum Íslendinga verður ekki dregin önnur og víðtækari ályktun en sú að sá sem hafði haft umráð eignar um árabíl væri líklegur eigandi hennar nema annað kæmi fram í dómum eða skjölum, svo sem oft er gerður fyrirvari um. Er sá fyrirvari einnig í samræmi við fyrirnefnt ákvæði Jónsbókar.

Í Dönsku lögum Kristjáns V. frá 1683 voru ákvæði um hefð og fleira. Samsvarandi ákvæði voru í Norsku lögum frá 1687 og segir þar m.a. svo í 5. bók, 5. kapitula, 3. gr.:

Hvis andet Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder hand uden anden Adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, med mindre det bevisis, at hand hafde det, enten til Pant, eller i Forlæning, eller i Forsvar.

1 Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og réttarboetr de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Kaupmannahöfn 1904. S. 156.

2 Sbr. Biskupa sögur. 1. b. Kaupmannahöfn 1858. S. 281 (Oddaverja þáttur, ritaður í byrjun 13. aldar).

3 Wallén, Per-Edwin, 1981: „Hævd. Sverige.“ *Kulturhistorisk lexikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn (2. útg.). D. 285. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hævd. Island.“ Sama rit, d. 287-288.

4 Íslenskt fornbréfasafn. 13. b. Reykjavík 1933-1939. S. 355. Sbr. *Alþingisbækur Íslands*. 1. b. Reykjavík 1912-1914. S. 425-426. *Alþingisbækur Íslands*. 3. b. Reykjavík 1917-1918. S. 33-35.

5 Íslenskt fornbréfasafn 13, s. 351.

Ákvæði þessi voru aldrei birt hér á landi en mörg dæmi eru þess að Yfirréttur og Landsyfírréttur beittu þessum lögum, sbr. t.d. dóm frá 5. maí 1830 þar sem vitnað er án nokkurs fyrirvara til Norsku laga 5-5-3.¹

Þá var í erindisbréfi fyrir biskupana á Íslandi frá 1. júlí 1746 ákvæði í 16. gr. þar sem gert var ráð fyrir því að á 100 árum mætti hefða eignir og réttindi sem verið hefðu kirkjueign.²

Vorið 1836 lagði Bjarni Thorsteinsson amtmáður til við kansallíð í Kaupmannahöfn að 26. kapituli landsleigubálks Jónsbókar yrði numinn úr gildi og tekin upp ákvæði Dönsku laga um hefð. Fram kom að óljóst þætti hvort reglan í Jónsbók tæki einungis til hlunninda eða einnig til fasteigna. Kansallíð bar málið undir Landsyfírrétt og síðan embættismannanefndina sem skipuð var 22. ágúst 1838. Við athugun lögfróðra manna kom í ljós að íslenskir dómstólar á 17. og 18. öld og fram á þá 19. höfðu í langflestum tilvikum tekið mið af Dönsku og Norsku lögum í þeim málum sem snertu hefð. Flestir nefndarmanna voru þeirrar skoðunar að rétt væri að innleiða hér dönsk hefðarlög.³

Árið 1845 var lagt fyrir ráðgjafafingið frumvarp kansallísins til tilskipunar um hefð og fyrningu. Var þar gert ráð fyrir að ákvæði Dönsku laga um hefð og fyrningu yrðu lögleidd hér á landi.

Í umræðum á ráðgjafafinginu kom fram að algengt var að farið væri að ákvæðum Dönsku og Norsku laga um hefð enda þótt þau ákvæði hefðu ekki verið lögleidd hér. Skiptar skoðanir voru um þetta frumvarp. Þeir sem voru því fylgjandi töldu að hefðarlög gætu verndað eignarréttinn og leyst úr þeirri réttaróvissu sem ríkt hefði. Þeir sem andvígir voru tilgreindu ýmis rök gegn frumvarpinu. Í fyrsta lagi væru eignir og ítök oft langt hvert frá öðru og frá eigendum og þess vegna væri erfitt fyrir þá að verja rétt sinn gagnvart þeim sem vildu sölsa undir sig eignir þeirra í skjóli hefðarlaga. Að auki vísaði frumvarpið almennt til danskra lagareglna um hefð án þess að ljóst væri hver ákvæði lögleiða ætti hér. Ef hin danska hefð fengi lagagildi hér á landi gegn vilja þjóðarinnar þá væri það band á komið sem ekki yrði seinna leyst. Einnig var bent á að ákvæði Jónsbókar hefði ekki valdið neinum ágreiningi eða misskilningi fyrr en á síðustu tímum þegar íslenskir lögfræðingar hefðu farið að meta íslensk lög minna en hin dönsku. Loks tóku þeir fram að búast mætti við málaferlum sem ekki yrði séð fyrir endann á og myndu valda ærnum kostnaði ef frumvarpið yrði samþykkt. Lyktir málsins urðu þær að frumvarpið var fellt með 16 atkvæðum gegn 8 og engin tilskipun sett.⁴

Þrátt fyrir að Landsyfírréttur hefði um árábil dæmt eftir Dönsku og Norsku lögum fór að bera á efasemdum um gildi þeirra er leið á 19. öld. Loks var kveðið á um það í dómi 19. desember 1887 að enda þótt „eignar-hald á fasteign (possessio)“ hafi varað óátalið í 30-40 ár, veitti það eigi eignarheimild eftir íslenskum lögum.⁵ Í dómi Landsyfírréttar frá 12. október 1896 var upprekstrarfélagi fjögurra hreppa í Mýrasýslu hins vegar dæmdur beinn eignarréttur að landsvæðinu Hellistungum á grundvelli uppreksturs „um ómuna tíð“ og með skírskotan til Jónsbókar, 26. kap. IIb. i.f.⁶

Samkvæmt framansögðu voru réttarreglur um hefð yfir fasteignum óljósar og lagaframkvæmd misvísandi allt til loka 19. aldar. Með setningu hefðarlaga, nr. 46/1905, fengust loks skýrar reglur á þessu sviði. Felld voru úr gildi þau ákvæði hér að lútandi sem löggjafinn taldi gildandi rétt, þ.e. ákvæði 26. kapitula landsleigubálks Jónsbókar sem og 16. gr. í erindisbréfi til biskupa frá 1. júlí 1746. Fleiri atriði tengd lögtöku hefðarlaga skipta og verulegu máli í þessu sambandi. Í greinargerð með frumvarpi til hefðarlaga segir svo:

Þar sem nú hefur fundizt ástæða til að leggja fyrir alþingi frumvarp til laga um hefð, þá byggist þetta ekki að eins á því, að eins og hefð er til í lögum allra síðaðra þjóða og hefur verið álitin nauðsynleg

1 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum 1802-1873*. 3. b. Reykjavík 1925-1931. S. 360-374.

2 *Lovsamling for Island*. 2. b. Kaupmannahöfn 1853. S. 653.

3 *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga*. Fyrsta þing 1. júlí til 5. ágúst 1845. Reykjavík 1845. S. 2-12.

4 *Tíðindi frá Alþingi*...1845, s. 466.

5 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 3. b. (1886-1889) Reykjavík 1890. S. 236-241.

6 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 5. b. (1895-1898) Reykjavík 1901. S. 327-330.

til að tryggja viðskiptalífið, eins muni vera þörf á þessu rjettartæki hjer á landi, heldur miklu fremur á því, að svo að segja árlega eykst þörfin á því fyrir landbúnaðinn að hafa greið og góð lántökuskilyrði, en eitt aðalskilyrði fyrir því er, að eigendur jarðanna hafi formlega eignarheimild fyrir jörðum sínum. Nú er það vitanlegt, að hjer á landi hafa menn verið mjög skeytingarlausir með að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. Hefur löggjafinn fundið það vel, að þetta var óheppilegt fyrir viðskiptalífið, og sjest það meðal annars af því, að með lögum 15. febr. 1895 var fasteignarsölugjaldið afnumið, til þess að fá menn því heldur til að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. ...

Auk framangreindra ástæðna fyrir því að lögleiða hefð hjer á landi, skal það einnig tekið fram, að með því að nú mun víðast vera búið að þinglýsa landamerkjum fyrir jörðum samkv. landamerkjälögum 17. marz 1882, þá er þar viss grundvöllur á að byggja um eignarhaldið milli jarðanna innbyrðis, og virðast því að miklu leyti burtfallnar ástæður þær, er menn höfðu á móti hefðinni 1845...¹

Af þessu má ráða að setning laga um hefð 1905 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok 19. aldar og byrjun þeirrar 20. að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 5.2. og 5.5. Þess er jafnframt að geta að eitt meginhlutverk hefðar er að styðja við og auka réttarvernd eignarréttinda sem eru lögmæt einnig af öðrum ástæðum.²

Samkvæmt 1. gr. hefðarlaga má vinna hefð á hverjum hlut, jafnt fasteign sem lausafé, er getur verið eign einstakra manna, án tillits til þess, hvort hann var áður einstaks manns eign eða opinber eign. Niðurlag ákvæðisins verður ekki skilið svo að hefð verði ekki unnin á verðmætum sem ekki eru beinum eignarrétti háð. Þvert á móti verður að líta svo á að þar sem hægt er að hefða eign einstaklings eða hins opinbera sé því fremur hægt að hefða fasteignarréttindi sem ekki eru beinum eignarrétti háð.³ Meginskilyrðið fyrir hefð á fasteign er 20 ára óslitið eignarhald sem fullnægir tilteknum huglægum og hlutlægum skilyrðum, sbr. 2. gr. laganna.

Ótvírætt er að virk yfirráð og bein hagnýting án löggernings eru veigamiklir þættir við mat á eignarhaldi samkvæmt hefðarlögum. Jafnframt hafa ráðstafanir að lögum, t.d. afsal eignar, veðsetning, stofnun ítaks og veiting leyfa til hagnýtingar eignar, verið taldar veigamikil vísbending um eignarhald. Þá getur viðhorf hefðanda og annarra aðila haft þýðingu í þessu sambandi, auk annarra atriða sem minna máli skipta.

Í Hæstarétti hafa gengið nokkrir dómar þar sem reynt hefur á hvort aðilar hafi hefðað beinan eignarrétt að afréttum eða öðrum svæðum utan landamerkja jarða. Ber hér að nefna H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði). Í öllum tilvikum var eignarhefð talin ósönnuð en ekki örlar á ráðagerð um að eigendalaus svæði verði ekki hefðuð. Af þessum dómum er ljóst að hefðbundin afréttarnot, þ.e.a.s. sumarbeit og e.t.v. önnur takmörkuð notkun, eru ekki nægjanleg ein sér. Jafnframt virðast ráðstafanir að lögum, svo sem sala tiltekinna réttinda, ekki hafa þýðingu við þetta mat. Samt sem áður verður af þessum dómum ráðið að ekki sé útilokað að hefða eignarrétt að slíku landsvæði. Skilyrði til þess eru hins vegar þröng.

Þá kemur til skoðunar hverjar séu kröfur dómstóla til eignarhefðar þegar um er að ræða land sem liggur innan merkja jarðar. Í H 1997 2792 (Laugavellir) var eignarhefð viðurkennd enda þótt not hefðanda, sem jafnframt studdi rétt sinn við kaupsamning, hefðu verið sambærileg afréttarnotum, þ.e. beit og eftir atvikum önnur þrengri nýting. Í H 1939 28 (Einarsnes) taldist eignarhefð einnig fullnuð enda þótt eignarheimild væri sögð glötuð og ekki annar grundvöllur fyrir hendi en takmörkuð not.

1 *Alþingistíðindi* 1905. A. Þingskjöl. Reykjavík 1905. S. 148, sbr. s. 426-428.

2 *Alþingistíðindi* 1905, A, s. 140. Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignarréttur* II, s. 156, 159.

3 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“ (óbirt fjölrit), s. 14-15.

Þá er og ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar, sbr. H 1991 1444 (Skógar og Brúsholt) og H 1995 2120 (Nefsholt og Gata).

Það er áður rakið að skýrum réttarreglum um hefð var ekki til að dreifa fyrir setningu hefðarlaga, nr. 46/1905. Í 12. gr. laganna kom fram að telja mætti eignarhald hefðanda fyrir gildistöku laganna til hefðartíma þó þannig að engin hefð teldist fullnuð fyrr en í árslok 1910. Ljóst er að með þessu var ákveðið að hefðarlög giltu afturvirkir en ákvæðið tók þó aðeins til hefðarhalds sem fyrir hendi var við gildistöku laganna.

Um þýðingu venjuréttar er það að segja að afnot lands, sem ekki uppfylla skilyrði hefðarlaga til hefðarhalds, geta ekki stofnað til eignarréttinda yfir landinu. Hins vegar kann viðurkennd beiting tiltekinna eignarráða, sem styðjast við aðrar eignarheimildir, að hafa áhrif á mat á því hvers eðlis eignarráðin eru, t.d. um sönnunarbyrði fyrir gildi eða efni eignarheimildar. Þýðing venju er því sönnunarlegs eðlis fremur en að þar geti verið um að ræða sjálfstæða eignarheimild.

3.3. Lög

Þá verður hugað að stofnun eignarréttinda með lögum. Átjándi öldin hefur löngum verið talin eitt mesta harðindatímabil í sögu þjóðarinnar og fjöldi jarða lagðist í eyði. Viðbrögð stjórnvalda voru þau að senda til landsins þriggja manna nefnd (landsnefndina fyrri) til að kynna sér landshagi og leggja fram tillögur um úrbætur. Það var við þessar aðstæður sem nýbýlatilskipunin um landnám og byggingu eyðijarða var gefin út, 15. apríl 1776. Í henni fólst heimild til að byggja jarðir á óbyggðum svæðum, jafnvel innan eignarlanda. Tilgangurinn var að hamla gegn fólksfækkun og eyðingu jarða með því að hvetja ungt fólk til að stofna heimili og byggja upp hin eyddu býli.

Samkvæmt ákvæðum tilskipunarinnar var skylt að taka í notkun „útlendi“ jarða sem lá notalaust og átti jarðeigandinn að hafa forgangsrétt til að byggja þar upp nýbýli. Ef hann gerði það ekki var öðrum látið það eftir. Á öðrum óbyggðum landsvæðum, þ. á m. „afréttaralmenningum“, höfðu allir jafnan rétt til að stofna nýbýli samkvæmt tilteknum reglum. Þetta gildi einnig um lönd og jarðir sem forðum voru í byggð en höfðu um langan aldur legið í eyði. Var þá litið svo á að enginn gæti lengur talist eigandi eða erfingi slíkra jarða.

Nýbýlatilskipunin var í gildi í rúm hundrað ár en ekki verður séð að hún hafi borið þann árangur sem til var ætlast. Þó er talið að um þrjátíu jarðir og hjáleigur hafi verið byggðar fyrstu tíu árin sem tilskipunin var í gildi, flestar að frumkvæði þeirra sem töldust eigendur þessara eyðijarða. Sjaldgæft er því að stofnað hafi verið til eignarréttinda á grundvelli nýbýlatilskipunar.¹

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni var kveðið á um að nýbýli mætti stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum er enginn gæti sannað sína eign. Í 2. gr. laganna var kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skyldi láta vita um fyrirætlun sína ef hann vildi stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskrteini fyrir landinu. Skilyrði til stofnunar nýbýla voru þannig þrengd verulega og munu þess engin þekkt dæmi að nýbýli hafi verið reist á grundvelli þessara nýbýlalaga.²

4. FLOKKUN LANDS

4.1. Almenn

Flokkun lands á grundvelli eignarhalds hefur verið með ýmsu móti í íslenskum rétti og hugtakanothkun ekki alltaf samræmd. Lengst af var að meginsteftu til greint á milli *jarða* og *afrétta*, auk

¹ Þorkell Jóhannesson, 1950: *Saga Íslendinga*. 7. b. Reykjavík. S. 254-255.

² Þorkell Jóhannesson, 1948: *Alþingi og atvinnumálin. Landbúnaður og útvegsmál. Höfuðþættir*. (Saga Alþingis IV.) Reykjavík. S. 70.

almenninga. Þessi skipting kemur þegar fram í Grágás og má glögglega sjá í eftirfarandi ákvæði Jónsbókar:

Svá skulu almenningar vera sem at fornu hafa verit, bæði hit efra ok hit ytra; en ef menn skilr á, kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning, þá festi sá lög fyrir er sér kallar ok stefni þing er menn eigu því máli at skipta, ok hafi haft upp þingboð fyrir fimt.¹

Hér má að auki nefna tilskipun um veiði á Íslandi 1849 og frumvarp til landbúnaðarlaga 1878.² Í nýbýlatilskipun 1776 og landamerkjalogum, bæði 1882 og 1919, er gengið út frá flokkun lands í jarðir og afrétti en hugtakið almenningur er ekki notað. Þess í stað er í nýbýlatilskipun talað um „afréttaralmenninga“ og í landamerkjalogum um „aðrar óbyggðar lendur“.³ Á síðari tímum hefur þessi flokkun riðlast, ný hugtök komið fram og hin eldri verið notuð í fleiri en einni merkingu.

Með þjóðlendulögunum er komið á þeirri nýskipan að land er flokkað í tvennt, eignarland og þjóðlendu, sjá 1. gr. laga nr. 58/1998. Eignarland er skilgreint sem „landsvæði sem er háð einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fer með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segja til um á hverjum tíma.“ Þjóðlenda er skilgreind sem „landsvæði utan eignarlenda þó að einstaklingar eða lögaðilar kunni að eiga þar takmörkuð eignarréttindi“. Hugtakið afréttur er ekki lengur notað sem lýsing á ákveðnu eignarformi lands og er skilgreint sem „landsvæði utan byggðar sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“. Afréttur getur þannig verið hvort heldur er í eignarlandi eða þjóðlendu.

Hugtökin jörð, afréttur og almenningur samkvæmt hinni eldri flokkun hafa þýðingu við úrlausn mála á grundvelli þjóðlendulaga. Ræðst hún nánar af því hvernig þau falla að hugtökunum eignarland og þjóðlenda. Verður nú hugað að jörðum, afréttum og almenningum í þessu sambandi og einkanlega lítið til stofnunar, nýtingar, afmörkunar og inntaks réttinda og skyldna. Óbyggðanefnd leggur þó áherslu á að sú flokkun er ekki fortakslaus og að dæmi finnst um landsvæði sem ekki verða felld í neinn framangreindra flokka, sbr. einnig umfjöllun í kafla 4.5.

4.2. Jörð

Komið hefur fram að helstu stofnunarhættir beins eignarréttar hér á landi eru nám, hefð og lög. Samkvæmt því sem í Landnámu greinir voru sum landnám í öndverðu mjög stór en var smám saman skipt niður í smærri einingar, jarðir. Um þetta eru ýmis dæmi, sbr. t.d. eftirfarandi frásögn af Skalla-Grími Kveldúlfssyni:

Skalla-Grímr var þar um vetrinn, sem hann kom af hafi, ok kannaði þá allt herað. Hann nam land utan frá Selalóni ok et efra til Borgarhrauns ok suðr allt til Hafnarfjalla, herað allt svá vítt sem vatnföll deila til sjóvar. ... Síðan skipaði hann heraðit sínum fêlogum, ok þar námu margir menn síðan land með hans ráði. Skalla-Grímr gaf land Grími enum háleyska fyrir sunnan fjörð á milli Andakílsár ok Grímsár; hann bjó á Hvanneyri. Úlfr hét son hans, faðir Hrólfs í Geitlandi.⁴

1 Jónsbók 1904, s. 185 (52. k. IIb). Sbr. einnig Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Möður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík 1992. S. 342, 369 (46. k., 74. k. IIb.).

2 Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit meirihlutans). Reykjavík 1877. Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit minnihlutans). Reykjavík 1878. Sjá einnig 1.-2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849 (*Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 316).

3 Í nýbýlatilskipuninni er greint á milli víðátta í byggðum sveitum, eignarlenda, afréttaralmenninga og loks eyðilanda og eyðijarða í byggð (*Lovsamling for Island*. 4. b. Kaupmannahöfn 1854. S. 251-257). Sjá 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882 og 41/1919.

4 *Landnámabók* 1986, s. 71, sbr. einnig s. 139-146, 230-232.

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög gert ráð fyrir að landsvæði jarðar væri afmarkað með landamerkjum.¹ Þannig er mælt fyrir um það í Jónsbók að við sölu lands skyldu aðilar „kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök“. Jafnframt var seljanda jarðar skylt að ganga á merki innan tólf mánaða, með þeirri undantekningu m.a. að eigi var „skylt at ganga á merki þar er fjöll þau eru, er vatnfjöll deilaz millum heraða, ok eigi er skylt at ganga ór búfjargangi á fjöll upp, kveða skal þar á merki“². Væri uppi ágreiningur um eignarhald á tilteknu landsvæði og „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ skyldi leysa úr því máli eftir ákveðnum reglum. Í því fólst m.a. að sá „er sér kallar þá jörð“ þurfti að leiða fram vitni máli sínu til stuðnings. Svadagi vitnis skyldi vera á þessa leið: „þat hefir ek heyrt, at þar skilr mark á meðal eignar bónda ok almenning eða afréttar ...“³

Með landamerkjalögum, nr. 5/1882, var þó fyrst kveðið á um almenna skyldu landeiganda eða umráðamanns jarðar til að setja glögg landamerki fyrir jörð sinni þar sem þau voru ekki fyrir, halda þeim við og skrásetja, sbr. 1.-3. gr. Samsvarandi ákvæði eru í 1.-3. gr. núgildandi landamerkjalaga, nr. 41/1919.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur jarðeiganda innan merkja jarðar sinnar. Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, veiði, vatns, reka og jarðefna. Síðar verður vikið að hliðstæðum atriðum varðandi afrétti.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur landeigandi átt beit og annan jarðargróður á jörð sinni, sjá nánar í kafla 4.7. Hann hefur sjálfur stjórnað því hvenær, hversu lengi og hvaða fjölda fjár þar væri beitt.

Á sama tíma hefur að meginreglu verið kveðið á um einkarétt jarðeiganda til veiði fugla, fiska og annarra nytjadyra á jörð sinni.⁴ Í sumum tilvikum hefur beinlínis verið tekið fram að rétt landamerki jarðar hverrar skyldu ráða veiði á landi.⁵

Hér má að auki nefna þá meginreglu vatnalaga, nr. 15/1923, að vatnsréttindi fylgi landareign hverri, sbr. ákvæði 2. gr.⁶ Regla þessi á rætur að rekja til ákvæða Grágásar og Jónsbókar.⁷ Um vatnsréttindi voru þó að sönnu fábrotin fyrirmæli lengst af í íslenskri löggjöf og lutu þá fyrst og fremst að notum vatns til neyslu og áveitu. Stóð um það nokkur fræðilegur ágreiningur í hvaða mæli vatnsréttindi tilheyrðu viðkomandi fasteign og endurspeglast sá ágreiningur m.a. í viðhorfum innan Fossanefndarinnar svokölluðu sem lagði drögin að gildandi löggjöf um vatnsréttindi, vatnalögum, nr. 15/1923.⁸ Með þeim var sú tilhögun þó óumdeilanlega staðfest að allir helstu þættir vatnsréttinda og vatnsnota tilheyrðu þeirri fasteign sem land ætti undir vatninu, þ.m.t. orkunýtingarrétturinn, sbr. 49. gr. laganna. Hefur það enn frekar verið staðfest með síðari niðurstöðum Hæsta-

1 Grágás 1992, s. 342 (46. k. lbp.).

2 Jónsbók 1904, s. 124 (6. k. lbb). Samkvæmt ákvæðum Jónsbókar voru menn einnig í vissum tilvikum skyldir til að gera svokallaðan „löggarð“ um töðuvöll sinn, engjar og einnig bæja á milli, sbr. bls. 159-163 (31.-32. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 186 (52. k. llb.).

4 Sjá t.d. Jónsbók 1904, s. 188-192 (56.-57. k. llb.); 1. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 121. gr. vatnalaga, nr. 15/1923; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970, og 2. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

5 Sjá t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954 og 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966.

6 Sjá nú einnig 2.-3. gr. laga nr. 57/1998, um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu.

7 Sjá t.d. Grágás 1992, s. 324-325, 350-351 (34., 35. og 52. k. lbp.). Jónsbók 1904, s. 188-190 (56. k. llb.).

8 Ólafur Lárusson sýnist þó hafa verið þeirrar skoðunar að vatnsréttindi, þ.m.t. réttur til grunnvatns, hafi jafnan fylgt landareign og studdi þá skoðuna sína m.a. túlkun ákvæða Grágásar og Jónsbókar þ.a.l., sbr. Ólafur Lárusson, Skrifaðir kaflar úr hlutarétti, Vatnsrjettur, Reykjavík 1929. Í H 1963 173 segir síðan beinlínis að það sé forn regla í íslenskum rétti að hver maður eigi vatn og veiði fyrir sinni jörð, sbr. 56. kap. llb. Jónsbókar.

réttar, sbr. t.d. H 1955 431 og H 1963 173. Með lögtöku laga nr. 57/1998 var jafnframt staðfest að eigandi fasteignar færi með eignarráð þess grunnvatns sem undir fasteign hans myndist.

Á sama hátt hefur sú meginregla gilt að hver maður ætti reka fyrir sínu landi.¹ Rekabálkur Jónsbókar er að stærstum hluta enn í gildi, sjá nánar í kafla 4.9.

Af ákvæðum Grágásar um rétt leiglendings til mótaks í leigulandi og Jónsbókar um sams konar rétt til torfskurðar verður jafnframt ályktað að jarðeigandi hafi átt einkarétt til jarðefna á jörð sinni.² Sama meginregla virðist koma óslitið fram í síðari tíma löggjöf.³ Framangreind lagaákvæði miðast við og endurspegla tilganginn með stofnun hverrar jarðar, að stunda þar búskap og nýta þannig landið til viðurværis.

Þá hafa eigendur og ábúendur jarða átt sérstökum lögákvæðum skyldum að gegna. Nefna má að samkvæmt ákvæðum Grágásar og Jónsbókar skyldu þeir bera boð um þinghald milli bæja.⁴ Höfuðskyldan hefur þó fyrr og síðar falist í skattgreiðslum.

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97.⁵ Tíund var í reynd 1% eignarskattur sem lagður var á jarðnæði bændna og flestar aðrar eigur landsmanna. Með jarðabókum á 17. öld og síðar leituðust stjórnvöld við að fá sem gleggsta hugmynd um skattskyldar jarðeignir í landinu og verðmæti þeirra og eru dæmi um að reynt hafi verið að meta jarðir að nýju til að komast sem næst raunvirði þeirra. Sjá nánar í kafla 5.2.

Notkun hugtaksins jörð í löggjöf hefur verið breytileg og á stundum óljós. Þannig bregður fyrir hugtakinu aðalbóli í Grágás og höfuðbóli í Jónsbók þegar rætt er um þær jarðir sem síst skyldi farga undan ættargóssi. Hugtakið staður er einnig víða notað í heimildum um sérstakan flokk kirkjujarða. Það táknaði fyrst og fremst full eignarráð kirkjustofnunar yfir heimalandi sínu.⁶

Í Grágás og Jónsbók er ekki minnst á hjáleigur enda var leiguliða óheimilt að leigja út frá sér nema með leyfi landeiganda.⁷ Ekkert virðist þó hafa verið því til fyrirstöðu að sjálfseignarbóndi leigði öðrum skika af landi sínu. Sjálft hugtakið hjáleiga kemur ekki fyrir í heimildum fyrr en í byrjun 15. aldar.⁸ Fram að þeim tíma voru önnur hugtök notuð eins og heimalönd, smálönd og hjábýli.⁹ Hjáleigubýggð mun fyrst hafa myndast á 13. öld en vaxið mjög á 14. öld.¹⁰

Sumar hjáleigur urðu til í sellöndum þegar reynt var að breyta selstæði í varanlegan bústað.¹¹ Á grundvelli nýlegra rannsókna hefur þeirri kenningu verið haldið fram að seljabúskapur hafi mjög snemma orðið mikilvægur þáttur í íslenskum landbúnaði. Þar er jafnframt dregin sú ályktun að selstæði hafi í fyrstu verið í heimalöndum en snemma færst yfir á svæði sem öllum var heimilt að nýta.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 194-196 (6. og 60. k. llb.).

2 Sjá *Grágás* 1992, s. 345 (48. k. llb.). *Jónsbók* 1904, s. 135-136 (6. og 7. k. llb.).

3 Sjá 3. k., 8.-10. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi (*Lovsamling for Island*. 5. b. Kaupmannahöfn 1855. S. 454-455), 1. mgr. 3. gr. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. gr. námulaga, nr. 24/1973 og 3. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998.

4 *Grágás* 1992, s. 182 (42. k. um fjárleigur). *Jónsbók* 1904, s. 106-108, 110-112 (29. og 32. k. flb.).

5 Sjá einnig t.d. lög um fasteignamat, nr. 22/1915, 3/1938, 70/1945, 28/1963, 94/1976, 6/2001.

6 Sbr. Magnús Stefánsson 2000: *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficalrettslige forhold i middelalderen*. I. Bergen. S. 35.

7 *Grágás* 1992, s. 344 (48. k. llb.).

8 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 660 (árið 1401). Ólafur Lárusson (1944) telur elstu öruggu heimildina þar sem hjáleiga kemur fyrir vera frá 1431 (*Byggð og saga*. Reykjavík. S. 55).

9 Árni Daniel Júlíusson, 1996: *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift og social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*. Kaupmannahöfn. S. 94.

10 Helgi Þorláksson, 1991: *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík. S. 462-463.

11 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 398. *Jarðabók Árna og Páls* 5 (Kph. 1931-1933), s. 98. *Jarðabók Árna og Páls* 6 (Kph. 1938), s. 231. *Jarðabók Árna og Páls* 7 (Kph. 1940), s. 232. *Jarðabók Árna og Páls* 8 (Kph. 1926), s. 382, 398, 431. *Jarðabók Árna og Páls* 9 (Kph. 1930), s. 335. *Jarðabók Árna og Páls* 10 (Kph. 1943), s. 4, 298. *Jarðabók Árna og Páls* 11 (Kph. 1943), s. 13, 66, 96, 98, 111, 123, 148, 153, 225, 252, 257, 272, 280, 333, 347, 368.

Þessi sameiginlegu sellönd hafi síðan komist í einkaeigu eða ábúendur einstakra jarða gert tilkall til þeirra.¹ Um þetta verður þó varla fullyrt nema hvert tilvik sé skoðað sérstaklega.

Hvernig sem til hjáleigubúskapar var stofnað í öndverðu var lengi ekki gert ráð fyrir að hjáleigur væru tíundaðar sérstaklega í jarðabókum. Það er ekki fyrir en í tilskipun um nýtt jarðamat frá 1. september 1848 að kveðið er á um að hjáleigur skuli metnar sem sérstakar jarðir ef þær hafi sín sérstöku landmerki og virðist þeirri reglu hafa verið fylgt í löggjöf eftir þann tíma.

Lögbýli var annað hugtak yfir jörð og þá gjarnan notað til að greina á milli heimajarðar og hjáleigu. Elstu dæmi þess í Orðabók Háskólans eru frá 16. öld. Í Grágás kemur þó fyrir hugtakið lögbú þegar rætt er um þá menn sem rétt sé að kveðja til búakviðar en merkingin er að öðru leyti óljós. Í Jarðabók Árna og Páls má einnig sjá þess merki að lögbýli hafi verið skilgreint sem jörð er ætti skyldurekstur á afrétt.² Þau hugtök sem hér hefur verið gerð grein fyrir lýsa mismunandi tegundum jarða en veita ekki frekari vitneskju um eignarréttarlega þýðingu hugtaksins jörð í samanburði við hugtökin afréttur og almenningur.

Þá kemur til athugunar hvort land innan jarðar geti haft mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Hugtakið heimaland kemur víða fyrir í heimildum, ekki sist máldögum. Í Jónsbók birtist það fyrst í fyrirsögn 53. kafla landsleigubálks: „Um afréttarfé ef það gengur í heimaland.“ Einnig er minnst á það í réttarbót Hákonar Magnússonar konungs árið 1305:

Þat er góðr vilji várr um geldfé at þat sé sektalaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa ok gefa enga sök á því.³

Hér sýnist *heimaland* merkja jörð aðskilda frá því landsvæði þar sem geldfé gengur að jafnaði, þ.e. afrétti.

Í máldögum er heimaland haft um þá jörð sem kirkja stóð á, stundum til aðgreiningar frá öðrum jörðum sem eignaðar voru kirkjunni. Í yngri heimildum eru þó dæmi um að heimaland hafi verið sérstök bújörð, aðskilin frá þeirri jörð sem hún heyrði undir. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns segir t.d. um jörðina Íshól í Ljósavatnshreppi að hún sé eign staðarins í Laufási og kallist „heimaland þess staðar“ þó að þaðan liggi næstum hálf önnur þingmannaleið, eða 50 km, til Íshóls.⁴

Einnig hefur verið bent á að í heimildum frá 18. öld virðist heimaland stundum vera haft um „einkonar millistig á milli lögbýlis og hjáleigu, þó skyldara hjáleigu“. Býli sem á þennan hátt nefnist heimalönd í fyrrgreindum heimildum séu einatt mjög forn hjálönd eða hjáleigur sem byggst hafi áður en kom til hinnar eiginlegu hjáleigubýggðar. Venjuleg merking orðsins heimaland sé önnur, þ.e. afmörkuð landareign ákveðinnar, einstakrar jarðar heima fyrir, gagnstætt afrétti.⁵

Hugtök þau sem hér hefur verið fjallað um koma víða fyrir í fjallskilareglugerðum án þess að þau séu skilgreind nánar. Þó er að finna undantekningar eins og fjallskilareglugerð fyrir Mýrasýslu, nr. 88/1892, en þar segir meðal annars svo í 4. gr.:

Heimalönd. Heimaland jarðar liggur umhverfis bæ hennar og út frá túni, og er hvergi sundur skorið af annarri landareign. Sumra jarða heimalandi utanhúss má aftur skipta í tvennt:

a. Búfjárhagar er sá hluti af landareign jarðar, er búpeningur hennar gengur jafnaðarlega í árið um kring. Hér með teljast og engjar í heimalöndum. Flestra jarða heimaland heyrir allt undir þennan staflið.

1 Hitzler, Egon 1979: *Sel - Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit*. Ósló. S. 213-215, 226.

2 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. Fylgiskjöl. Reykjavík. S. 24.

3 *Jónsbók* 1904, s. 292.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 11, s. 143.

5 Björn Teitsson, 1973: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703-1930*. Reykjavík. S. 78-79.

b. *Útlenda* kallast hér sá hluti af heimalandi jarðar, er liggur út frá búfjárhögum hennar á eina hlið eða fleiri, og verður sökum fjarlægðar eða afstöðu eigi varinn almennings fé, eða notaður stórum meir til sumarbeitar af ábúanda þeirrar jarðar en mörgum öðrum. Þetta á aðeins við um landmiklar jarðir, er liggja við afrétt.¹

Í tilvitnaðri fjallskilareglugerð er gert ráð fyrir að útlenda sé hluti heimalands. Sami eða svipaður skilningur kemur reyndar fram í nýbýlatilskipuninni 15. apríl 1776 þegar fjallað er um „útlendi“ eignarlanda en þar skyldi jarðeigandinn hafa forgangsrétt til að byggja upp nýbýli. Einnig er rétt að benda á það sem Þorvaldur Thoroddsen segir í riti sínu *Lýsing Íslands* að útlendur „[heiti] þeir hlutir af heimalandi, er liggja út frá búfjárhögum“.²

Í löggjöf tuttugustu aldar gætir þess í sívaxandi mæli að þær fasteignir eða fasteignaréttindi sem áður höfðu án sundurgreiningar verið felld undir jarðarhugtakið séu flokkaðar og skipt upp með nýjum hætti. Í fjölda laga er víkið að hugtökunum jörð, lögbýli, landareign lögbýla, eyðijarðir og heimaland jarða. Settar eru fram ýmsar skilgreiningar sem oft vísa til annarra laga að einhverju leyti.³

Niðurstaða óbyggðanefndar er sú að almennt megi gera ráð fyrir því að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hverrar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur ráðist af búskaparháttum og umfangi bús á hverjum tíma. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi farið með umráð og hagnýtingu, ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland almennt.

Landsvæði hverrar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Heimaland jarðar sýnist að jafnaði hafa tekið til alls lands henni tilheyrandi, gagnstætt hins vegar afréttum. Ekki virðist almennt hafa verið gert ráð fyrir skiptingu jarðar í heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og annað land, úthaga eða afréttarland, í takmarkaðri notum. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar undir einstakar jarðir lá eða liggur sjálfstætt afréttur, sjá einnig kafla 4.4. og 4.5. Í slíkum tilvikum er þó oft fyrir að fara glöggum og óumdeildum merkjum milli heimajarðar og afréttar, sbr. t.d. afréttina Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði. Af slíkum einstökum dæmum verða hins vegar engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar. Sýnist því á móti mega leggja þá meginreglu til grundvallar að heimaland jarðar nái til alls lands henni tilheyrandi nema sérstök frávik leiði til annars.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er eða hefur verið jörð eða hluti hennar sé beinum eignarrétti háð.

Þó svo að hugtakanotkun hafi ekki fyrr og síðar verið samræmd milli einstakra laga á þessu sviði er ekki þar með sagt að hún stangist á. Mestu máli skiptir í þessu sambandi að við það mat, sem fram fer fyrir óbyggðanefnd, sýnist eftir sem áður mega líta til hinnar fornu og almennu skiptingar í jarðir, afrétti og almenninga, þar sem jörð hefur þá réttarstöðu og réttarsögulegu stöðu, sem hér hefur verið gerð grein fyrir.

4.3. Almenningar

Hugtakið almenningur hefur haft margræða merkingu í löggjöf fyrr og síðar. Hefðbundin greining

1 *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1892*. B-deild. Reykjavík 1892. S. 140.

2 Þorvaldur Thoroddsen, 1919: *Lýsing Íslands*. 3. b. Kaupmannahöfn. S. 189.

3 Sjá t.d. vatnalög, lög um lax- og silungsveiði, jarðalög, ábúðarlög og lög um fasteignamat.

gerir ráð fyrir að almenningar séu á landi, hafi og í vötnum en hugtakið hefur allt eins verið notað um ítaksrétt, t.d. rétt til nytja af skógi eða fjöru.¹ Eftirfarandi umfjöllun miðast fyrst og fremst við landalmenninga, þ.e. afmarkað landsvæði. Um slík landsvæði giltu tilteknar reglur sem einkum vörðuðu rétt til beitar, veiði og reka.

Fræðimenn hefur greint á um hvernig háttað sé eignarrétti að almenningum og hvort þá sé fyrst og fremst að finna inn til lands eða út við haf.² Sett hefur verið fram sú kenning að land sé annað hvort eignarland eða almenningur. Almennningar séu svæði inn til lands sem fjórðungsmenn hafi átt saman á grundvelli Grágásar og síðar Jónsbókar. Þar væri um að ræða sektarfé til fjórðungsmanna, land sem varð eftir þegar farið var að setja merki á milli býla, eða ónumið land.³ Eignarrétturinn hefði flust yfir til ríkisins ekki síðar en við gildistöku nýbýlatilskipunarinnar 1776. Hugtakið afréttur fæli einvörðungu í sér ítaksrétt í almenningssland, þ.e. ríkisland, að þeim tilvikum undanskildum þegar um beitoland tilheyrandi einstökum jörðum væri að ræða.⁴ Ítaksrétturinn fæli fyrst og fremst í sér rétt til beitar og veiði. Þessum sömu sjónarmiðum var haldið fram af hálfu ríkisins í H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) en var hafnað.

Einnig hafa komið fram gerólikar kenningar um almenninga. Almennningar hafi legið við sjó og verið veiðistöðvar en ekki grasnytjar eða upprekstrarlönd til fjalla. Þeir hafi orðið til löngu eftir að landið var numið, með samkomulagi við landeiganda. Alþýða manna í fjórðungnum hafi þá öðlast þar þau réttindi sem lög gerðu ráð fyrir í almenningum, yfirleitt gegn greiðslu tolls.⁵

Helsta ákvæði Grágásar um almenninga hljóðar svo:

Það er mælt að almenningar eru á landi hér. Það er almenning er fjórðungsmenn eiga allir saman. Þar eiga menn að fiskja og fylga svo að koma þangað er mánaður lifir vetrar og vera þar sjö mánaði. Þá skal almenning liggja fimm mánaði svo að sá einn skal þá beita er næstur býr. Þar eiga menn að höggva við og telgja og færa til skips eða búða, og er þá heilagur viðurinn.⁶

Helsta ákvæði Jónsbókar um almenninga hljóðar svo:

Þat eru almenningar er at fornu hafa verit. Sætr má hverr þeira gera er þann almenning eigu er vill at sitja í sumarsetri, ef þat er ör búfjargangi. En ef tveir menn ganga báðir í eina sláttu senn, hafi báðir þat er þeir slá. En ef þá skilr á, hvárr þeira fyrri orti á, hafi sá sitt mál er sannar með einseiði, nema hinn hafi fleiri vátta í móti. Fiskivötn qll í almenningi eru qllum jafnheimil; þar megu menn fiskja ok fylga. Engi skal beita almenning frá krossmessu á vár ok til Bótólfsvöku; þar eigu menn at telgja við ok færa til skips eða búða, ok er þá heilagur viðurinn. Nú koma menn þar öðru skipi ok fá eigi þar farm, en aðrir hafa meirr en farm sínu skipi, hvárt er þat er viður eða hvalr, þá er rétt at þeir taki farm sínu skipi, ok bæti hinum fyrir starf sitt. Nú kemr hvalr, þá er menn eru í almenningi, þá skal boð upp skera sá er næstr býr ok láta fara alla vega sem dagr deiliz; sekr er hann sex aurum við konung, ef hann skerr eigi boð upp, en eyri hverr er fellir, nema nauðsyn banni...⁷

Samkvæmt Jónsbók var gerður sá meginmunur á almenningum og afréttum að í þeim fyrrnefndu mátti slá og gera sel en í þeim síðarnefndu ekki.⁸

1 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 2. b. Kaupmannahöfn 1893. S. 305, 310, 620, 708, 866, 868-869. *Íslenskt fornbréfasafn*. 4. b. Kaupmannahöfn 1897. S. 141. *Íslenskt fornbréfasafn*. 9. b. Reykjavík 1909-1913. S. 642.

2 Sbr. Þorvaldur Thoroddsen 1919, s. 187-189.

3 Bjarni Jónsson frá Vog, 1917-1919: *Almenningar og afrjettir. Nefndarálit meiri hluta Fossanefndar* (B). S. 20-22, 24. Sjá hins vegar Eggert Briem, 1917: „Um afrjettir og almenninga.“ *Löggrjetta* 11. apríl 1917. S. 61-62.

4 Bjarni Jónsson frá Vog 1917-1919, s. 27-30.

5 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

6 *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. llþ.).

7 *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

8 *Jónsbók* 1904, s. 176, 193 (46. og 59. k. llb.).

Því hefur verið haldið fram að ýmis ákvæði Jónsbókar um almenninga upp til fjalla miðist við aðstæður í Noregi en ekki á Íslandi.¹ Í því sambandi hefur verið bent á beina samsvörun tveggja helstu ákvæða Jónsbókar um þetta efni, í 52. og 59. k. IIb., við norsk lög.² Óvíst er því að hve miklu leyti þau hafa haft raunverulega þýðingu hér á landi, a.m.k. er ljóst að afréttarsvæði er að finna víða um land en almenninga „hið efra“ sér lítinn stað. Að löggjöf frátalinni eru heimildir um þá ekki aðrar en örnefni á stöku stað. Heimildir um almenninga við sjávarsíðuna eru hins vegar allnokkrar. Þá sjaldan vísað er í fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar virðist hafa verið um slíka almenninga að ræða.³ Hins vegar verður ekki séð að almenningur hafi almennt verið notað um óbyggð svæði sem enginn hafði nýtt af. Um slík svæði virðist fremur hafa verið notað orðið óbyggðir, stundum e.t.v. einnig öræfi.⁴

Þess eru samt sem áður ýmis dæmi í síðari tíma löggjöf að fjallað sé um almenninga.⁵ Hugtakið er þá oft notað í mun víðtækari merkingu en áður. Þannig er gert ráð fyrir að almenningar séu landsvæði sem enginn aðili geti talið til einstaklingseignarréttinda yfir.⁶ Ekki er þá gerður greinarmunur á annars vegar almenningum skv. hinum eldri skilningi hugtaksins og hins vegar öræfasvæðum sem engar hefðbundnar nýttar eru af.⁷

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram.⁸ Heimildir skortir hins vegar um hvernig það kann að hafa gerst. Í því sambandi má benda á að í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns eru jöfnum höndum notuð orðin afréttur og almenningur eða almenningsafrétt þegar um er að ræða afrétt sem margir nota sameiginlega.⁹ Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Ekki er þó útilokað að slík landsvæði finnist og eins getur hugtakið haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum.

4.4. Afréttir

Uppruni hugtaksins afréttur er óljós en sett hefur verið fram sú kenning að afréttur hafi í upphafi merkt þá athöfn að reka geldfé úr heimahögum til fjarlægara beitolands. Síðar hafi það að auki farið að merkja réttinn til að reka fé í þetta beitoland. Loks hafi þriðja merkingin komið við hlið hinna, þ.e. svæðið sem rekið var á.¹⁰

1 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

2 Sjá eldri Frostafingslög (k. XIV, 7 og 8) og landslög Magnúsar Hákonarsonar (IIb., 61. k.) í *Norges gamle love indtil 1387*. 1. b. Christiania 1846. S. 250-251. *Norges gamle love indtil 1387*. 2. b. Christiania 1848. S. 144-145.

3 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 485. Að vísu kemur hugtakið almenningur fyrir sem afmarkað beitoland í svonefndum Þjósartungudómi en um sanngildi hans leikur vafi. Sbr. Aðalgeir Kristjánsson og Stefán Karlsson, 1979: „Fimm hundruð ára dómur eða fals?“ *Gripla* III. S. 104-114.

4 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 43.

5 Sjá t.d. 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1879 ásamt fylgiskjölum þeirra laga, 4. gr laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 4. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.

6 Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignaréttur II*, s. 133. Þorgeir Örlygsson: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 576. Sjá einnig 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; 8.-1. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi. Sjá einnig 1. gr. námulaga, nr. 50/1909.

7 Sbr. t.d. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882, 1. mgr. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 41/1919.

8 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignarréttur*. Reykjavík. S. 83.

9 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. Atriðisorðaskrá. Reykjavík 1990. S. 7 (almenningsafrétt, almenningur).

10 Bjarni Jónsson frá Vogu 1917-1919, s. 43.

Afréttur hefur oft verið skilgreindur sem afmarkað landsvæði, að jafnaði utan byggðar sem að fornu og/eða nýju hefur verið nýtt sem sumarbeitiland.¹ Þessi skýring virðist komast einna næst því sem sagt er um afrétti í Grágás og Jónsbók.²

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög fyrst og fremst gert ráð fyrir að afréttur væri afmarkaður frá aðliggjandi jörðum fremur en að þess gerðist þörf að hann væri skýrt afmarkaður í heild sinni. Í kafla 4.2. var gerð grein fyrir ákvæðum Jónsbókar um úrlausn ágreinings er „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ og merkjalýsingu (eða merkjagöngu) við sölu lands. Sá er næstur þjó afrétt gat stefnt þeim við sig til garðlags er afréttinn áttu, að tilteknum skilyrðum uppfylltum.³ Ákvæði Grágásar voru mjög keimlík því sem hér hefur verið lýst en ekki eins ítarleg. Í landamerkjalögum, nr. 5/1882, er einungis kveðið á um að landamerkjum afrétta og annarra óbyggðra lendna skuli haldið við „að því leyti því verður við komið“. Skylda jarðeigenda til merkjasetningar, viðhalds merkja og skrásetningar þeirra er hins vegar afdráttarlaus. Landamerkjalög, nr. 41/1919, sem enn gilda, verður að skilja svo að landamerki afrétta skuli skrásett. Hins vegar kemur skýrt fram að einungis skuli setja merki og halda við merkjum ef sá krefst þess sem land á að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Síður er talin þörf á að afmarka afrétti í heild sinni með skýru móti. Sjá nánar í kafla 5.5.

Ætla má að sum afréttarlönd hafi legið innan upphaflegra landnáma. Önnur hafa legið utan þeirra. Sú kenning hefur verið sett fram að réttur til afrétta hafi í upphafi orðið til með afnotanami á landi sem hvorki var háð eignarrétti einstaklinga né ríkis.⁴ Af heimildum verður hins vegar ekki ráðið að landnámsmenn hafi numið land til annars en fullrar eignar. Afréttir virðast þannig hafa orðið til á þrennan hátt. Í fyrsta lagi er mögulegt að landsvæði hafi verið numið, gengið kaupum og sölum og fyrr eða síðar verið lagt til afréttar. Í öðru lagi getur verið um það að ræða að land hafi verið numið en beinn eignarréttur ekki yfirfærst og fallið niður. Í aldanna rás hafi menn ótalið farið að nýta svæðið sem afrétt. Í þriðja lagi kann ónumið landsvæði að hafa verið tekið til afnota sem afréttur enda þótt með óformlegum hætti væri.

Með tilliti til uppruna afrétta má flokka þá í þrennt. Í fyrsta lagi er um þá afrétti að ræða sem kalla má samnotafrétti. Þar er um að ræða afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Sýnast afréttir þeir sem lögþækkurnar tóku til einkum falla í þennan flokk. Óhætt sýnist að álykta sem svo að hluti þeirra landsvæða, a.m.k., sem viðkomandi afréttir taka og/eða tóku til hafi legið utan þeirra svæða sem numin voru en eignarheimildir snemma fallið niður, hafi svo verið. Rétturinn til þeirra hafi orðið til með því að íbúar byggðarlagsins hafi tekið viðkomandi landsvæði, sem legið hefur utan þáverandi byggðarmarka, til sumarbeitar fyrir þúpening og eftir atvikum annarra takmarkaðra nota.

Í öðru lagi er um að ræða afrétti einstakra jarða og stofnana en þar er um þá afrétti að ræða sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Rekstur annarra aðila var þá heimill skv. venjum og samningum en gegn greiðslu afréttartolls. Umræddir afréttir eru að meginstefnu til skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða í sumum tilvikum af öðrum fasteignum. Tilurð þessara afrétta er ekki með öllu ljós en þeim skýringum hefur m.a. verið hreyft að umræddir afréttir hafi verið hluti af landnámi einstakra landnámsjarða en vegna legu sinnar, landkosta og búskaparháttanna verið nýttir til upprekstrar.

Í þriðja lagi er svo um það að ræða að land eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lagt til afréttar.

Eignarréttarleg þýðing hugtaksins í löggjöf hefur verið á reiki. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að afréttir verið flokkaðir í þrennt. Í fyrsta lagi er um að ræða afrétti sem eru fullkomið eignar-

1 Efnislega svo í lögum um afréttarmálefni, fjallskil o.fl. Sjá jafnframt 1. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998.

2 Jónsbók 1904, s. 176-177, 187 (46. og 54. k. llb.). Sbr. einnig Grágás 1992, s. 330-331, 340, 342 (38., 44. og 46. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 187 (54. k. llb.).

4 Þórður Eyjólfsson: „Um afrétti og réttindi, sem afréttareign fylgja.“ September 1970 (ópr. fjölr.). S.1.

land, t.d. þegar lönd jarðar hafa verið lögð til afréttar. Í öðru lagi geta afréttir verið í afréttareign, og hún eingöngu talin fela í sér þrengri eignarráð, fyrst og fremst beitarrétt og veiði. Í þriðja og síðasta lagi er um að ræða afréttarítök sem felast þá í rétti jarðar eða jarða til uppreksturs á afrétt tilheyrandi annarri jörð eða stofnun, oftast gegn gjaldi. Sá afréttur getur verið hvort heldur er háður beinum eignarrétti eða einungis afréttareign, sbr. fyrri flokkana tvo. Hugtakið afréttareign getur svo haft víðtækari skírskotun, þ.e. framangreint afbrigði takmarkaðra eignarréttinda að landi.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur manna til landsnytja innan afrétta (og almenninga). Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, reka, veiði, vatns og jarðefna, sbr. kafla 4.2.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur verið kveðið á um það í löggjöf hverjir mættu reka á afrétt, hvenær, hversu lengi mætti beita þar og hverjar skorður yrðu settar við fjölda fjár. Ákvæði Grágásar og Jónsbókar miðuðust við afrétt er menn „eigu tveir eða fleiri saman.“ Samkvæmt lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969 áttu „allir búfjáreigendur, sem landsafnot hafa í hreppi eða á fêlagssvæði ...“ upprekstrarrétt á afrétt hrepps eða annars upprekstrarfélags. Um upprekstrarrétt á afréttarland, sem lá undir einstaka jörð eða stofnun, fór hins vegar eftir fornri venju eða samningum. Sömu reglur er að finna í nûgildandi lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.¹ Sjá nánar í kafla 4.7.

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru rýmri en varðandi afréttina. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi en það var bannað í afréttum og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur, sjá nánar í kafla 4.9.²

Í Grágás er kveðið á um rétt manna til að veiða í almenningum.³ Sams konar ákvæði voru í gildi samkvæmt Jónsbók.⁴ Ekki er minnst á afrétti sérstaklega í þessu sambandi. Árið 1849 er gefin út tilskipun um veiði á Íslandi og réttur til veiði á afréttum, sem fleiri eigi saman, bundinn við þá menn sem afrétt heyri til en í almenningum er veiði öllum mönnum jafnheimil.⁵ Með lögum nr. 63/1954 eru reglur um fuglaveiðar rýmkaðar mjög og öllum íslenskum ríkisborgurum heimilaðar fuglaveiðar í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra. Heimild til dýraveiða í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla, enda geti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra, er veitt íslenskum ríkisborgurum og erlendum ríkisborgurum með lögheimili hér á landi með lögum nr. 64/1994.⁶

Engin sérákvæði hafa verið í íslenskri löggjöf um vatnsréttindi á afréttum og almenningum. Miklar deilur urðu um það í byrjun síðustu aldar hvernig eignarrétti að vatni væri háttað, í tilefni af auknum möguleikum til nýtingar vatnsorku. Lyktir urðu þær að í vatnalögum, nr. 15/1923, er sett sú almenna regla að vatnsréttindi fylgi eignarrétti að landi. Þess skal þó getið að við undirbúning vatnalaganna var Fossanefndin svokallaða sammála um að ríkið ætti öll vatnsréttindi utan landareigna einstakra manna.⁷

Með vatnalögum, nr. 15/1923, var heimild til veiða í vötnum á afréttum og almenningum sem héruð ættu eða notuðu með löglegri heimild og væru ekki einstaks manns eign, bundin við héraðsmenn. Öllum var hins vegar heimil veiði í vötnum á afréttum og almenningum og öðrum lendum

1 Jónsbók 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). Grágás 1992, s. 330-331 (38. k. llb.). Lög um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 7.-8. gr., og nr. 6/1986, 7.-8. gr.

2 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.). Grágás 1992, s. 369 (74. k. llb.).

3 Grágás 1992, s. 349, 369 (50. og 74. k. llb.).

4 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

5 Sjá 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Sjá 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954, 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966 og 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

7 Nefndarálit minnihluta Fossanefndar, bls. IV og 32 og Nefndarálit meirihluta Fossanefndar, sbr. 16. og 17. gr. þess frumvarps og athugasemdir við þær greinar.

utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað einstaklingsréttarheimild til þeirra. Umrædd regla þótti ekki fyllilega skýr og var það fyrst með dómi Hæstaréttar í Landmannaafréttarmálinu, H 1955 108 og með gildistöku 5. gr. lax- og silungsveiðilaga, nr. 53/1957, sem tekið var af skarið um það, og án tillits til þess hvort fyrir lægi sönnun um eignarrétt að viðkomandi landsvæði, að veiði í vötnum á afrétti tilheyrði búendum sem upprekstrarrétt ættu á afréttinn til búsparfa á sama hátt sem verið hefði enda væri veiðiréttur í þeim vötnum ekki í einkaeign, sbr. nú 5. gr. laga nr. 76/1970, um lax- og silungsveiði.

Allt að einu þykir verða að skýra 5. gr. lax- og silungsveiðilaga til samræmis við eignarhald viðkomandi afréttar/landsvæðis og að hún samkvæmt hljóðan sinni taki fyrst og fremst til samnota-afréttar. Lúti viðkomandi landsvæði, þ.e. afréttur, beinum eignarrétti er veiðirétturinn að sama skapi á hendi þess sama aðila og fer með hinar beinu eignarréttarheimildir, skv. meginreglu 1. mgr. 2. gr. laga nr. 76/1970, einstaklinga, sveitarfélaga eða annarra. Sé afréttarland ekki undirorpið beinum eignarrétti, en allt að einu í afréttareign ákveðinna aðila, sbr. flokkunin í afrétti kirkna og stofnana hér að framan og afréttareignin eftir atvikum verið framseld sem slík, þá er ástæða til þess að ætla að veiðiréttur sé á hendi þess aðila sem er handhafi afréttareignarinnar. Á öðrum þeim landsvæðum, sem hvorki falla í flokk afréttar né sýnt verði fram á tilvist einstaklingseignarréttarheimilda til veiði þá tilheyrir veiðiréttur, að óbreyttu, íslenska ríkinu, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998.¹

Í Grágás og Jónsbók er ekki fjallað um rétt til jarðefna utan eignarlanda. Með tilskipun frá árinu 1878 er mælt fyrir um heimild hvers og eins til hagnýtingar tilgreindra jarðefna á fjöllum, þjóðvegum og öðrum stöðum sem einskis eign væru. Árið 1907 er kveðið á um það í lögum að landssjóður teljist námueigandi í „afrjettum, almenningum og örfum, sem ekki eru metin til dýrleika“.²

Skyldur þeirra, er hagsmuna hafa átt að gæta á afréttum, hafa fyrst og síðast falist í að fylgja lagareglum, samþykktum eða samningum um tilhögun nýtingarinnar. Heimildir benda ekki til þess að afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts fyrr en á 20. öld. Sjá nánar í kafla 5.2.

Frá tíma nýbýlatilskipunarinnar 1776 má, a.m.k. framan af, merkja þann mun á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana að löggjafinn hefur talið sig hafa rýmri heimildir til að skipa málum á hinum fyrrnefndu.³ Í nýbýlatilskipuninni er einn flokkur óbyggðra landsvæða nefndur afréttaralmenningur, sbr. kafla 4.3. Það hugtak á sér eldri sögu og kemur m.a. fyrir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns í svipaðri merkingu og samnotaafréttur. Í nýbýlatilskipuninni virðist ekki gert ráð fyrir að afréttaralmenningar séu háðir beinum eignarrétti en viðurkennt að eigendur og ábúendur nærliggjandi jarða kunni að eiga þar einhvern nýtingarrétt.

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni, segir svo: „Nýbýli má stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum, er enginn getur sannað sína eign. Svo má og stofna nýbýli í afrjettum, er sveitarfélög eiga, og almenningum, ef sveitarstjórnir þeirra sveitarfélaga er afrjettina eiga eða eiga hagsmuna að gæta í almenningum, leyfa það, og sýslunefndin veitir til þess samþykki sitt.“

Í 2. gr. laganna er kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skuli láta vita um fyrirætlun sína ef hann vilji stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskirteini fyrir landinu.

1 Sjá 123. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, lög um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; lög um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957 og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

2 Sbr. tilskipun frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi, 8.-10. gr.; 13. gr. námulaga, nr. 61/1907; og 1. gr. námulaga, nr. 50/1909. Í síðari löggjöf um þetta efni er ekki fjallað sérstaklega um afrétti og almenninga.

3 Skýr dæmi um þetta má sjá í 1. og 4. gr. nýbýlalaga frá 1897, hugsanlega 2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849, 1. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. mgr. 12. gr. laga um fasteignamat og fasteignaskráningu, nr. 28/1963, 7. og 8. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986, sbr. greinargerð með upphaflegu frumvarpi til þeirra laga. Auk þess má benda á þau gögn sem lágu til grundvallar þingsályktunartillögum frá 1917 og 1919 og svo sjálfum vatnalögnum frá 1923. Það veldur þó vafa að í viðkomandi lögum eru ekki alltaf gerðir fyrirvarar vegna þeirra landsvæða eða afréttar sem sveitarfélög hafa eignast á síðari tímum og eiga hugsanlega fullkomnar eignarheimildir fyrir.

Í upphaflegu frumvarpi til nýbýlalaga var ekki miðað við afrétti sveitarfélaga heldur afrétti ótilgreint. Stjórnarráðið taldi það hins vegar ekki ætlun þingsins að lögin tækju til afréttar sem væru eign einstakra aðila, jarða eða kirkna og því var orðalagi ákvæðisins breytt til þessa horfs.

Á sama tíma sýnast afréttir einstakra jarða og stofnana hafa verið aðgreindir frá samnotaafréttum og þá yfirleitt ekki neinir fyrirvarar gerðir varðandi grunneignarrétt jarðeigandans. Sama afstaða endurspeglast og í þeim sölum ríkisjarða sem áttu sér stað á fyrstu áratugum aldarinnar en þá voru afréttir einstakra jarða og stofnana seldir, að því er virðist sem bein og fyrirvaralaus eignarlönd.¹ Breytingar má þó merkja í síðari tíma löggjöf þar sem ekki virðist gerður neinn grundvallarmunur á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana.²

Dómstólar hafa frá árinu 1955 fjallað um eignarréttartilkall einstaklinga, sveitarfélaga og ríkis til einstakra afréttar.³ Í H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri) og H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) var tekist á um eignarréttartilkall að Landmannaafrétti. Í fyrra málinu var beinu eignarréttartilkalli afréttarhafa hafnað enda voru þeir ekki taldir hafa sýnt fram á tilvist slíks réttar, hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti. Afnot, sem falist hefðu í sumararbeit fyrir sauðfé, veiði og öðrum takmörkuðum notum, styddu ekki eignarréttartilkall í beinni merkingu. Í H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur), H 1971 1137 (Reyðarvatn) um afrétt Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði) var eignarréttartilkalli afréttarhafa í öllum tilvikum hafnað.

Auk þeirra atriða, sem réðu tilhögun sönnunarbyrði í Landmannaafréttardóminu fyrri, sýnast lega, staðsetning og landshættir hafa áhrif, sem og upplýsingar sem raktar verða til Landnámu og þá eru gerðar kröfur um heimildir varðandi órofa framsal réttinda yfir viðkomandi afréttum. Afsöl og/eða aðrar eignarheimildir sýnast þá ekki heldur duga einar og sér heldur eru þær kröfur gerðar að meintur rétthafi sýni fram á að sá sem afsalaði hafi í raun verið réttilega komin að umræddum réttindum. Í H 1971 1137 (Reyðarvatn) var eignarréttur Andakílshrepps að afrétti sínum staðfestur en til afréttarins hafði sérstaklega verið lögð Gullberastaðatunga, úr landi jarðarinnar Gullberastaða. Til athugunar í því sambandi er einnig niðurstaðan í H 1975 55, landamerksamáli á Arnarvatnsheiði, þar sem engir fyrirvarar voru a.m.k. gerðir um eignarrétt Hálsa- og Reykholtisdalshreppa að afrétti sínum, landsvæði sem fyrrum hafði verið skipt út úr jörðinni Kalmanstungu.

Séu framangreindir dómur skoðaðir með hliðsjón af því sem áður greindi um flokkun afréttar með tilliti til uppruna virðist óhætt að fella Landmannaafrétt undir samnotaafrétt, sbr. H 1955 108 og H 1981 1584. Þá sýnast afréttir Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði verða felldir undir flokkinn afréttir einstakra jarða og stofnana, sbr. H 1971 1137, H 1997 1162, H 1997 1183 og að auki H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur). Loks virðast Gullberastaðatunga við Reyðarvatn og Kalmanstunguland á Arnarvatnsheiði dæmi um það að lönd eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lögð til afréttar, sbr. H 1971 1137 og H 1975 55.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafréttir, hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst og fremst falist í sumararbeit fyrir búfenað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðbyggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða

1 Sjá H 1994 2227 (Geitland) og H 1997 1162 (Auðkúluheiði).

2 Í dæmaskyni má benda á að samkvæmt ákvæði 2. mgr. 5. gr. laga nr. 33/1966, um fuglaveiði og fuglafríðun, og 2. gr. námulaga nr. 24/1973, sbr. athugasemdir með þeirri grein, sýnist sönnunarbyrðin um beinan eignarrétt að afrétti í öllum tilvikum hvíla á þeim aðila, sem heldur slíkum rétti fram.

3 Sjá jafnframt Lyfrd. eldri VII-223 og Lyfrd. yngri V-327.

heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða sem lagt hefur verið til afréttar vísast til kafla 4.2. um hugtakið jörð, sbr. einnig H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).

4.5. Jörð eða afréttur?

Hér hefur að framan verið gerð grein fyrir þeirri flokkun lands sem byggt var á fram að gildistöku þjóðlendulaga og fól í sér skiptingu í jarðir, afrétti og almenninga. Í kafla 4.2. kemur fram að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Um hugtakið jörð segir einnig að þó svo hvorki verði ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt sé gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu, annars vegar heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og hins vegar annað land, úthagi eða afréttarland í takmarkaðri notum, þá finnst allt að einu einstök dæmi um slíka skiptingu. Af slíkum dæmum verði þó engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar.

Afrétti hefur óbyggðanefnd flokkað í þrennt á grundvelli uppruna, sbr. kafla 4.4. Í fyrsta lagi samnotaafrétti, þ.e. þá afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Í öðru lagi afrétti einstakra jarða og stofnana sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Umræddir afréttir eru að meginstefnu skildir frá viðkomandi heimaðörð með sjálfstæðum merkjum eða, í sumum tilvikum, af öðrum fasteignum. Í þriðja lagi er um að ræða jarðir sem að hluta eða öllu leyti hafa verið lagðar til afréttar og gilda þar um sambærilegar sönnunarkröfur og um eignarhald að landi jarða yfirleitt.

Til viðbótar og fyllingar þessum meginforsendum er óhjákvæmilegt að huga nokkru nánar að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka. Innan merkja jarða kunna að finnast svæði sem kölluð eru afréttur en hafa þó ekki sjálfstæða afmörkun. Jafnvel er sá möguleiki fyrir hendi að þau séu á einhvern hátt afmörkuð. Hér má einnig nefna svæði sem kölluð eru afréttarland, fjallhagi, beitiland, upprekstrarland eða eru auðkennd með sambærilegum hætti. Í þessu þarf ekki að felast mismunandi eignarréttarleg staða lands innan jarðarinnar. Hugsanlegt er að vísað sé til gamalgróinnar notkunar á viðkomandi jarðarhluta sem beitarlandi. Þýðing hugtaksins afréttur hefur lengi verið á reiki og ekki ósennilegt að notkun þess í tímans rás sé með einhverjum afbrigðum, e.t.v. tengdum staðháttum. Í sveitarfélögum, þar sem ekki finnst afréttir samkvæmt þeirri flokkun sem óbyggðanefnd hefur lagt til grundvallar, kann það jafnvel að vera notað um fjalllendi jarða á svæðinu almennt. Það er mat óbyggðanefndar að slík aðstaða ein og sér, og þá einkum ef svæði er kallað afréttur án sjálfstæðrar afmörkunar, raski ekki þeim eignarréttarlegu forsendum, þ.m.t. sönnunarstöðu sem óbyggðanefnd hefur byggt á viðvíkjandi réttarstöðu jarða. Gera þarf hins vegar skýran greinarmun á tilvikum af þessu tagi og afréttum einstakra jarða eða stofnana sem eru skildir frá viðkomandi heimaðörð með sjálfstæðum merkjum eða öðrum fasteignum.

Í þessu samhengi skal það rifjað upp að land jarða kann að vera nýtt sem beitiland með svipuð-

um hætti og afreittir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Eins og fram kemur í almenntri umfjöllun óbyggðanefndar um fjallskil, sbr. kafla 4.7., gefur slík tilhögun ein og sér hins vegar enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi. Í sögulegu ljósi getur það þó haft þýðingu við sönnunarmat um tilvist eignarréttar ef einstök landsvæði, sem gert er tilkall til sem hluta jarðar, hafa verið nýtt sem upprekstrarland af einhverju tagi af eigendum og ábúendum annarra jarða. Einstök tilvik af þessum toga verður að meta sérstaklega.

4.6. Jöklar

Í Landnámu er þess hvergi getið að menn hafi numið jökla til eignar og kann því að hafa verið trúað að þar byggju hálftröll eða goðumlíkar persónur (sbr. frásagnirnar um Bárð Snæfellsás og Hallmund í Balljökli). Enda þótt jöklar séu ekki nefndir sérstaklega í lögbókunum fornu verður sú ályktun dregin að lögsaga þjóðveldisins hafi einnig náð til þeirra; sakamenn voru a.m.k. ekki óhultir á „fjöllum“ og í „óbyggðum“.¹ Ef marka má frásögn Grettis sögu hafa grið milli manna tekið jafnt yfir fjöll og jökla sem byggðar lendur.²

Því hefur verið haldið fram að einhverjir hinna norsku landnámsmanna hafi þekkt jökla af eigin raun úr heimkynnum sínum. Hins vegar er erfitt að segja til um hversu nákvæm og víðtæk þekking þeirra á jöklum var.³ Elsta lýsing á jöklum á Íslandi er í riti Saxo Grammaticus (Saxa hins málspaka), *Gesta Danorum*, sem samið var um 1200. Þar er í fyrsta skipti lýst hreyfingu skriðjökla, nánar tiltekið hverfihreyfingu, þegar neðri hluti jökulsins hverfist upp á yfirborðið.⁴ Saxi lýsir þessu sem furðufregn og er alls ekki víst að frumbyggjar Íslands hafi í öndverðu verið betur að sér en hann um þann eiginleika skriðjökla að færast úr stað.⁵ Hér er einnig ástæða til að benda á það sem stendur í formála Guðmundar sögu Arasonar eftir Arngrím ábóta Brandsson (rituð um 1350):

Á sjánum liggja þeir hafisar, at með sínum ofvægilegum vexti taka þeir at fylla norðrhöfin, en yfir háfjöll landsins svo óbræðiligir jöklar með yfirvættis hæð og vidd, at þeim mun ótrúligt þykkja, sem fjarri eru fæddir.⁶

Landsmenn áttu eftir að komast að því, þótt síðar yrði, að stærð jökla var ekki föst og óbreyt-anleg heldur gátu þeir hlaupið fram í náttúruhamförum eins og gerðist við eldgosið í Knappafellsjökli 1362. En hægfare breytingar gátu einnig átt sér stað, og má nefna sem dæmi að um 1700 var landnámsbærinn Fell (Fjall) við Breiðá kominn undir jökul.⁷ Um svipað leyti (1695) lauk Þórður Þorkelsson Vídalín Skálholtsrektor við ritgerð sína um jökulfjöll á Íslandi þar sem hann, sennilega fyrstur manna, setti fram frostþenslukennninguna svonefndu til skýringar á jöklaskriði.⁸ Þá er þess að geta að jökulhlaup voru eitt af því sem Árni Magnússon og Páll Vídalín áttu að gefa sérstakan gaum að þegar þeir voru sendir í rannsóknarleiðangur um landið í byrjun 18. aldar.⁹

Jökull hefur verið skilgreindur sem massi af ís og snjó sem orðinn er þjáll og hreyfanlegur og

1 Sbr. *Grágás* 1992, s. 472. *Jónsbók* 1904, s. 43, 272-273.

2 *Íslendinga sögur*. 6. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 233 (72. k.): „Nú skulum vér vera sáttrir ok sammála hverr við annan í huga góðum, hvárt sem vér finnumst á fjalli eða fjöru, skipi eða skiði, jörðu eða jökli, í hafi eða á hestbaki...“

3 Sigurður Þórarinnsson, 1960: „Glaciological Knowledge in Iceland before 1800. A Historical Outline.“ *Jökull. Ársrit Jöklarannsóknafélags Íslands*. S. 1-2, 15.

4 Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 14-15.

5 Sbr. Saxo Grammaticus, 1985: *Danmarks Krønike*. Kaupmannahöfn. S. XXII-XXIII.

6 *Byskupa sögur*. 3. b. Hólabyskupar. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 150. (Skáletur óbn.)

7 *Landnámaabók* 1986, s. 233 (1. nmgr.).

8 *Dissertationcula de montibus Islandiae chrySTALLINIS* (Smárit um jökulfjöll Íslands) (sbr. Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 16-17).

9 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 38.

hnígur og skríður undan eigin fargi.¹ Í aðdraganda að setningu vatnalaga í byrjun 20. aldar var ágreiningur um eignarrétt að vatni og eignarhæfi þess. Niðurstaðan varð sú að í vatnalögum, nr. 15/1923, er ekki kveðið á um eignarrétt landeiganda að vatni á landi sínu heldur felst í þeim að landeigandi á aðeins þann rétt sem lögin heimila honum sérstaklega. Þar var raunar um að ræða allar helstu hagnýtingarheimildir vatns.² Vatnalögin gera mun á mismunandi afbrigðum vatns en um jökla er ekki fjallað sérstaklega.

Eignarréttarleg staða jökulsvæða hefur ekki verið til sérstakrar umfjöllunar í íslenskri lögfræði. Jöklar hafa einna helst verið nefndir sem dæmi um óbyggð svæði sem enginn hafi nýttar af eða landalmenninga samkvæmt síðari tíma flokkun. Með því hefur þó alls ekki verið útilokað að jökull geti fallið innan eignarlands og jafnvel gerður skýr fyrirvari um að sá möguleiki væri fyrir hendi.³

Í almennum athugasemdum við frumvarp til þjóðlendulaga kemur fram að byggt sé á nokkrum meginatriðum, m.a. þessum:

Tekið verði upp nýtt hugtak fyrir landsvæði utan eignarlanda, þjóðlenda. Þetta hugtak taki til þeirra landsvæða sem nú eru ýmist nefnd afréttur, almenningur, óbyggðir eða hálendi utan eignarlanda. Jöklar, sem ekki teljast innan eignarlanda, falli undir flokk þjóðlendna.⁴

Um jökla er ekki fjallað að öðru leyti í greinargerðinni og þeir eru ekki nefndir í ákvæðum laganna.

Um ákvörðun eignarmarkna/landamerkja að eða á jökli hefur ekki verið tekið af skarið í íslenskri réttarframkvæmd. Jaðrar jökla taka breytingum, ýmist ganga fram eða hopa. Meginálítaefnið er hvernig með skuli fara þegar landamerki virðast miðuð við jökuljaðar og merkjum jarðar að jökli því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi.

Í úrskurðum óbyggðanefndar í málum á svæði 1 er vikið að mörkum afréttar innan þjóðlendu við jökul og talið að með hliðsjón af því að um einhliða ákvörðun afréttarmarkna sé að ræða en ekki mörk tveggja afréttar eða afréttar og eignarlands sé fullnægjandi að miða við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna, enda eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðist af gróðurfari og hafi ekki þýðingu í öðru sambandi. Engin afstaða er tekin til þessa álitamáls að því er eignarland varðar enda ekki gefið að sömu reglur eigi að gilda.⁵ Verður nú hugað nánar að því atriði.

Í grein sinni „Landamerki fasteigna“ reifar Tryggvi Gunnarsson þrjár leiðir sem til álita komi um mörk eignarlanda við jökul. Í fyrsta lagi mætti hugsa sér að merkin væru breytileg og miðuðust við jökulbrún á hverjum tíma. Í öðru lagi gætu þau náð að elstu þekktu jökulbrún, sbr. reglu vatna-

1 Minnisblað Odds Sigurðssonar jöklafræðings til óbyggðanefndar, dags. 13.1.2003.

2 Um aðdragandann að setningu vatnalaganna, sjá t.d. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I. Reykjavík. S. 43.

3 Sbr. þessi orð Sigurðar Línals: „Auk afréttar og almenninga kunna að vera til lönd inni á hálendinu, til dæmis öræfa- og jöklasvæði, sem enginn einstaklingur getur leitt heimildir að eða skírskotað til sérreittinda yfir né heldur neinn almennaréttur er bundinn við.“ („Eignarréttur á landi og orkulindum.“ Sérprentun úr skýrslu aðalfundar Sambands íslenskra rafveitna 1983. S. 18). – Sbr. einnig Þorgeir Örylgsson: „Landalmenningur er landsvæði, sem enginn aðili telur til einstaklingseignarréttinda yfir. Nú á tímum er erfitt að benda á staði, sem ótvírætt verða taldir til landalmenninga, þótt e.t.v. sé það ekki útilokað. Miðað við landnýtingu og búskaparhætti síðustu áratugi má ætla, að erfitt sé að finna landsvæði utan fullkominna eignarlanda og sérstakra friðlanda, sem ekki hafa að einhverju marki verið nýtt til sauðfjárbæitar eða sauðféfarið þar um á sumrin og verið smalað að hausti. Ekki er þó hægt að útiloka, að slík svæði finnist inni á hálendinu. Jöklar landsins, að því marki sem þeir falla ekki innan fullkominna eignarlanda, teljast að öllum líkindum almenningar“ („Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík 1994. S. 592).

4 Þskj. 598. Alþið. 1997-1998, 122. Lögþ. A: 2598.

5 Sjá t.d. kafla 12.10. í máli nr. 5/2000 hjá óbyggðanefnd.

laga um „fornan miðjan farveg“ í ám. Loks væri í þriðja lagi hægt að taka mið af jökulbrún á þeim tíma þegar landamerkin voru skráð eða þau ákveðin með öðrum hætti.¹ Taka ber fram að grein þessi er rituð fyrir gildistöku Þjóðlendulaganna 1998. Niðurstaða Tryggva er sú að réttast sé að landamerkin séu breytileg og miðist við jökulbrúnina eins og hún er á hverjum tíma. Telur Tryggvi að þeir sem völdu jökul sem landamerkjaviðmiðun hafi gert sér grein fyrir því að jökulbrúnnin færðist til. Með vísan til reglna íslensks réttar varðandi breytingu á fjöru og landauka, sem þar myndast, sé ástæða til að ætla að dómstólar beiti hliðstæðri reglu varðandi breytingar á landamerkjum þar sem jökulbrún færist til og landamerki í samræmi við breytingar á jökulbrúnninni. Sérstök sjónarmið kunni síðan að koma upp ef jökull hverfi með öllu þar sem hann hafi áður skilið að fasteignir.

Ástæða er til að huga hér nánar að reglum um merki sjávarjarða til hafsins, sjá einnig kafla 4.9. Þau hafa ýmist verið miðuð við neðri mörk fjöru eða netlög.² Fjaran er svæðið á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls. Netlög eru í ýmsum lögum skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist landauka til sjávar.³ Fjara jarðarinnar og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál, og landamerki hennar þar með. Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotnsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett.

Samkvæmt ákvæði 1. gr. laga um Þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, Þjóðlendna og af rétta, nr. 58/1998, er eignarhaldi á landi skipt í tvo flokka, eignarlönd og landsvæði utan eignarlanda, þ.e. Þjóðlendur. Um leið eru Þjóðlendur lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 2. gr. Í greinargerð með frumvarpi til Þjóðlendulaganna kemur skýrt fram að jökull getur hvort heldur er verið í eignarlandi eða Þjóðlendu, sbr. þá athugasemd sem að framan greindi. Þetta bendir ótvírætt til þess að löggjafinn hafi ekki álitid að jökulrönd væri í eðli sínu afmörkun á eignarlandi og Þjóðlendu. Breytingar á stöðu jökuls ættu því ekki að hafa í för með sér að eignarland breyttist í Þjóðlendu og öfugt. Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer þannig eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Gildistaka Þjóðlendulaganna hafði í för með sér endanlega skiptingu lands í annars vegar eignarland og hins vegar Þjóðlendur. Hér skilur á milli laga um eignarrétt íslenska ríkisins að auðlindum hafsbotnsins og Þjóðlendulaga. Í fyrra tilvikinu er gert ráð fyrir að nýtt land, þ.e. landauki, eigi eftir að verða til og merki eða eignamörk því ekki fastsett. Í síðara tilvikinu er hins vegar fjallað um allt land sem við gildistöku laganna var ofan sjávar, þ.m.t. landsvæði undir jökli, og merki endanlega fastsett. Land sem kemur undan jökli er þannig ýmist eignarland eða Þjóðlenda, um það fer ekki eftir reglunni um merki sjávarjarða til hafsins.

Vatnsréttindi á jökulsvæðum í eignarlandi og túlkun vatnalaga í því sambandi er ekki til úrlausnar fyrir óbyggðanefnd. Tilkall annarra en íslenska ríkisins til vatnsréttinda á jökulsvæðum í Þjóðlendum verður að meta í hverju tilviki fyrir sig.

Kemur þá til skoðunar hvort taka skuli mið af elsta þekkta jökuljaðri, legu jökuls þegar landamerki voru skráð, við gildistöku Þjóðlendulaganna eða einhverju öðru, í þeim tilvikum að landamerki virðast miðuð við jökuljaðar.

1 Tryggvi Gunnarsson, 1994: „Landamerki fasteigna.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 510-512.

2 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

3 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárusson, 1950: *Eignarréttur* I. Reykjavík. S. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II. Reykjavík. S. 136.

Vísindamenn hafa slegið því föstu að jöklar landsins séu stærri nú en á landnáms tíma.¹ Hafi landnám náð að jökli hefur það land, sem horfið hefur undir jökul, tilheyrir aðliggjandi jörðum. Þar getur jafnvel verið um að ræða heilar jarðir sem lítið eða ekkert er vitað um í dag. Lega jökuls á landnáms tíma verður ekki ákvörðuð með nokkurri vissu. Töluvert er hins vegar vitað um stöðu jökuls við lok níjtándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu, þegar sett höfðu verið landamerkjalog og ætla má að flest landamerkjabréf hafi verið gerð. Jöklar voru þá stærstir á sögulegum tíma en síðan hafa þeir almennt hopað, þó ekki alla leið aftur til stöðu sinnar um landnám. Innan þess jökuljaðars, sem miðað kann að hafa verið við í kringum 1900, er í sumum tilvikum jökullaust land nú. Við gildistöku þjóðlendulaga 1998 lá jökuljaðarinn þannig á milli upphaflegra landnámsmarka og stöðu við gerð flestra landamerkjabréfa um aldamótin 1900, almennt séð þó nær hinni síðarnefndu. Óhætt er þannig að slá fastri þeirri meginreglu að land, sem komið hefur undan jökli á tímabilinu frá því landamerkjalog eru sett 1882 og þar til þjóðlendulög taka gildi 1998, var jökullaust við landnám.

Óljóst er hvort landnámsmenn hafa gert sér grein fyrir því að jökuljaðar væri breytingum undirorpin en ekki fer á milli mála að um aldamótin 1900 var löngu orðið ljóst að svo væri. Jaðar jökulsins hefur að sjálfsögðu afmarkað það landsvæði sem nýtanlegt hefur verið og með honum eru dregin glögg skil frá náttúrunnar hendi. Eðli máls samkvæmt er hins vegar erfitt að finna þar fastan viðmiðunarpunkt. Mun þetta ástæða þess að merkjum er oft lýst „í jökul“ ótilgreint eða kennileiti skammt undan jökli. Sums staðar á landinu hagar þannig til að ein og sama jörðin liggur milli sjávar og jökuls. Jafnlgögg merki af völdum náttúrunnar kunna að hafa verið talin svo sjálfsögð viðmiðun að ekki þyrfti umfjöllunar við í landamerkjalýsingu. Gagnvart jöklinum sjálfum er þá engri landamerkjalinu lýst. Ekki verður talið að viðkomandi jarðeigandi hafi þar með lýst því yfir að hann gæfi eftir eignarrétt eða afsalaði sér tilkalli til þess lands sem í tímans rás hefur horfið undir jökul. Líkur eru hins vegar á að í flestum tilvikum sé útilokað að afmarka það. Óbyggðanefnd ber að draga mörk á milli eignarlanda og þjóðlendna, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998, og niðurstaðan hverju sinni hlýtur að ráðast af tiltækum heimildum og almennum sönnunarreglum. Staðhættir og sönnunarstaða geta því leitt til sambærilegrar niðurstöðu og ef eignarréttur hefði verið gefinn eftir.

Ef líkindi eru fyrir því að land hafi verið numið inn til jökla styður það þá niðurstöðu að land, sem jökullinn hefur skilað frá gerð landamerkjabréfanna, falli til aðliggjandi jarða. Ekki verður talið að jökull hafi hopað svo hratt undanfarna rúma öld að komið sé í ljós að ráði land jarða sem ofar kunna að hafa legið enda staða jökuls 1998 nær því sem var um 1900 en um landnám. Tilkall til lands, sem komið hefur undan jökli, kann jafnframt að byggjast á hefðarreglum. Til skoðunar koma þá almenn atriði eins og tímalengd, yfirráð, hagnýting, ráðstafanir að lögum, viðhorf hefðanda og annarra aðila o.fl. Staðhættir kunna að vera með þeim hætti að um eðlilegt framhald tiltekinnar jarðar sé að ræða, líkt og landauki til hafs, og nýting annarra útilokuð. Frávik frá þessum almennu ályktunum eru þó að sjálfsögðu möguleg og verður að skoða hvert tilvik fyrir sig. Jafnframt hlýtur réttur þessi að takmarkast við land sem komið var undan jökli við gildistöku þjóðlendulaga 1998 þegar löggjafinn kvað á um eignarhald ríkis á öllu því landi sem ekki væri sannanlega undirorpið beinum eignarrétti. Mögulegar væntingar jarðeigenda um rétt til þess lands, sem kemur undan jökli eftir þann tíma, njóta ekki réttarverndar sem eignarréttindi í skilningi 72. gr. stjórnarskrár. Þá ber þess að geta að frá gildistöku þjóðlendulaganna er ekki unnt að öðlast eignarréttindi innan þjóðlendna fyrir nám eða hefð, sbr. 8. mgr. 3. gr.

Niðurstaða óbyggðanefndar er því sú að gildistaka þjóðlendulaga hafi undir þessum kringum-

1 Sjá eftirfarandi greinar Odds Sigurðssonar jarðfræðings: „Útbreiðsla jökla á Íslandi á sögulegum tíma.“ Greinargerð, júlí 2001. „Minnispunktur um breytingar jökla frá landnámi Íslands,“ dags. 7.6.2002. „Variations of termini of glaciers in Iceland in recent centuries and their connection with climate.“ Öbirt handrit, ódags. Minnisblað Odds Sigurðssonar jarðfræðings, um hugtakið jökul o.fl., dags. 13.1.2003. – Helgi Björnsson, 1979: „Glaciers in Iceland.“ *Tímaritið Jökull. Jöklarannsóknafélag Íslands*. 29. árg. – Sigurður Þórarinnsson, 1974: „Ofgnótt jökla.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 43-48.

stæðum haft það í för með sér að merki jarða gagnvart jökli væru fastsett án tillits til síðari breytinga á jökuljaðrinum. Sú niðurstaða er jafnframt í eðlilegu samræmi við markmið og tilgang löggjafarinnar. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., enda sé jökullinn í þjóðlendu. Lega jökuljaðarsins kann þó að virðast óljós þar sem smájöklar eða fannir liggja aðskilið frá meginjöklinum. Í þeim tilvikum, þar sem eignarland liggur að jökli í þjóðlendu, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem þannig kann að vera fyrir hendi. Öbygðanefnd telur því eðlilegt að í slíkum tilvikum miðist þjóðlendulína við jaðar meginjökuls, eins og hann er skilgreindur af sérfræðingum á því sviði. Smájöklar og fannir verða þá innan eignarlands á sama hátt og jökulsker eða annað land umlukið jökli verður innan þjóðlendu.

Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar þau almennu sjónarmið um túlkun landamerkja sem öbygðanefnd hefur áður gert grein fyrir. Ljóst er að enda þótt lega jökuljaðarsins verði ákvörðuð með landfræðilegum gögnum er hann óhentug viðmiðun vegna lögunar sinnar og breytileika. Önnur og e.t.v. heppilegri útfærsla er hins vegar ekki á valdsviði öbygðanefndar en sá möguleiki fyrir hendi að ríkisvaldið og einstakir jarðeigendur nái um slíkt samkomulagi, eftir atvikum með nauðsynlegri aðkomu löggjafarvalds, sbr. ákvæði 40. gr. stjórnarskrár og II. kafla þjóðll.

4.7. Fjallskil

Af dómsúrlausnum má ráða að fyrirkomulag og tilhögun fjallskila og smölunar og nýting því tengd kunni að hafa áhrif við mat á eðli og inntaki eignarréttar að viðkomandi landi og þá þannig að lítið sé til þess hvort með land hefur verið farið sem eignarland varðandi fjallskil eða ekki.

Lagafyrirmæli um smölun og fjallskil hafa haldist í hendur við byggð og búskap í landinu. Í þjóðveldislögunum, Grágás, voru allmörg ákvæði um afrétti, almenninga og ágang búfjár og munu þau flest hafa verið tekin upp í Jónsbók. Þá voru enn fremur tekin upp ákvæði í þessa veru í Réttarbót Eiríks konungs frá 1294. Þessi ákvæði giltu, a.m.k. að formi til, allt til þess að sett voru lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl.

Í Jónsbók kemur skýrt fram að landeigandi eða leiguliði hans átti einn beit á jörð sinni og skyldi greiða honum batur, áverkabót og landnám ef þessi réttur var brotinn.¹ Í réttarbót Hákonar konungs frá 1305 er þó mælt til þess að geldfê sé sektarlaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa og gefa enga sök á því.² Jarðeigandi átti einnig gróður á jörð sinni að því undanskildu að sá sem átti engi á annars manns landi mátti eiga þar rifhrís.³

Í Grágás og Jónsbók giltu mjög svipaðar reglur um hvenær mætti fara með búfé í sel, almenninga og afrétti og hvaða leiðir skyldu farnar. Markmiðið var hvort tveggja að vernda nærliggjandi bújarðir fyrir ágangi upprekstrarfjár og tryggja hagsmuni allra þeirra sem hlut áttu í afréttinum. Meginreglan var sú að allir þeir sem afrétt áttu skyldu reka fê sitt í miðjan afrétt er átta vikur voru af sumri en úr afrétti er fjórar vikur lifðu sumars. Tekið var sérstaklega fram að menn skyldu ekki reka málnytu sína í afrétt nema ítala væri. Samkvæmt Grágás máttu þeir menn, er næstir bjuggu afrétti, beita þangað búfé sínu yfir vetrarmánuðina en í Jónsbók var þetta bundið því skilyrði að þeir ættu hlut í afréttinum. Afréttareiganda var vetrarþétt því aðeins heimil að hann þyrfti ekki að reka fê sitt yfir land annarra. Þó skyldi ævinlega hvíla afrétt í tvær vikur, frá því er sex vikur voru af sumri til áttundu viku.⁴

Fleiri ákvæði voru sett til að vernda hina sameiginlegu beit afréttareigenda; t.d. mátti ekki gera sel og slá í afrétti.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 144-145 (6. og 18. k. llb.).

2 *Jónsbók* 1904, s. 292.

3 *Jónsbók* 1904, s. 152-154 (24. k. llb.).

4 *Jónsbók* 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 330-331 (38. k. llb.).

Um lögréttir á haust og fjallgöngur sagði svo m.a. í 49. kapítula landsleigubálks Jónsbókar:

Eigi skulu réttir fyrr vera en .iiii. [þ.e. fjórar] vikur lifa sumars. Hverr maðr er sauði á skal ganga eitt sinn á fjall, ok um landeign sína hvert sinn er lögrétt skal vera, skipa svá ǫðrum göngum sem þeir ráða. Sekr er sá hálfri mǫrk við konung er eigi gengr um landeign sína, ok ábyrgiz sauði við þá er eigu, alla þá er í hans landi váru sénir þá er hann átti gönguna.

Síðan er kveðið á um það hvað gert skuli við óskilafé. Í tilvitnaðri grein er gert ráð fyrir að hver maður smali sitt eigið land jafnframt því sem hann gangi á fjall að hausti ásamt öðrum afréttareigendum. Ef afréttarfé gekk í land bónda var honum heimilt að reka það í miðjan afrétt. Hann gat einnig haft það áfram í sínu eigin landi eða rekið það heim til þess manns sem féð átti. Í Jónsbók er ekki fjallað um aðra afrétti en þá sem voru í sameign tveggja manna eða fleiri. Í heimildum frá miðöldum má þó finna dæmi um beitarlönd sem kölluð voru afréttir og töldust í einkaeign. Var þá greint á milli „eignar sérlegrar“, sem var í einkanotum, og „afréttar“, sem tilteknir bændur höfðu heimild til að nýta gegn ítölu.¹

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru að því leyti frábrugðin því sem hér hefur verið greint frá að nýtingartími þeirra var annar. Samkvæmt Grágás var heimilt að beita almenning frá því er mánuður lifði vetrar og næstu sjö mánuði en með lögtöku Jónsbókar virðist beit hafa verið leyfð í almenningi allan ársins hring nema frá krossmessu á vor (3. maí) til Bótólfsvöku (17. júní). Í Grágás var þeim sem næstur bjó almenningi heimilað að beita almenning þá fimm mánuði sem hann annars átti að liggjá ónýttur en um slíkt er ekki getið í Jónsbók. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi, en það var bannað í afréttum, og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur.²

Í tilskipun um sveitarstjórn 4. maí 1872, 39. gr., var svo fyrir mælt að sýslunefnd skyldi semja reglugerðir um notkun afréttar, fjallskil, fjárheimtur o.fl. Fóru sýslunefndir eftir það að semja fjallskilareglugerðir. Voru í fjallskilareglugerðunum sett ítarleg ákvæði um þessi efni er byggðu að mestu á ákvæðum Jónsbókar. Í mörgum tilvikum voru ákvæði þessara reglugerða misvisandi og í öðrum tilvikum stönguðust þau beinlínis á við gildandi rétt. Af fjallskilareglugerðum verða ekki dregnar almennar ályktanir um það efni sem hér er til urlausnar en einstaka reglugerð, sett með stöð í tilskipuninni frá 1872 eða síðari löggjöf, getur vissulega skipt máli að því er tekur til mats einstakra svæða.

Um afréttamálefni og fjallskil voru fyrst sett heildarlög hér á landi árið 1969, lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl. Voru þau lög síðar endurútgefin með áorðnum breytingum sem núgildandi lög nr. 6/1986. Það var þannig fyrst með löggjöf þessari sem hin dreifðu ákvæði í landsleigubálki Jónsbókar og réttarbót Eiríks konungs frá 1294 voru leyst af hólmi. Ákvæði gildandi laga taka í ýmsu mið af reglum eldri löggjafar.

Ef litið er til helstu fyrirmæla gildandi laga er ljóst þegar af 3. og 4. gr. laganna að fyrirmæli þeirra taka að meira eða minna leyti til afréttar, annarra sameiginlegra sumarbeitilanda og heimalanda. Skulu nánari fyrirmæli sett í fjallskilasamþykktir fyrir einstök svæði, sbr. 3. gr. Í 4. gr. er skilgreint það land sem fjallskil taka til og það greint í annars vegar afrétti og hins vegar heimalönd. Samkvæmt lögnum er stjórn afréttamálefna og fjallskila í höndum héraðsnefndar. Í II. kafla laganna er fjallað um afrétti og notkun þeirra og þá greint á milli sameiginlegra afréttar hreppa eða upprekstrarfélaga, sbr. 7. gr., afréttarlanda, sem liggur undir einstaka jörð eða stofnun, sbr. 8. gr., og loks beitilanda einstakra jarða sem notað sé sameiginlega til beitar með líkum hætti og afréttir, sbr.

¹ *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 149.

² *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. llb.).

12. gr., og skuli reglum laganna um afrétti beitt um þau svæði eftir því sem við geti átt. Í V. kafla laganna eru síðan fyrirmæli um göngur og réttir, í VI. kafla er fjallað um smölun heimalanda eftir réttir og í VII. kafla er fjallað um eftirleitir og öræfaleitir.

Í meginatriðum má greina lagareglur þessar á þann veg að þar er í fyrsta lagi fjallað um notkun afrétta og rétt til þeirra nota. Í annan stað er síðan fjallað um smölun afréttanna og fyrirkomulag smölunar sem og skiptingu þess sameiginlega kostnaðar sem af hlýst og falla í þann flokk lönd þeirra einstöku jarða sem fjallað er um í 12. gr. laganna. Allt að einu er í lögnum, sbr. einkum ákvæði V. og VI. kafla, fjölþætt ákvæði sem taka til heimalanda einstakra jarða og kveða m.a. á um skyldu til vorsmölunar, sbr. 36. gr., skyldu jarðeiganda til smölunar heimalands samhliða leitum á afrétti, sbr. 39. gr., skyldu til smölunar heimalanda eftir réttir, sbr. 52. gr. o.s.frv. Um smölun eyðijarða er svo ákvæði í 41. gr. laganna. Að meginstefnu til er hins vegar gert ráð fyrir því að smölun heimalands annist jarðeigandinn sjálfur og beri af henni allan kostnað. Sinni eigandi ekki þeirri skyldu skal honum gert að greiða kostnað eftir mati. Í 2. mgr. 40. gr. laganna er svo sérstök regla þess efnis að heimilt sé að ákveða í fjallskilasamþykkt að haustsmölun heimalanda verði metin til aðalfjallskila, að meira eða minna leyti, eftir því sem til hagar á hverjum stað.

Þá mun nokkuð víða háttá þannig til að bændur sammælist um smölun heimalanda sinna og standa sameiginlega að smölun í landi tveggja eða fleiri jarða. Slík samvinna um smölun fellur þó alla jafna algjörlega utan þeirra lögbundnu fjallskila sem um er fjallað í lögum og fjallskilasamþykkt.

Af öllu þessu má sjá að löggjafinn hefur um langan aldur mælt fyrir um skyldur landeigenda til að smala jarðir sínar, sbr. upphaflega fyrirmæli 49. kapitula landsleigubálks Jónsbókar. Þá sýnist líka beinlínis hafa verið gengið út frá því að land einstakra jarða sé nýtt sem beitiland með svipuðum hætti og afréttir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Í slíkum tilvikum gefa fjallskil þannig alls enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi.

Í dómum Hæstaréttar Íslands hefur svo sem fyrr segir verið litið til þess í nokkrum tilvikum hvernig fjallskilum hefur verið háttáð á landsvæði því sem þá er til eignarréttarlegrar meðferðar. Í þessum dómum hefur ekki verið talið sannað að um beinan eignarrétt væri að ræða að viðkomandi landsvæði og sú niðurstaða þá m.a. rökstudd með vísan til þess að ekki hafi verið sýnt fram á eða í ljós leitt að með viðkomandi land hafi verið farið sem eignarland varðandi fjallskil. Verður ekki annað ráðið af dómum þessum en að fjallskil geti út af fyrir sig haft þýðingu um úrlausn máls en verði þó ekki ráðandi um niðurstöðu. Í dómum eru vísbendingar fremur í þá átt að framkvæmd fjallskila gæti hugsanlega stutt eignartilkall en að eignarréttur, sem talin verður sannaður á grundvelli annarra gagna, verði vefengdur á grundvelli þess hvernig framkvæmd fjallskila hefur verið háttáð.

Í ljósi alls þessa er það mat óbyggðanefndar að ekki verði dregnar víðtækar ályktanir um eignarrétt að landi af upplýsingum um framkvæmd fjallskila að fornu og nýju. Skiptir þar auðvitað mestu máli sú staðreynd að lengst af hefur smölun heimlanda, þ.e. lands einstakra jarða, ekki einungis verið háð lögbundnum skyldum og kvöðum um skyldur til smölunar, heldur hefur því jafnframt verið þannig háttáð að lönd einstakra jarða hafa verið nýtt með sambærilegum hætti og afréttir og þá fallið í einu og öllu undir viðkomandi fjallskilaframkvæmd. Eftir sem áður hafa slík landsvæði ekki verið talin falla í flokk afrétta, þau óumdeilt legið innan landamerkja viðkomandi jarðar og eftir atvikum enginn ágreiningur verið uppi um eignarrétt að þeim. Þannig getur bæði háttáð svo til að með öllu skorti á upplýsingar um fjallskilaframkvæmd og/eða smölun á viðkomandi landsvæði eða að forsendur séu með einhverju því sérstaka móti sem nú hefur verið gerð grein fyrir. Hvað sem þessu líður verður þó ekki útilokað fyrir fram að upplýsingar í þessa veru geti haft eitthvert vægi við eignarréttarlegt mat. Það þarfnast þá sérstakrar skoðunar í hverju einstöku tilviki þar sem glöggar upplýsingar um tilhögun og forsendur fjallskila liggja á annað borð fyrir.

4.8. Ítök

Í íslenskum rétti hafa ítök eða ítaksréttindi verið skilgreind sem réttindi er veiti rétthafa tiltekin þröng umráð og takmörkuð not fasteignar sem er í eigu og umráðum annars eða annarra aðila.¹ Réttindi af þessum toga eiga sér langa sögu hér á landi og verður fyrst vikið að því hvað ráða megi af eldri rétti um ítök og inntak ítaksréttinda.

Í lögbókunum Grágás og Jónsbók er hugtakið ítak ekki skilgreint sérstaklega en af einstökum ákvæðum má ráða í merkingu þess. Í landabrigðisþætti Grágásar er fjallað um þær réttarathafnir sem fram áttu að fara þegar maður vildi brigða öðrum land. Þar segir m.a. að brigðandi skyldi kveðja sér kviðar (væntanlega búakviðar) til að ganga úr skugga um hvort unnt væri að selja leiguból „eða ítök í annarra manna löndum“ áður en til þess kæmi að aðalbólið væri selt.²

Kaflinn um landamerki og lagakaup í Jónsbók (6. k. landsbrigðabálks) hefst á þessa leið:

Nú vill maðr selja land sitt við verði, þá skulu þeir kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök; síðan skulu þeir takaz í hendr ok kaupa með vátum tveim eða fleirum.³

Annars staðar í lögbókinni er nánar rætt um sams konar réttindi án þess þó að tekið sé fram að um ítök sé að ræða. Þannig er fjallað um skóg, beituteig, fjöru, veiði og engi í annars jörðu en síður eða jafnvel ekki notuð orðin skógar-, beitar-, fjöru-, veiði- og engjaitak.⁴ Ákvæði lögbókanna leiðir því til þeirrar niðurstöðu að ítak sé „réttur til ákveðinna nytja á landi annars“,⁵ og fær það vel samrýmst hinni lögfræðilegu skilgreiningu hugtaksins nú á dögum.

Til ítaka var stofnað með ýmsum hætti. Ítakaeign mun t.d. hafa orðið til við tímabundin lán hlunninda kaup og ítakaskipti.⁶ Elsta skjallega heimildin um ítakaeign mun vera máldagi Stafholtskirkju sem talinn hefur verið frá miðri 12. öld.⁷ Þar er greint frá því að prestur nokkur, Steini Þorvarðsson, hafi gefið kirkjunni m.a. þrjá hluti laxveiðar í Þverá, kerveiði í Norðurá undir fossi, Engines á Ströndum norður „ok reki með“ og selför í Þverárdal upp frá Kvíum. Í máldaganum er lýst einum algengasta stofnunarhætti kirknaítaka sem var gjöf í sálhjálparskyni. Þannig hefur frá fyrstu tíð byggðar hér á landi verið stofnað til ítaka með beinni yfirfærslu eða afhendingu tiltekinna réttinda.

Frá 13. öld hafa varðveist nokkrar skrár um ítök, einkum reka, m.a. elsta rekaskrá Skálholtskirkju frá um 1270. Bendir það til þess að á þeim tíma hafi ítök verið orðin eftirsótt gæði sem ekki síst kirkjulegar stofnanir sóttust eftir.⁸ Ítökum fjölgaði síðan jafnt og þétt og í byrjun 18. aldar, þegar Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns var tekin saman, hafði myndast þéttið net ítaka um land allt.⁹

1 Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarétti* I. Reykjavík. S. 28 (hdr.). Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 6. Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 13.

2 Sbr. Grágás 1992, s. 288.

3 Jónsbók 1904, s. 124. Sambærilegur kafl er í Grágás (1992, s. 290) án þess að orðið ítak sé þar notað.

4 Sbr. Grágás 1992, s. 296, 321, 329. Jónsbók 1904, s. 147-148, 150.

5 Grágás 1992, s. 537. Sbr. Magnús Már Lárússon, 1981: „Jordejendom. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn. D. 671.

6 Páll Sigurðsson, 1992: „Kirknaítök. Saga þeirra og réttarþróun.“ *Svipmyndir úr réttarsögu. Ættir um land og sögu í ljósi laga og réttarfrákvæmdar*. Reykjavík. S. 277.

7 *Íslenskt fornbréfasafn*. 1. b. Kaupmannahöfn 1857-76. S. 178-180. Sbr. Páll Sigurðsson 1992, s. 279.

8 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 67-76. Tímasetning rekaskrárinnar er ekki örugg. Sbr. einnig sama rit, s. 4, 246-248 (ítakaskrá Viðeyjarklausturs [1284]), 248-251 (reka- og landamerkjaskrá Þingeyraklausturs [1285]).

9 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. (Atriðisorðaskrá), undir *afrétt, beit/beitarítak, mela-slægja/meltak, lax/laxveiði, fugl/fuglatekja, eggjata/eggjatekja/eggver, skógur/skógarítak, hris/hrisrif/hrístak, torf, móskurður/mótak, engjata/engjaitak, reki/rekaitak*.

Ljóst er að ítakaeygn skipti í margar aldir verulegu máli fyrir afkomu landsmanna og mun að einhverju leyti hafa stuðlað að jafnari dreifingu landgæða. Á sumum stöðum á landinu hagaði þannig til að jörð, sem ekki átti mikilvæg hlunnindi eins og upprekstrarland, skóg eða fjörunytjar eða gat ekki nýtt þau í eigin landi vegna staðhátta, fékk þau sem ítök í öðru landi. Nefna má sem dæmi að í Þórisdal í Lóni áttu nokkrar jarðir skógarítak. Ein þeirra var Efri-Fjörður í Lóni. Hún átti skógarítak í Skálahvömmum í Þórisdal eða Laxárdal en í staðinn var heimilað útræði frá Klifunum (Þorgeirsstaðaklif).¹ Slík ítakaskipti munu víðar hafa tíðkast, ekki síst á þeim svæðum þar sem útræði var gott. Hraunskarð undir Jökli átti t.d. „frí kolatak í Hrisaskóg og raptvidahögg í jörðunne til upheldis“ í staðinn fyrir uppsátur og „ítaksbúðir“ í Hraunskarðsjörð.² Annars staðar þar sem ekki var um ítök eða ítakaskipti að ræða var venjulega greitt ákveðið gjald fyrir útræðið, svonefndur vertollur.³

Mörg ítök gengu smám saman úr sér ýmist af völdum eyðingarafla náttúrunnar, ofnýtingar eða vegna breyttra búskaparháttanna og urðu því ekki annað en inntakslaus réttur sem setti ákveðnar hömlur á eignarrétt fasteigna.⁴ Um miðbik nýliðinnar aldar var því svo komið að fjölmörg þeirra ítaka, sem á jörðum hvíldu, komu ítakshafanum að litlu sem engu gagni auk þess sem ýmis þeirra virtist augljóslega hagkvæmara að nýta samhliða nýtingu á viðkomandi jörð. Lagasetning frá þeim tíma ber skýran vott um þá stefnu löggjafans að tryggja það að eðlileg gæði fasteigna fylgi þeim sjálfum og séu nýttuð í sambandi við notkun þeirra.⁵ Það var einkum gert með því að banna að tiltekin hlunnindi, sem fasteign fylgdu, væru frá henni skilin auk þess sem eigendum fasteigna sem ítök hvíldu á var gert kleift að leysa þau af eignum sínum gegn fjárgreiðslu. Þannig var t.d. lausn veiði-ítaka í ám og vötnum heimiluð með lögum nr. 40/1942, sbr. nú lög nr. 76/1970 og lausn skógarítaka af jörðum með lögum nr. 100/1940, sbr. nú lög nr. 3/1955, sbr. lög nr. 76/1984. Þá fjalla lög nr. 13/1956 um sölu kirkjuitaka. Veigamesti þátturinn í þessari viðleitni löggjafans var þó setning laga nr. 113/1952 um lausn ítaka af jörðum en þau taka til allra ítaka í jarðir annarra en lax- og silungsveiðiítaka í ám og vötnum og skógarítaka, sbr. 2. og 3. gr. laganna.⁶ Með þeim var sú skylda lögð á þá sem töldu sig eiga slík ítök að lýsa þeim í samræmi við efni laganna. Væri það ekki gert féll ítakið úr gildi. Lögin hafa enn fremur að geyma reglur um það hvernig eigandi jarðar, sem ítak er í, eldra en 25 ára, getur leyst það af jörð sinni. Þrátt fyrir þessa viðleitni löggjafans er þó ljóst að enn kunna að finnast gild ítök hér á landi.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíma verið eignarland.⁷ Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti.

1 Þetta kom fram í vitnisburði Vilhjálmss Geirs Þórhallssonar, eiganda Efri-Fjarðar, við skýrslutöku 9.9. 2002 í máli nr. 5/2001 hjá óbyggðanefnd. Sbr. einnig vitnisburð Þorsteins Geirssonar á Reyðará við sömu skýrslutöku.

2 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 141. Fleiri dæmi eru um slík ítakaskipti í þessari heimild sem talin er frá um 1360.

3 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 12, undir *naust, uppsátur, útræði, verbúð, vertollur*.

4 Sbr. hugtakið *servitut* í merkingunni ítak eða ískylda.

5 Þegar um miðja 19. öld tók að gæta þeirrar tilhneigingar löggjafans að sporna við frekari stofnun ítaka, sbr. 4. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Í 1. gr. laga nr. 113/1952 segir að ítak merki í lögnum hvers konar afnot fasteignar, sem eigi séu samfara vörslum hennar eða þess hluta hennar, sem afnotin taki til enda sé réttur til afnotanna byggður á heimild einkaréttareðlis. Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að umræddum lögum, segir í athugasemdamynd að fylgt sé hinni venjulegu fræðilegu skýringu á því hvað ítak sé.

7 Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að lögum nr. 113/1952, er í athugasemdamynd tekið fram að lögin taki ekki til ítaka í kaupstaðarlöðir eða í afrétti sem sveitarfélög eiga. Í lögnum er þannig gert ráð fyrir því að unnt sé eða hafi verið að stofna til ítaka í afréttarlöndum. Með hliðsjón af hinni almennu lögfræðilegu skilgreiningu á hugtakinu ítak verður þó að ætla að með því sé átt við afréttarlönd sem undirorpin eru beinum eignarrétti eða hafi verið það á þeim tíma þegar til ítaksins var stofnað.

Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna óyggjandi fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Sem dæmi um slíkt má nefna ákvæði í máldögum um takmörkuð réttindi kirknanna í Biskupstungum á Biskupstungnaafretti. Þannig segir í máldaga kirkjunnar á Torfastöðum frá 1331 að hún eigi „skógarteig í Sandvatnshlíð“.¹ Hið sama kemur fram í Vilkinsmáldaga frá 1397² og Gíslamáldaga frá 1570.³ Þá segir í Gíslamáldaga um kirkjuna í Bræðratungu að hún eigi „Skógartungu undir Bláfelli“.⁴ Í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi, komst óbyggðanefnd að þeirri niðurstöðu að Framafréttur Biskupstungna, það landsvæði sem framangreind réttindi kirknanna náðu til, væri þjóðlenda. Nefndin útilokaði þó ekki að umrætt landsvæði hefði einhvern tíma verið undirorpið beinum eignarrétti en taldi umrædda máldaga eina og sér ekki veita næga sönnun í þeim efnum. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu lögfræðilegu merkingu hugtaksins.

4.9. Fjörur og rekaeign

Eignarréttur að fasteign, sem liggur að sjó, nær einnig til fjörunnar fram af henni, þ.e. svæðisins á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls.⁵ Undir yfirborði sjávar taka við svokölluð netlög sem í ýmsum lögum eru skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar, sjá nánar síðar í þessum kafla.⁶ Óumdeilt er að netlög fylgi sjávarjörðum en um hitt hefur fremur verið ágreiningur hvort eignarráð fasteignareiganda feli í sér beinan eignarrétt eða séu bundin við þau réttindi sem sérstaklega er mælt fyrir um í einstökum lögum.⁷

Kemur þá til skoðunar hver hafi verið réttur landeigandans í fjöru og netlögum jarðar sinnar. Þar verður helst litið til þeirra fjörunytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. reka og veiði.

Rekinn hefur verið helsta verðmæti fjörunnar. Elstu ákvæði laga um reka eru í Grágás. Þau voru síðan tekin upp lítið breytt í rekaþátt Jónsbókar og er sá þáttur enn í gildi ásamt viðbótum um skotinn hval og skotmannshlut sem gefnar voru út í konungsbréfum 1778 og 1779.⁸ Meginreglan var sú að jarðeigandi átti reka fyrir landi sínu. Í Jónsbók er reki nánar skilgreindur með svofelldum hætti: „Hverr maðr á reka allan fyrir sínu landi viðar ok hvala, sela ok fiska, fugla og þara, nema lögum sé frá komit.“⁹ Eignarréttur jarðeiganda á viðar- eða hvalreka var þó því aðeins hafinn yfir vafa að hann merkti sér rekann eða kæmi böndum á hann.¹⁰ Allan reka utan rekamarka var hverjum manni heimilt að flytja að landi, marka sér og slá eign sinni á en landeigandi skyldi eiga alla aðra flutninga hvals og viðar.¹¹

Sú skýring hefur verið gefin á rekamarki að það sé „sá hluti fjöru og hafs sem bóndi eða reka-

1 Íslenskt fornbréfasafn 2, s. 669.

2 Íslenskt fornbréfasafn 4, s. 49.

3 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 647.

4 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 648.

5 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 37. Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarrétti* I, s. 57.

6 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; og 1. gr. laga um lax- og silungsvæði, nr. 76/1970.

7 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

8 Sbr. opið bréf um rekatilkall á Íslandi frá 4. maí 1778, 5. gr., og konungsbréf (til stiftamtmanns) um landshlut af flutningshvolum á Íslandi frá 23. júní 1779, 1.-2. gr.

9 Jónsbók 1904, s. 194.

10 Grágás 1992, s. 351-352. Sbr. Jónsbók 1904, s. 194-195.

11 Grágás 1992, s. 353-354. Jónsbók 1904, s. 196-197. Á öðrum stað í Jónsbók (s. 203) segir þó að þess hvals, sem fluttur sé, eigi flytjendur þriðjung en landeigandi tvo hluti nema skot finnist í, þá eigi skotmaður þriðjung. Þetta ákvæði virðist eiga sér nokkra samsörun í 71. k. landabrigðisþáttar Grágásar (Grágás 1992, s. 365).

maður má nýta á allan reka“.¹ Lúðvík Kristjánsson taldi hins vegar rekamark vera sömu merkingar og fjörumark og tákna merki milli deildra reka.² Í Staðarhólsbók Grágásar er rekamark við það miðað „að sjá mundi mega þaðan fisk á borði ef eigi bæri land fyrir“.³ Lýsing Konungsbókar á rekamarki er nokkru ítarlegri og er hún sambærileg við skilgreiningu Jónsbókar á fiskhelgi:

Maður á að flytja við þann er hann finnur á floti fyrir utan það er fisk sér af borði, óflattan, fyrir annars manns landi. Það skal þorskur vera, sá skal svo mikill vera að hann sé álnar í óxarþærum flattur [álnar-breiður milli þunnildisnefja]. Sá fiskur heitir gildingur. Á því borði skal sjá þann fisk er til lands veit, þaðan úr fjöru er fyrir [fellur út] utast.⁴

Fiskhelgi í þessu samhengi táknar svæðið út að rekamörkum sem að sínu leyti miðast við að óflattur þorskur sé í sjónmáli frá ströndinni.⁵

Síðar, sennilega snemma á 14. öld, var kveðinn upp svofelldur alþingisdómur um rekamark til lands:

Rekamarek til landz sem leingst ut fiarar. og flod geingur leingst i logne. þa hvorke æser brim nie vindur.

Það var logtekid um rekamark a Auxararþijnge af badum lögmönnunum og allri logriettunne a dogum Hákonar kongz. sem væri í almennelegu flæðarmäle þa siör rædur sier. Enn hvad hann æser brim edur vindur. edur kastar yfer Mälarkamp. edur eírtanga. so sem i logbok utvijsar. edur a land upp. þar sem so vid vijkur. þa eignast það landeigande hvort það er trie edur hvalur.⁶

Hér virðist lögrétta skilgreina það sem í síðari löggjöf er nefnt stórstraumsflóðmál.

Algengt var á miðöldum og síðar að fjara innan merkja tiltekinnar jarðar væri nýtt frá annarri jörð. Eigandi hinnar síðarnefndu nefndist þá rekamaður eða fjörumaður, en rétturinn var þó bundinn jörð hans en ekki persónu. Landeigandi og fjörumaður skiptu með sér fjörugögnum eftir ákveðnum reglum. Um þetta segir í Jónsbók:

Ef maðr kaupir reka af landi manns at lögmáli réttu, ok skilja þeir þat eigi gjörr en svá, þá á landeigandi af fjöru þeiri álnarlöng kefli öll ok smæri, en rekamaðr á þar við allan annan útelgðan er þar rekr upp, ok svá hvali alla er þar hlaupa kvikir á land, nema menn valdi, og svá á hann þá hvali er þar rekr. Sá maðr er land á, hann á þara allan ok fugla alla, sela alla ok rostunga, ok svá ef maðr drepr sel; hann á þar at hafa hnísur ok háskerðinga, ok fiska alla, nema þar reki fleiri senn á land en .v. [5], þá á rekamaðr.⁷

Rekamaður átti einnig allan ómerkthan við og hval sem menn fluttu úr almenningi⁸ ef þeir fylgdu ekki festum eins og skylt var og að auki allt það sem flaut í netlögum. Landeigandi átti hins

1 Grágás 1992, s. 552. Í Jónsbók virðist einnig gert ráð fyrir að rekamark geti tekið til hafsvæðis út fyrir netlög, sbr. þetta orðalag: „Ef maðr veiðir hval í rekamarki, þar er fisk sér á borði ok fyrir utan netlög, þá á sá allan er veiðir“ (Jónsbók 1904, s. 206 sbr. einnig s. 197).

2 Lúðvík Kristjánsson, 1980: *Íslenzkir sjávarhættir*. 1. b. Reykjavík. S. 219.

3 Grágás 1992, s. 353 (Staðarhólsbók). Skilgreining Konungsbókar er ítarlegri (sbr. Grágás 1992, s. 353-354). Samkvæmt Jónsbók 1904 (s. 206) var rekamark „þar er fisk sér á borði“.

4 Grágás 1992, s. 353-354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 203 og 206 (6. og 8. k. rekabálks).

5 Sbr. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hvalfangst“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. Kaupmannahöfn. D. 169.

6 *Íslenskt fornbréfasafn* 11, s. 1-2.

7 Jónsbók 1904, s. 196-197.

8 Í Jónsbók er landeiganda eignaður allur flutningur (Jónsbók 1904, s. 197).

vegar veiði alla í netlögum, flutninga hvals og viðar og allt það sem flaut utan netlaga og að rekamörkum og aðrir höfðu ekki áður eignað sér.¹ Enn fremur skyldi landeigandi en ekki fjöru- maður (rekamaður) varðveita vogrek, þar til eigandi kæmi fram en eignast ella, og skotmannshlut og fá ágóða af og hafa þriðjung af öllum þeim hvölum „er fyrir mönnum hlaupa á land“.² Í heimild- um frá miðöldum eru einnig mörg dæmi um að rekinn væri ekki miðaður við ákveðið svæði held- ur tiltekið magn af viði sem ýmist var kallað afdráttur eða afreiðsla.³

Af því sem hér hefur verið rakið má álykta að fjörueign í landi annarrar jarðar hafi fyrst og síðast verið ítak en ekki falið í sér eignarrétt á landinu sjálfu.⁴ Í því sambandi má benda á þau orð Hans Kuhn að fjöruítök séu í elstu máldögum og skrám aðeins kölluð fjörur eða rekafjörur.⁵ Hér verður þó að hafa á þann fyrirvara að rekamanni tilheyrði ekki einvörðungu fjaran í merkingunni fjöruítak heldur einnig rekagrunnurinn enda missti hann ekki rétt sinn til rekans þótt orpinn væri sandi eða grjóti.⁶ Þegar þess er gætt að fjörur (reki) voru í mörgum tilvikum ítak í landi annarra en þeirra sem áttu rekann þarf ekki að koma á óvart að fjörumörk og landamerki jarða til sjávar fóru ekki alltaf saman eins og t.d. landamerkjabréf jarða í Örafum vitna um. Samkvæmt lögum um lausn ítaka af jörðum, nr. 113/1952, féllu önnur ítök en skógarítök og lax- og silungsveiðitök úr gildi væri ítaksrétti ekki lýst með tilteknum hætti, sjá nánar í kafla 4.8.

Í lögbókunum er einnig gert ráð fyrir að fjörur geti verið almenningur og heimildir um almenn- inga við sjávarsíðuna eru allnokkrar.⁷ Þar skyldu fjórðungsmenn eiga reka allan nema þann sem skot var í. Þá skyldu þeir menn varðveita „er lönd eigu næst“.⁸ Samkvæmt þessu virðist ekki gert ráð fyrir því að almenningsfjara sé ítak í eignarlandi en dæmi um slíkt kunna þó að finnast.⁹

Netlögum má líkja við „fiskveiðilögsögu“ sjávarjarða. Þau eru skilgreind á þessa leið í forn- lögum:

Þar eru netlög utast í sæ er selnet stendur grunn, tuttugu möskva djúpt, af landi eða af skeri og komi flár [þ.e. flotholt] upp úr sjánum að fjöru þá er þinur [þ.e. teinn á neti] stendur grunn. En fyrir það utan á hver að veiða að ósekju er vill.¹⁰

Landeigandinn átti einn alla veiði í netlögum og í fjörunni, og gildi einu þó að annar hefði eignast aðrar nýttar í fjöru og netlögum.¹¹ Eins og áður hefur komið fram virðist fiskhelgi sam- kvæmt Jónsbók hafa verið miðuð við rekamörk og verður því ekki í öllum tilvikum lögð að jöfnu við netlög.

1 Grágás 1992, s. 354-355, 365. Jónsbók 1904, s. 196-197. Sambærilegt ákvæði um rétt rekamanns til flutninga úr al- menningi er ekki í Jónsbók.

2 Grágás 1992, s. 354. Jónsbók 1904, s. 197, 201-203, 208-209.

3 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 220. Sjá einnig *Íslenskt fornbréfasafn* 3, s. 56-57.

4 Sbr. einnig hugtakið ítaksreki um þann reka jarða eða hluta hans sem gengið hafði undan jörðinni (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 204).

5 Kuhn, Hans, 1943-1948: „Hátúningamelur og Gnúpverjahreppur.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 73. Austfirð- ingar nota orðið sandur um það sem Sunnlendingar kalla fjöru (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 218).

6 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

7 Sjá nánar í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar um hugtakið almenningar.

8 Grágás 1992, s. 369. Sbr. Jónsbók 1904, s. 193-194.

9 Af þessu yfirliti má sjá að samkvæmt lögbókunum, Grágás og Jónsbók, áttu nokkrir aðilar lögverndaðan rétt til hvals eftir ákveðnum reglum: Í fyrsta lagi var það landeigandinn, í öðru lagi rekamaður ef rekinn hafði verið seldur undan jörð, í þriðja lagi skotmaður, sem átti hálfan hval sem hann náði ekki að festa í fjöru og loks fjórðungsmenn ef um almenn- ingsfjöru var að ræða. Fleiri áttu einnig sinn rétt til rekahvals að uppfylltum ákveðnum skilyrðum eins og leiglendingur og sá sem fyrstur kom að hval er fluttur hafði verið úr almenningi (sbr. „finnandaspið“). Sbr. Grágás 1992, s. 356, 365. Jónsbók 1904, s. 135.

10 Grágás 1992, s. 354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 196.

11 Jónsbók 1904, s. 197.

Ekki er ljóst af lögbókunum hversu langt til sjávar netlög náðu enda mun það að nokkru hafa farið eftir aðstæðum eins og grunnsævi við sjávarstrendur. Lúðvík Kristjánsson getur sér þess til að netlög hafi verið miðuð við 6 þumlunga selmösksvalegg og hefur því mesta dýpt netlaga um fjöru verið 120 þumlungar eða 6 álnir.¹ Alin jafngilti um 47,7 sm svo að netlög hafa náð út að 2,9 m dýpi.

Í skipan goðorðsmannsins Sæmundar Ormssonar um almenninga í Hornafirði, sem talin er frá um 1245, er því lýst yfir að land og fjöru skyldi helga 30 faðma þaðan frá sem efst féll í meðalflæðum. Rekald þar fyrir utan skyldi vera almenningur.² Talið hefur verið að Sæmundur hafi í skipan sinni verið að lýsa netlögum.³ Í löggjöf frá miðbiki 19. aldar var miðað við 60 faðma (u.þ.b. 112 metra) frá stórstraumsfjörumáli.⁴ Í 20. aldar löggjöf hefur fyrst og fremst verið við það miðað að netlög séu 115 metrar á haf út miðað við stórstraumsfjörumál.⁵ Sýnist nú óhætt að miða þau mörk sem meginreglu þó svo önnur viðmið gildi vissulega skv. þeim eldri lögum sem enn eru í gildi.

Merki sjávarjarða til hafsins miðast annaðhvort við ytri mörk fjöru eða netlaga. Um þetta álitaefni er ekki þörf ítarlegrar umfjöllunar hér, enda fjalla þjóðlendulögin einungis um land ofan sjávar. Ljóst er að strandlengja landsins tekur breytingum, á einum stað kann að verða landrof en á öðrum landauki. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist þann landauka sem til verður í fjöru og netlögum fyrir landi hans.⁶ Það á a.m.k. við um þann landauka sem til verður af náttúrulegum ástæðum eða fyrir tilverknað þriðja manns.⁷

Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett. Fjara og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál og landamerki þar með.

5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD

5.1. Almennt

Í köflunum „Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru“ undir „Gögn og gagnaöflun“ í hverjum úrskurði fyrir sig kemur fram hvaða flokkar frumheimilda, útgefinna og óútgefinna, voru yfirlitarnir á vegum óbyggðanefndar í þeim tilgangi að fullnægja rannsóknarskyldu nefndarinnar, sbr. einnig sérstakan kafla í hverjum úrskurði um það efni. Hér verður gerð nánari grein fyrir nokkrum mikilvægum heimildum og þýðingu þeirra fyrir úrlausnarefni óbyggðanefndar.

1 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

2 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 536.

3 Sbr. Þorgeir Örlygsson, 1993: „Er Hornafjörður almenningur?“ *Timarit Háskóla Íslands*. 6. árg. nr. 6. Reykjavík. S.33.

4 Sbr. t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

5 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994, og 1. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

6 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45 og Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* II, s. 136.

7 Ekki verður ráðið af fyrrliggjandi réttarheimildum og fræðiskrifum að greinarmunur sé í þessu sambandi gerður á landauka sem til verður fyrir tilstilli fasteignareigandans sjálfs. Á það er þó bent að réttur fasteignareiganda í þessa veru geti ekki, í ljósi tækniframfara og nýrra viðhorfa, verið án takmarkana. Þær takmarkanir helgast þá af hagsmunum íslenska ríkisins, fullveldisrétti þess og eignarétti, sbr. t.d. lög nr. 73/1990.

5.2. Jarðamöt og jarðabækur

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97. Jarðir voru metnar til hundraða en eitt hundrað á landsvísu jafngildi 120 álnum vöruvaðmáls eða einu kýrverði. Í tilefni af sölu konungsjarða á 17. öld var ákveðið að hvert jarðarhundrað skyldi jafngilda tveimur hundruðum á landsvísu (kúgildum).¹

Lítið er vitað um matsreglur eða viðmiðanir þegar jarðamatið fór upphaflega fram. Þegar elsta varðveitta jarðabókin var gerð 1639, um jarðeignir konungs, var við það miðað að dýrleiki skyldi vera tuttuguföld landskuld. Sama var gert í jarðabókinni 1686 en hún er elsta varðveitta jarðabókin sem hefur að geyma jarðir í einkaeign. Í jarðabókinni 1695 var aftur snúið til hins gamla mats enda jafnan við það stuðst í fasteignaviðskiptum.² Þó ber að taka fram að í þessari jarðabók var eignarhlutur kirkju í heimalandi yfirleitt ekki reiknaður með í jarðamatinu og þess vegna var dýrleiki sumra kirkjujarða ekki í fullu samræmi við raunvirði þeirra.³

Á árunum 1702-1712 var gerð hér á landi ný og mjög nákvæm jarðabók. Jarðabók þessi er jafnan kennd við þá tvo menn sem unnu mest að henni, Árna Magnússon og Pál Vídalín. Jarðabókin þykir mjög traust heimild og skýrist það einkum af því hvernig að verki var staðið. Þeir Árni og Páll eða umboðsmenn þeirra ferðuðust um nær land allt að boði konungs og reyndu að kynna sér aðstæður á hverjum stað en jafnframt höfðu þeir þann háttinn á að boða bændur í héraði til fundar og láta hvern ábúanda gera vandlega grein fyrir jörð sinni. Þetta var jafnharðan skráð niður og í lokin staðfest af áreiðanlegum mönnum í sveitinni. Þrátt fyrir það voru brögð að því að vitnisburður manna um jarðir sínar væri ekki nákvæmur, t.d. að meira væri gert úr landsþjöllum en efni stóðu til eða að ekki væri samræmi á milli þess sem landeigendur sögðu og leiguliðar þeirra. En þá var stundum hægt að leiðrétta misræmið með samanburði við jarðabréf sem þeir Árni og Páll söfnuðu einnig á ferðum sínum. Í tengslum við jarðabókarverkið voru samdar tillögur að nýju jarðamati. Í tillögunum var gert ráð fyrir að grundvöllur matsins væri föðurgildi jarðar, þ.e. hversu mörg kúgildi hún gæti borið í meðalári. Afréttur, útingangur, sellönd og ýmis hlunnindi skyldu metin til hundraða eftir ákveðnum reglum og greiða af þessu bæði tíund og landskyld. Frá því var horfið að ráðast í nýtt jarðamat hér á landi. Í stað þess lögðu þeir Árni og Páll hið forna jarðamat til grundvallar og höfðu hliðsjón af „almúgans tilsógn og undirrettingu“ í votta viðurvist. Þó má sjá þess merki að reynt hafi verið í einhverjum mæli að leggja nýtt mat á jarðirnar, einkum þegar getið er sérstaklega um heyföður og nýtingu úthaga, afrétta og hlunninda.

Tillögur þær, sem hér hefur verið vikið að, eru að verulegu leyti í samræmi við svonefnda „Bergþórsstatútu“ sem sögð var frá fyrri hluta 12. aldar. Í statútunni var þó reiknað með að ákveðið hlutfall væri á milli föðurgildis jarðar og stærðar hennar; eins kýrleidis tún væri 140 norskir faðmar að stærð. Afrétti og heiðalönd skyldi meta til helmings á við beit í heimalandi og virðast því tún hafa verið sex sinnum verðmætari miðað við hverja einingu lands en afréttir.⁴ Þess skal getið að samkvæmt Jónsbók var meðalkýr lögð að jöfnu við sex ær „og fæði lömb sín, órotnar, loðnar og lembdar.“⁵

Flestum fræðimönnum ber saman um að Bergþórsstatúta sé fölsuð. Hún getur því ekki talist heimild um annað en það hvernig menn töldu á sínum tíma eðlilegt að meta jarðir og hlunnindi þeirra. Engu að síður má ætla að föðurgildið, bæði af heyfeng og hagbeit, hafi upphaflega verið lagt til grundvallar jarðamatinu og þá ef til vill reiknað sem ákveðið hlutfall af smjörfjórðungum.⁶ Þessu til stuðnings má nefna að skerðing á engi jarðar gat lækkað dýrleika hennar verulega og einnig eru

1 Sbr. *Lovsamling for Island*. I. b. Kaupmannahöfn. S. 356.

2 Sbr. Björn Lárusson, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 18. Björn Lárusson, 1982: *Íslands jordebok under förindustriell tid*. Lundi. S. 18.

3 Björn Lárusson 1967, s. 63.

4 Halldór Einarsson, 1833: *Om Værdie-Beregning paa Landsviis og Tiende-Ydelsen i Island*. Kaupmannahöfn. S. 165-175.

5 *Jónsbók* 1904, s. 215 (6. k. kb.).

6 Björn Lárusson 1982, s. 17.

dæmi um að selland hafi verið metið sérstaklega til tíundar.¹ Á sama hátt er svo að sjá sem afréttur einstakra jarða hafi, að minnsta kosti í sumum tilvikum, verið reiknaður með í jarðamatinu, einkum ef þær höfðu tekjur af upprekstrartollum.

Dýrleikinn var mikilvægt auðkenni jarða og grundvöllur skattlagningar og erfðaskipta en ýmsar heimildir, einkum kaupbréf, benda til að dýrleikinn hafi ekki ævinlega sýnt raunvirði jarða. Úr því var reynt að bæta í byrjun 19. aldar þegar fram fór jarðamat um land allt á árunum 1800-1806. Viðmiðunarreglur voru þó hinar sömu og áður, þ.e. hversu mörg kúgildi hver jörð gat borið, en jafnframt skyldu ýmis hlunnindi og útigangur metin sérstaklega til dýrleika.² Árið 1848 kom út jarðatal kennt við J. Johnsen en þar var nær einvörðungu farið eftir gömlu jarðamati. Sama ár, 27. maí, gaf konungur út tilskipun um nýtt jarðamat á Íslandi og skyldi hver jörð metin til peningaverðs „að því sem slíkar jarðir verða sanngjarnlega seldar eptir gæðum sínum“.³ Hjáleigur voru ekki metnar sérstaklega til dýrleika fyrr en 1848 og því ekki getið um dýrleika þeirra í jarðamötum fyrr en eftir þann tíma. Jarðamat þetta var gefið út 1861 undir heitinu Ný jarðabók fyrir Ísland. Hinni fornu verðeiningu, hundraði, er haldið en að baki henni stóð ekki lengur kúgildi heldur slegin mynt og seðlar.

Með lögum um fasteignamat nr. 22/1915, var kveðið svo á í 1. gr., að allar jarðeignir, lóðir og hús á landinu skyldi meta til peningaverðs tíunda hvert ár. Hér var um að ræða mikla breytingu frá því óreglulega fasteignamati sem tíðkast hafði, oft með löngu millibili.

Heimildir segja ekki ótvírætt til um það hvort afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts þó að sjá megi viðleitni í þá veru í þeim tillögum um nýjar jarðamatsreglur frá byrjun 18. aldar sem Árni Magnússon og Páll Vídalín virðast hafa ætlað að fara eftir og áður er getið. Þær tillögur tóku þó aldrei gildi. Í reglugerð rentukammers um nýtt jarðamat 1. sept. 1848 er gert ráð fyrir að tún og engjar, hagi og útbeit séu metin og einnig hlunnindi jarða en ekki er þar minnst á afrétti. Það mun ekki hafa verið fyrr en með fasteignalögunum, nr. 22/1915, sem kveðið var skýrt á um að afréttir skyldu teknir til greina við jarðamat. Í 7. gr. laganna segir á þessa leið:

Afrjettarlönd þau, sem eru eign sveita og einungis notuð til uppreksturs, skal eigi meta sjerstaklega, en aftur á móti ber að taka upprekstrarrjettinn til greina við mat jarða þeirra, er hann eiga.

Þrætulönd milli jarða skulu metin sjer í lagi.

Óbyggðanefnd telur að jarðamöt sýni tilvist sjálfstæðrar jarðar á þeim tíma sem um ræðir. Dýrleiki jarðar sé hins vegar fyrst og fremst heimild um landgæði fyrr á tímum, einkum grasfeng og útigang, en miklu síður um stærð jarða eða víðáttu. Jarðabækur og jarðamöt geta þannig gefið vísbendingar um eignarréttindi, landnýtingu og í einstaka tilvikum jafnvel um landamerki.

5.3. Máldagar og vísitásiur

Hugtakið máldagi var í fornu máli haft um hvers kyns samninga, munnlega og skriflega, en í þrengri merkingu var máldagi samningur sem gerður var við stofnun kirkju. Máldaginn kvað á um réttindi og skyldur allra þeirra sem hagsmuna áttu að gæta, en hann var jafnframt skrá yfir eignir viðkomandi kirkju. Í kristinna laga þætti Grágásar segir svo:

Þar er maður leggur fê til kirkju, hvort sem það er í löndum eða lausum aurum, í búfé eða tíundum af þeim bólstöðum er héraðsmenn skulu þangað inna, og skal sá maður er kirkju varðveitir láta gera þann

1 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 10. b. Kaupmannahöfn 1943. S. 177. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 317.

2 *Lovsamling for Island*. 6. b. Kaupmannahöfn 1856. S. 475-481.

3 *Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 175.

máldaga á skrá allan, hvað hann hefir fjár gefið þangað, eða aðrir héraðsmenn til þeirrar kirkju. Þann máldaga er honum rétt að lýsa að Lögbergi eða í lögrétu eða á vorþingi því er hann heyr, hvað þar liggur fjár til þeirrar kirkju. Hann skal láta ráða lesa skrá og lýsa þann máldaga heima að kirkju um sinn einu sinni á tólf mánuðum hverjum, þá er menn hafa þangað tíðasókn flestir.¹

Ákvæði þetta er talið vera frá biskupsárum Gissurar Ísleifssonar (1082-1118) og að líkindum sett í kjölfar tíundarlaganna 1096/1097.² Eins og fram kemur í tilvitnuðu ákvæði öðlaðist máldagi gildi um leið og honum hafði verið þinglýst á alþingi eða vorþingi.

Máldagi var í reynd samningur milli þriggja aðila: kirkjubónda, biskups og safnaðar. Bóndinn lagði kirkjunni til ákveðið stofnfé í samráði við biskup og nefndist það heimanfylgja hennar. Ávöxtur stofnfjár, svonefnd afvinna, ásamt tíund átti að duga fyrir rekstri kirkju en að auki bættust smám saman við gjafir af ýmsum toga, bæði í föstu og lausu, sem kirkjubóndinn eða einhver annar er biskup skipaði til þess, hafði umsjón með. Sóknarfólkið greiddi tíund en fékk í staðinn kirkjulega þjónustu, sálusorgun og sakramenti í kirkju sinni. Hlutverk biskups var fyrst og síðast fólgið í því að gæta þess að kirkjan væri ekki hlunnfarin. Það gerði hann einkum í árlegum vísitásiuferðum sínum.³

Eins og flest opinber skjalagögn frá miðöldum fylgdi efnisskipan máldaga ákveðinni reglu sem var þáttur í trúverðugleika skjalsins. Venja var að greina fyrst frá stofnfé kirkjunnar. Engin eign var kirkju mikilvægari en grunnurinn sem hún stóð á og þess vegna var yfirleitt byrjað á því að tilgreina hversu stóran hlut kirkjan átti í heimalandi, þ.e. þeirri jörð sem hún stóð á. Hvorki aðrar fasteignir, eins og útjarðir (þ.e. jarðir utan heimajarðar kirkjunnar), né heldur afréttir gátu myndað þann grundvöll sem kirkja þurfti til að geta talist myndug og sjálfstæð, m.ö.o. staður að skilningi kirkjulega. Þetta kom skýrt fram í svokölluðum staðamálum á síðari hluta 13. aldar.⁴ Jafnframt gildi sú regla að kirkjueign mátti aldrei láta af hendi hvorki að hluta til né í heild sinni nema önnur jafngóð kæmi í staðinn.⁵

Því næst voru aðrar eignir kirkjunnar taldar upp, fasteignir, fríður peningur og hlunnindi, síðan kirkjugripir, messuskrúði og bækur sem notaðar voru við helgihaldið. Að lokum var lýst kvöðum sem hvíldu á kirkjueigninni, ef nokkrar voru, og greint frá tíundarumdæmi eða upphæð tíundar um tiltekinn tíma. Þessi niðurröðun gat raskast af ýmsum ástæðum. Það gerðist t.d. þegar ný eign var færð inn í máldaga neðan við þann texta, sem fyrir var, í stað þess að skrifa hann allan upp að nýju. Í máldögum má því stundum sjá fasteignir nefndar á fleiri en einum stað ef þær voru lagðar til kirkju á mismunandi tímum.

Í kristinna laga þætti Grágásar var tekið fram að máldaginn skyldi lesinn upp við kirkju á þeim degi þegar tíðasókn þangað var mest. Trúlega hefur það verið á vígsludegi kirkjunnar eða einhverjum öðrum hátíðisdegi. Á þann hátt var reynt að tryggja hagsmuni kirkju og sóknarbarna í viðurvist vitna jafnframt því sem réttargildi heimildarinnar var endurnýjað. Ákvæði þetta hélst að mestu óbreytt í nýjum kristinrétti sem samþykktur var fyrir Skálholtsbiskupsdæmi 1275 og síðar (1354) einnig fyrir Hólabiskupsdæmi.⁶ Þar var hins vegar ekki lengur tekið fram að máldaga skyldi lýst á alþingi (Lögbergi, lögrétu) eða vorþingi. Líklega hefur staðfesting biskups í viðurvist votta þá verið talin nægja til löggildingar máldaga. Um líkt leyti hafa biskupar eða skrifarar þeirra farið að skrá máldaga í sérstakar máldagabækur sem geymdar voru á biskupsstólunum. Á vísitásiuferðum

1 Grágás 1992, s. 12.

2 Magnús Stefánsson, 1999: „Die isländischen Stiftungsurkunden – Kirkjumáldagar.“ *Karl von Amira zum Gedächtnis*. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. S. 134-135.

3 Hólabiskup átti að fara um allt umdæmi sitt á einu ári en Skálholtsbiskup á þremur árum.

4 Sjá t.d. Magnús Stefánsson, 1978: „Frá goðakirkju til biskupskirkju.“ *Saga Íslands*. 3. b. Reykjavík. S. 123-126, 223-226.

5 Sjá *Álitsgerð kirkjueignanefndar*. Fyrri hluti. 1984. S. 40-49.

6 *Norges gamle love indtil 1387*. 5. b. Christiania, 1895. S. 35.

hefur biskup síðan borið saman máldaga einstakra kirkna við það sem áður hafði verið skráð í máldagabók embættisins og var máldagabókin talin að öllu jöfnu hafa meira réttargildi. Elsta varðveitta máldagasafnið er frá 1318, kennt við Auðun rauða Þorbergsson biskup á Hólum.¹

Máldagar eru flestir varðveittir í afskriftum frá 17. öld og eru þeir birtir í Íslensku fornbréfasafni. Sú útgáfa er með þeim annmörkum að þar hefur máldagasöfnum verið sundrað og einstakir máldagar tímasettir af mismikilli nákvæmni. Engu að síður hafa máldagar verið taldir með mikilvægustu heimildum okkar frá fyrri tíð. Til marks um það má geta þess að í íslensku lagasafni er enn að finna konungsbréf frá 5. apríl 1749 þar sem kveðið er á um að máldagi Gísla biskups Jónssonar (frá um 1575) sé auk máldagabókar Vilkins biskups (frá 1397) „áreiðanlegt og autentískt“ kirkjuregistur.² Eftir siðaskipti tóku vísitasíubækur við af máldagabókum og voru þær lögboðnar með konungsbréfi 1. júlí 1746.³

Sagnfræðingar hafa yfirleitt ekki séð ástæðu til að efast um heimildargildi máldaga þó að sjálf-sagt þyki að kynna sér varðveislusögu þeirra, aldur og samsetningu. Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildargildi máldaga og vísitasía um tilvist eignarréttinda er metið með mikilli varfærni en að þessar heimildir geti þó, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.4. Lögfestur

Í íslenskum réttarheimildum kemur hugtakið lögfesta fyrst fyrir í Jónsbók (1281) en mun þangað komið úr landslögum Magnúsar lagabætis. Lögfesta var að fornu notuð um lögformlega athöfn sem átti að tryggja tiltekin réttindi í fasteign. Leiguliði gat lögfest ábúðarrétt sinn gagnvart landeiganda (IIb. 4), heimilt var að lögfesta landamerki milli jarða, beitarrétt og önnur ítök o.s.frv. (IIb. 16, 26). Í öllum þessum tilvikum beindist lögfestan gegn ákveðnum einstaklingum (IIb. 26). Einnig var unnt að lögfesta réttindi í þeim tilgangi að hún gildi almennt en þá skyldi henni lýst við kirkju eða á þingi. Slík lögfesta gildi aðeins í 12 mánuði (IIb. 17).⁴

Í Jónsbók er ætlast til að lögfestu sé fylgt eftir með dómsmáli, að öðrum kosti falli hún úr gildi (IIb. 52). Í 26. kafla landsleigubálks segir í upphafi:

Alt þat er menn skilr á um áverka á akri eða eng, holti eða haga, skóga, eða reka, þá skal lögfesta fyrir.

Sá leggi fimtarstefnu er heldr þykkiz þurfa; hann skal svá mæla: Ek lögfesti eign þessa er N. heitir eða þar liggir, bú ok lóð, og alt þat er þar má til gagns af hafa, þar til er dómr fellur á, at lög máli réttu ...

Að vísu er ekki alls staðar tekið fram þar sem fjallað er um lögfestur að þeim skuli fylgt eftir með málsök en gera verður ráð fyrir að til þess hafi verið ætlast. Páll Vídalín lögmaður skýrir þetta svo að lögfesta sé „að festa lög, lofa lögum“, þ.e. fylgja máli eftir til laga.⁵ Fleiri dæmi má nefna um að löglærðir menn hafi lagt þennan sama skilning í ákvæði Jónsbókar um lögfestur. Ólafur Árnason á Höfðaströnd í Jökulfjörðum greinir t.d. frá því í bréfi 10. apríl 1704 að hann hafi 12. apríl 1686 lögfest 6 hundruð í Neðrabakka. Lögmaðurinn hafi hins vegar sagt sér í lögréttu (á Alþingi) að hafa lagasókn á eigninni eftir landabrigðum. Ólafur hafði enn ekki komið lagasókninni í verk með heimstefnu þegar hann ritaði fyrrnefnt bréf „sökum harðinda, fjúka og óveðráttu“. Hann varð því að sjá af þessum 6 hundruðum í Neðrabakka.⁶ Annað dæmi er fimmtarstefna og dómsúrskurður sem fylgdi í kjölfar lögfestu Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara fyrir jörðinni Háeyri.⁷

1 Magnús Már Lárusson, 1981: „Máldagi.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 11. b. Kaupmannahöfn. D. 265.

2 *Lagasafn*. Íslensk lög 1. október 1995. S. 513-514.

3 Björn K. Þorólfsson, 1956: *Biskupsskjalasafn. Skrár Þjóðskjalasafns* 3. Reykjavík. S. 47-48.

4 Sbr. Sigurður Lindal, 1982: „Foreløpige rettsmidler. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 21. b. Kaupmannahöfn. D. 175-176.

5 Páll Vídalín, 1854: *Skýringar yfir Fornyrði Lögabók þeirrar, er Jónsbók kallast ...* Reykjavík. S. 165.

6 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 303. Sbr. *Jarðaskjöl frá 16. og 17. öld*. Útdráttir. Reykjavík 1993. S. 162.

7 *Alþingisbækur*. 15. b. Reykjavík 1982. S. 519-521.

Hér má einnig geta þess að á Alþingi 1751 var langvarandi hefð eigenda Holts í Flóa á engja-plássinu Ljósateigi dæmd áreiðanlegri eignarheimild en einhliða lögfasta ráðsmannsins í Skálholti.¹ Þrátt fyrir fleiri dæmi af sama toga² virðist sú skoðun hafa verið almenn að lögfasta hafi nægt sem eignarheimild ef enginn hreyfði við andmælum.

Dómstólar hafa lagt lítið upp úr lögfestum sem sönnunargögnum um tilvist eignarréttinda en ekki er þó útilokað að þær geti, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf

Fyrir gildistöku landamerkjalaga, nr. 5/1882, voru í gildi ákvæði Jónsbókar um að gera skyldi skriflegan samning við jarðakaup.³ Fjöldi jarðabréfa hefur varðveist frá fyrri tíð en jafnljóst er að mikið hefur glatast auk þess sem ekki er víst að slíkir samningar hafi ævinlega verið gerðir við jarðakaup þrátt fyrir ákvæði laganna. Jarðabréfin eru einnig með þeim annmörkum að í þeim er sjaldan lýst umfangi jarða eða landamerkjum. Á vegum óbyggðanefndar fór fram athugun á rúmlega 1500 úttegnum jarðabréfum frá ýmsum tímum, einkum 17. og 18. öld. Niðurstaðan var sú að í 72 þeirra (um 5%) er landamerkjum lýst, stundum ítrekað um sömu jörð. Tekið skal fram að hér er ekki einungis um kaupbréf að ræða, heldur jarðabréf af hvers kyns toga, svo sem testamentisbréf, eignayfirlýsingar og vísitásiur. Jarðir voru gjarnan seldar „með öllum þeim gögnum og gæðum, landsnytjum og ítökum sem fylgt hefur og fylgja ber að fornu og nýju í ystu landamerki“ eða álíka orðalagi. Gera verður ráð fyrir að samningsaðilum hafi verið kunnugt um landamerkin, hvort sem þau voru til skráð eða einvörðungu varðveitt í munnlegri geymd.

Frá 1847 og til setningar landamerkjalaga 1882 komu ítrekað fram á Alþingi mál er vörðuðu nauðsyn þess að landamerki jarða hér á landi yrðu skýrð og skráð.⁴ Af umfjöllun þingsins má ráða það almenna álit þingmanna að landamerki víða um land væru í ólestri.⁵ Þingmenn virtust sammála um að eignarrétturinn væri að sama skapi óviss og brýn þörf úrbóta. Gera þyrfti mönnum mögulegt að vernda eignarréttindi sín til fasteigna landsins. Koma þyrfti fastri og áreiðanlegri skipan á landamerki og fyrirbyggja óvissu eftirleiðis.⁶ Skyldu landeigenda til að gera landamerkjalýsingar var líkt við að skipa mönnum að merkja fé sitt, svo sem lögskipað hefði verið frá ómunatið.⁷ Þá var nefnt að slík skrásetning skapaði hentugan grundvöll fyrir nýtt fasteignamat.⁸ Af þessu má ráða að setning landamerkjalaga 1882 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok níjtjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 3.3. og 5.2.

Í lögum um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Skyldi einnig getið ítaka eða hlunninda annarra í viðkomandi jörð svo og meðfylgjandi henni í annarra manna lönd. Eigendur aðliggjandi lands sem og aðilar ítaka skyldu rita samþykki sitt á bréfið enda væru þeir sammála efni þess. Auk þinglesturs á næsta manntalsþingi var varðveisla landamerkjaskráa nú tryggð með færslu í landamerkjabók sýslumanns. Skrásetningu landamerkja,

1 Sjá *Alþingisbækur*. 14. b. Reykjavík 1977. S. 17, 28. Sbr. einnig *Alþingisbækur* 15, s. 300.

2 Sjá t.d. *Alþingisbækur*. 10. b. Reykjavík 1967. S. 179.

3 Sjá *Jónsbók* 1904, s. 222 (12. k. kb.).

4 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1847, s. 67-68; 1849, s. 26, 261-263. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 515-516; 1879 (fyrri partur), s. 24-28; 1881 (síðari partur), s. 118.

5 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 28-29, 31, 337 *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (fyrri partur), s. 197, 485; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766; 1881 (fyrri partur), s. 553; 1881 (síðari partur), s. 408, 422.

6 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 29, 31, 261, 274-275, 281, 513. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 517; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766, 783; 1879 (fyrri partur), s. 485. Sjá enn fr. *Alþingistíðindi* 1919 A I, s. 172.

7 Sjá *Alþingistíðindi* 1879 (síðari partur), s. 766.

8 Sbr. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (síðari partur), s. 783. Sjá enn fr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

merkjasetningu og þinglýsingu landamerkjaskráa skyldi lokið innan fimm ára frá gildistöku laganna, að viðlögðum sektum. Kveðið var á um eftirlit sýslumanns með því að menn uppfylltu skyldur sínar í þessu efni. Ágreining skyldi útljá fyrir merkjadómi.

Skylda til að halda við glöggum landamerkjum gildi því aðeins um afrétti og aðrar óbyggðar lendur „að því leyti því verður við komið“, sbr. 1. gr., í stað afdráttarlausrar skyldu jarðeigenda. Í ákvæði 2. gr. um skyldu til merkjasetningar virðist miðað við mörk milli tveggja jarða og skylda til skrásetningar landamerkja hvíldi á eiganda eða umráðamanni „hverrar jarðar“, sbr. 3. gr. Ekkert er minnst á afrétti eða aðrar óbyggðar lendur í því sambandi. Lögnum virtist þannig fyrst og fremst ætlað að fjalla um landamerki milli jarða.

Landamerkjalögin frá 1882 þóttu ekki ná tilgangi sínum til hlítar. Landamerkjaskrár voru ekki gerðar fyrir allar jarðir á landinu og margar einungis að nafninu til, án samþykkis allra hlutaðeigandi. Af þessum ástæðum þótti nauðsynlegt að endurskoða lögin og lauk þeirri vinnu með setningu núgildandi laga um landamerki o.fl., nr. 41/1919.¹ Í 1. gr. þeirra laga er kveðið á um skyldu eigenda eða fyrirsvarsmanna jarða til merkjasetningar. Jafnframt segir svo í ákvæðinu: „Sama er um merki milli jarða og afrijetta eða annara óbyggðra lendna, ef sá krefst þess, er land á að afrijetti eða lendu.“ Í ákvæði laganna um viðhald merkja segir að eiganda eða fyrirsvarsmanni „lands“ sé skylt að halda við löglega settum merkjum að sömu tiltölu sem í 1. gr. segi um merkjagerð, sbr. 3. gr. Þá virðist ákvæði laganna um skyldu til skrásetningar landamerkja rýmra en ákvæði eldri laga að því leyti að þar er nú fjallað um „land“ í stað „jarðar“ og „fyrirsvarsmann“ í stað „umráðamanns“, sbr. 2. gr. laga nr. 41/1919 og 3. gr. laga nr. 5/1882. Eðlilegt virðist að túlka ákvæðið þannig að afréttir falli þar undir eins og önnur landsvæði. Sú skylda kemur þó ekki skýrt fram. Samkvæmt þessu skyldi skrásetja fyrirbyggjandi landamerki afrétta en einungis setja merki og halda við merkjum ef sá krafðist þess sem land átti að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Þessi ákvæði eru enn í gildi.

Þá er kveðið á um það í 6. gr. að jafnskjótt sem lögin komi til framkvæmda skyldu valdsmenn, hver í sínu umdæmi, rannsaka það hvort merkjaskrár þar hafi verið þinglýst. Komi í ljós að merkjaskrár hafi ekki verið þinglýst eða að samþykki sumra aðila vanti á þinglýsta merkjaskrá, skyldi valdsmaður gefa til þess ákveðinn frest, að viðlögðum sektum, sbr. 7. gr. Jafnframt var kveðið á um að valdsmaður skyldi af sjálfsdáðum kveðja aðila fyrir dóm þegar hann fengi vitneskju um ágreining eða vafa þeirra á meðal um landamerki eða merkjaskrá væri eigi afhent til þinglýsingar, sbr. 8. gr.

Ljóst er að landamerkjalögin mæla fyrir um formsatriði, svo sem hvernig landamerki skuli úr garði gerð og hvað skuli koma fram í landamerkjaskrá.² Orðin landamerkjalysing og -bréf hafa einnig verið notuð um þessa löggæringa. Lögin kveða hins vegar ekki á um efnisleg atriði, þ.e. hvar mörk skuli dregin eða hvaða réttindi fylgja í lönd annarra. Í samræmi við þetta felur landamerkjabréf ekki í sér sönnun um beinan eignarrétt yfir því landsvæði sem afmarkað er.

Gildi landamerkjabréfs er komið undir ýmsum atriðum. Þannig dregur augljóslega úr vægi þess ef eigendur eða fyrirsvarsmenn aðliggjandi lands hafa ekki áritað um samþykki sitt. Samanburður við landamerkjabréf þeirra, séu þau fyrir hendi, ætti þó að geta leitt í ljós hvort þar var um ágreining að ræða. Þá gat verið vandkvæðum bundið að afla tilskilinna áritana ef menn áttu mörk til óbyggða. Eignarhald á slíku svæði eða fyrirsvar vegna þess var e.t.v. óljóst eða ekki á neins manns hendi. Væri um afrétt að ræða verður að telja hreppsnefnd í fyrirsvari en samkvæmt 17. gr. tilskipunar um sveitastjórn á Íslandi frá 4. maí 1872 skyldi hreppsnefnd sjá um „notkun afrijetta, fjallskil, fjárheimtur og ráðstafanir til að eyða refum, ...“ Þess eru enda ýmis dæmi í kjölfar landamerkjagalaganna að fyrirsvarsmenn hreppa áriti landamerkjabréf jarða sem liggja að afrétti og að gerð séu sérstök landamerkjabréf fyrir afrétti.

1 Sjá *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

2 Sbr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 174.

Auk þess að uppfylla formskilyrði þarf viðkomandi bréf að vera lögmætt að efni til. Þannig er ljóst að með gerð landamerkjabréfs máttu menn ekki einhliða auka við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Því dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót. Á sama hátt eykur það gildi landamerkjabréfs ef því má finna stuðning í eldri heimildum.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaga 1882 og 1919 skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldu sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinnar jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Í þessu sambandi ber þess að geta að könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afréttar. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla í einkamálum að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Þegar um hefur verið að ræða svæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða en verið keypt af hreppsfélögum og lögð til afréttar hefur landamerkjabréf verið talið ákvarða mörk eignarlands, sbr. H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).¹

Hafi svæði hins vegar ekki legið innan landamerkja jarðar hefur landamerkjabréf haft aðra þýðingu. Litið hefur verið til margra atriða, svo sem Landnámu, staðháttar, gróðurfars og nýtingar, og komist að þeirri niðurstöðu að beinn eignarréttur væri ekki fyrir hendi. Tilvist landamerkjabréfs hefur ekki breytt þeirri niðurstöðu en bréfið talið ákvarða mörk afréttareignar, sbr. H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðahaiði).

Hæstiréttur hefur hins vegar í þremur refsímálum sýknað menn af ákæru um ólöglegar fuglaveiðar á eignarlandi þrátt fyrir að veiðarnar færu örugglega fram innan landamerkja jarðar samkvæmt landamerkjabréfi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), og H 1994 2227 (Geitland).² Í öllum tilvikum var um að ræða jarðir með mörk til óbyggða. Taldi Hæstiréttur að vafi léki á um beinan eignarrétt yfir viðkomandi landsvæði. Í tveimur þessara mála var um það að ræða að eldri heimildir en landamerkjabréf jarðarinnar voru ekki fyrir hendi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi) og H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur). Staðhættir, gróðurfær og nýting þóttu hins vegar ekki benda til að stofnast hefði til beins eignarréttar yfir landsvæðinu. Sömu sjónarmið voru uppi í H 1999 111 (Gilsá), auk þess sem vafi var um hvar ákærði var við veiðarnar og hvar hann náði bráð sinni. Í H 1994 2227 (Geitland) var hins vegar um það að ræða að eldri heimildir voru taldar valda vafa um hvort landið væri eignarland. Niðurstöður Hæstaréttar í þessum málum ber að skoða í ljósi þeirrar meginreglu refsiréttar að vafa beri að meta ákærða í hag. Tekið er sérstaklega fram í H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá) að vafi sé um að stofnast hafi að lögum til beins eignarréttar „þrátt fyrir“ umrætt landamerkjabréf.

Í málum þessum var til úrlausnar hvort brotið hefði verið gegn einkarétti landeiganda til fuglaveiða og vafi um beinan eignarrétt nægði til sygnu. Með hliðsjón af því að dómstólar hafa ekki tekið öyggið afstöðu til þess að einkarétti hvernig jarðir skuli afmarkaðar gagnvart öðrum landsvæðum, fyrst og fremst óbyggðum, er skiljanlegt að í refsímálum hafi verið talinn vafi á ferðum. Það er hins vegar verkefni óbyggðanefndar að úrskurða að einkarétti um slík mörk þar sem vafi er á ferðum. Óbyggðanefnd telur því að almennar eða bindandi ályktanir um eignarréttarlega þýðingu landamerkjabréfa verði ekki dregnar af umræddum fjórum refsíðum.

1 Enn fremur til athugunar í þessu sambandi er H 1997 2792.

2 Þess ber þó að geta að Geitland hefur ekki verið nýtt sem jörð um langan aldur.

5.6. Afsals- og veðmálabækur

Samkvæmt Grágás þurfti ekki að lýsa landakaupum á þingi en ýmsum kvöðum (lögmalum), svo sem forkaupsrétti og veði, skyldi lýsa að Lögbergi.¹ Samkvæmt 11. og 12. kapítula kaupabálks Jónsbókar var skylt að gera kaupbréf þegar menn keyptu jarðir. Ekki þurfti að lýsa gerningunum en áfram skyldi lesa lög mála á Alþingi, sbr. 8.-9. kapítula landsbrígðabálks í Jónsbók.²

Í 28. gr. 3. kapítula 5. bókar Dönsku laga, um kaup og sölu og makaskipti, sagði m.a. að afsöl á húsum og jörðum skyldu fram fara á þingi þar sem jörðin væri og skyldi lesa og árita öll afsalsbréf á fyrsta eða öðru þingi. Réttarfarsákvæði Norsku laga Kristjáns V. voru lögleidd hér með opnu bréfi 2. maí 1732. Í 1. bók, 10. gr. 3. kafla, voru ákvæði um störf manntalsþinga en á þeim skyldu fara fram þinglýsingar. Landsmenn hirtu ekki nægilega um skyldu þessa og var hún árétuð með úrskurðum kansellisins 3. nóvember 1766 og 22. apríl 1790. Var stiftamtanni falið að áminna menn um að láta lesa, áskrifa og bóka öll eignarskjöl og veðbréf en við það var miðað að þinglýsingar færu fram við lögþingsrétt. Áminning þessi kom fram með auglýsingu í lögþingsbókinni 1793. Ekki voru nánari reglur um hvernig skyldi standa að þinglýsingu jarðakaupa-, gjafa- og veðbréfa og var um það mikil óvissa hvar skyldi þinglýsa heimildarbréfum. Með tilskipun frá 24. apríl 1833, um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi, voru settar ítarlegri reglur um þetta efni. Var þar kveðið svo á að efni heimildarbréfs um fasteign skyldi lesast á því þingi sem eigindómurinn heyrði til. Eftir gildistöku laga nr. 30/1928, um þinglýsing skjala og aflýsing, fóru þinglýsingar fram á manntalsþingi en í Reykjavík bæjarþingi. Hætt var lestri sérhvers skjals en þess í stað voru ákvæði um lestur skrár yfir skjöl sem borist höfðu til þinglýsingar. Lög þessi tóku nær eingöngu til framkvæmdar þinglýsinga en snertu ekki efnisatriði nema í litlum mæli. Þau lög giltu fram að setningu núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978.

Þinglýsingareglur fjölluðu fyrir gildistöku núgildandi þinglýsingalaga ekki um þýðingu þinglýsingar. Engu að síður var litið svo á að registur samkvæmt tilskipuninni frá 1833 ættu að veita hverjum sem hafa vildi „áreiðanlega skírslu um heimild að fasteignum, iskyldur þær (ítök, veðsetningar o.s.frv.) er þeim fylgja, og hvört nokkuð það sé á þingi birt sem verið geti umráðum eigandans til tálmunar ...“³ Þá var talið að í gildistíð laga nr. 30/1928 mætti binda nokkurt traust við þær upplýsingar sem fæ mátti í afsals- og veðmálabókum ásamt tilheyrandi skrá þeirra.⁴ Nær engin ákvæði fjölluðu þó um réttaráhrif þinglýsingar og var það m.a. yfirlýst hlutverk með frumvarpi því, sem varð að þinglýsingalögum nr. 39/1978, að bæta úr brýnni þörf að því leyti.⁵

Eins og áður segir virðist hafa verið brotalöm í framkvæmd þinglýsinga fram undir lok 18. aldar og að þá hafi verið um það óvissa hvort lesa ætti heimildarbréf að fasteignum á manntalsþingum eða lögþingsréttinum (á Alþingi, síðar Landsyfírréttinum). Eftir gildistöku tilskipunarinnar frá 1833 voru skjöl einungis lesin við undirrétt (manntalsþing) og hefur þá verið miðað við að það teldist til dómstarfa. Sama gegndi um þinglýsingar í gildistíð laga nr. 30/1928 og síðan núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978, þangað til lög nr. 92/1989, um aðskilnað dómsvalds og umboðsvalds í héraði, öðluðust gildi 1. júlí 1992. Þá var kveðið svo á að störf við þinglýsingar teldust til stjórnsýslu. Enda þótt þinglýsing teldist til dómstarfa til ársins 1992 var viðurkennt að þau væru frábrugðin venjulegum dómstörfum þar sem um væri að ræða skráningu í bækur, samningu á skrá og framlagningu þeirra.⁶ Það girti ekki fyrir dómsmeðferð ágreinings um efnisatriði skjala þótt þeim hefði áður

1 Grágás 1992, s. 300 (14. k. lbþ.).

2 Jónsbók 1904, s. 127-128 (8.-9. k. lbþ.), 221-222 (11.-12. k. kb.).

3 Jón Johnsen, 1840: *Hugvekja um þinglýsingar, jarðakaup, veðsetningar og peningabrukun á Íslandi*. Kaupmannahöfn. S. 57.

4 Þorgeir Örlýgsson, 1993: *Þinglýsingar. Mistök í þinglýsingum. Réttarreglur*. Reykjavík. S. 29.

5 *Alþingistíðindi* A 1977-1978, s. 1382.

6 Þorgeir Örlýgsson 1993, s. 46.

verið þinglýst og hafði þinglýsingin þannig ekki gildi sem dómur um það sem í skjalinu fjallaði. Einskorðaðist starf við þinglýsingu við formkönnun skjala.

Lestur skjala á þingi og skrásetning skjala í registur og síðar þinglýsingabækur hefur verið gerð í þeim tilgangi að skrá réttindi manna yfir viðkomandi eign. Skrár þessar hafa því verið réttinda-skrár en þeim hefur aldrei verið ætlað það hlutverk að lýsa eiginleikum eignar eða ástandi á hverjum tíma.¹ Vissum skjölum hefur þó verið ætlað sérstakt hlutverk, svo sem jarðabréfum og landamerkjabréfum, en um þau hefur áður verið rætt. Þinglýsing slíkra skjala hefur þá haft svipað gildi og yfirlýsing gagnvart aðliggjandi jörðum eða svæðum í því skyni að draga fram hugsanlegan ágreining um landamerki en í þinglýsingunni fólst ekki staðfesting á efni skjalanna um stærð, legu eða annan eiginleika jarðanna.

5.7. Aðrar heimildir

Upplýsingar um eignarréttindi getur einnig verið að finna í ýmsum öðrum heimildum en þeim sem að framan greinir. Má þar fyrst nefna eldri dóma. Í því sambandi ber að líta til þess að vafi getur leikið á því hvort um frumrit sé að ræða, seinni tíma uppskrift eða jafnvel fölsun. Auk þess kann að vera vafi um upprunalegt gildi dómsins skv. þágildandi lögum. Þá er viðfangsefnið oft greiðsla afréttartolla, skylda til upprekstrar o.þ.h. Af úrlausnum verður sjaldan ráðið hvort til grundvallar er lagður beinn eða óbeinn eignarréttur að viðkomandi landsvæði enda ekki ljóst í hvaða mæli hugtök eignarréttar voru notuð í sambærilegri merkingu og í dag. Almennt gildi eldri dóma verður því að teljast takmarkað en einstakir dómar hljóta að koma til athugunar á þeim svæðum sem þeir fjalla um. Hlýtur aldur dóms að skipta nokkru máli og óhjákvæmilegt annað en að gildir dómar sem gengið hafa í gildistið samtíma réttarskipunar okkar, verði eftir því sem við á lagðir til grundvallar efnislegru niðurstöðu um einstök álitæfni.

Heimildir um stjórnsýslu veraldlegra yfirvalda er að finna í bréfa- og gerðabókum sýslumanna og hreppstjóra og enn fremur í skjalasöfnum æðstu embættismanna þjóðarinnar. Um hendur þeirra fóru m.a. flest erindi sem snertu sölu kirkjueigna.

Heimildir um eignaumsýslu kirkjunnar eru umtalsverðar. Áður var gerð grein fyrir máldögum og visitasíum en fleiri má nefna. Bréfabækur biskupa eru einhliða heimildir en styðjast þó oft við eldri gögn að því leyti sem lýst er eignum og ítökum kirkna. Þá voru við flestar kirkjur sérstakar bækur sem nefndust kirkjustóll. Í þær voru skráðar eignir kirknanna og annað efni eftir skoðunar-gerð biskups eða prófests. Skjalaflokkurinn klausturumboð veitir einnig mikilsverðar upplýsingar um eignir þeirra jarða sem á miðöldum heyrðu undir klaustrin en konungur lagði hald á eftir siðbreytingu.

Hér hefur verið fjallað um þær heimildir sem óbyggðanefnd telur almennt ástæðu til að kanna í hverju máli. Auk þeirra getur að sjálfsögðu verið sérstök ástæða til að kanna önnur prentuð eða óprentuð frumgögn. Jafnframt geta eftirheimildir á borð við almenn uppsláttarrit og ítarefni um svæðið, svo sem byggðar- og héraðslýsingar, t.d. sýslu- og sóknarlýsingar frá 19. öld og landfræðisaga Þorvaldar Thoroddsens, árbækur, o.s.frv. haft nokkra þýðingu. Loks geta fornleifarannsóknir varpað ljósi á búsetusögu viðkomandi svæðis.

Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildir af því tagi, sem hér hefur verið gefið ágrip af, geti ásamt öðru haft nokkra þýðingu við mat á tilvist eignarréttinda.

¹ Þorgeir Örlygsson 1993, s. 19.

6. NIÐURSTAÐA

Af úrlausnum dómstóla fyrir gildistöku Þjóðlendlaga 1998 var ljóst að tiltekin landsvæði á hálendi Íslands væru ekki í eigu sveitarfélaga eða ríkis. Jafnframt mátti ætla að svipað ætti við um fleiri landsvæði en þau sem komið höfðu til umfjöllunar dómstóla. Réttarstaða þessara landsvæða var því að miklu leyti óljós. Þörfin á skýrum reglum um eignarráð og forræði jókst hins vegar með aukinni og fjölbreyttari nýtingu.

Þjóðlendlögin voru sett til að leysa úr þessum vanda. Með þeim er íslenska ríkið lýst eigandi slíkra svæða, þau kölluð þjóðlendur og óbyggðanefnd falið að greina á milli þeirra og eignarlanda. Jafnframt er gert ráð fyrir að innan þjóðlendu geti einstaklingar eða lögaðilar átt takmörkuð eignarréttindi og óbyggðanefnd falið að úrskurða um þau.

Hlutverk óbyggðanefndar er skilgreint í 7. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Samkvæmt því skal óbyggðanefnd:

- a. Kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b. Skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c. Úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Verkefni óbyggðanefndar er þannig lögbundið og felst í að upplýsa um mörk eignarlanda og þjóðlendna og skilgreina óbein eignarréttindi innan þjóðlendu. Við úrlausn verkefnis síns hlýtur óbyggðanefnd að byggja annars vegar á heimildum um eignarréttindi og hins vegar almennum sönnunarreglum. Það er ekki á valdsviði óbyggðanefndar að ákvarða frá grunni mörk, eftir atvikum ný mörk, svo sem á grundvelli hæðarlínu eða annarra almennra viðmiðana af því tagi, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Óbyggðanefnd hefur ekki heimild til að svipta menn eignarlöndum sínum eða skerða eignarréttindi þeirra á annan hátt. Í vafa- og takmarkatilvikum er þó óhjákvæmilegt annað en að ætla nefndinni nokkurt svigrúm við mat á mörkum eignarlanda og þjóðlendna, í samræmi við þær sönnunarreglur íslensks réttar sem nefndin er bundin af og grein er gerð fyrir í forsendum þessum. Þá telur nefndin að heimildir hennar til afmörkunar og ákvörðunar marka afrétta innan þjóðlendu séu eðli málsins samkvæmt rýmri en þegar um fyrrgreind mörk eignarlanda og þjóðlendna er að ræða.

Frumstofnun eignarréttar hér á landi hefur farið fram með landnámi, hefð og lögum, sbr. lög-gjöf um nýbýli og þjóðlendur.

Landnáma er grundvallarheimildin um landnám Íslands en heimildargildi hennar er umdeilt meðal fræðimanna. Óbyggðanefnd telur að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða hennar. Af frásögnum þar og rann-sóknum á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði virðist jafnframt óhætt að draga þá al-mennu ályktun að landnám hafi víða náð lengra inn til landsins en byggð á síðari tímum. Óbyggðanefnd telur jafnframt að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verða hins vegar engar afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Hefð er annar frumstofnunarháttur eignarréttar. Dómstólar hafa hafnað því að eignarhefð verði unnin á grundvelli hefðbundinna afréttarnota af landi utan landamerkja jarða. Eignarhefð hefur hins vegar verið viðurkennd á grundvelli sambærilegra nota innan landamerkja jarðar. Jafnframt er ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar. Óbyggðanefnd telur að við mat

á því hvort tekist hafi að fullna eignarhefð yfir landsvæði skipti máli hvort það er innan eða utan landamerkja jarðar. Skilyrði fyrir því að eignarhefð verði unnin á landsvæði utan landamerkja jarðar eru þröng þó að ekki sé slíkt útilokað.

Þá telur óbyggðanefnd það ekki á færi sínu, þrátt fyrir lögbundna rannsóknarskyldu nefndarinnar, að ákvarða einstökum aðilum réttindi á grundvelli réttarskapandi úrræðis sem hefðar, án þess að til komi beint og ótvírætt tilkall viðkomandi aðila um ákveðin og afmörkuð eignarréttindi og að hann eftir atvikum beri fyrir sig og byggi rétt á hefð.

Lög eru þriðji frumstofnunarháttur eignarréttar. Stofnun nýbýla á grundvelli nýbýlatilskipunar frá 15. apríl 1776 eða laga um nýbýli frá 6. nóvember 1897 virðist þó ekki hafa mikla almenna þýðingu í þessu sambandi enda fátíð þó ekki sé hún dæmalaus.

Fram að gildistöku þjóðlendulaga var land að meginstefnu flokkað á grundvelli eignarhalds í jarðir, afrétti og almenninga. Þýðing þeirrar flokkunar nú ræðst af því hvernig hún fellur að hugtökunum eignarland og þjóðlenda.

Óbyggðanefnd telur að almennt megi gera ráð fyrir að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnáum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvernar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur verið í samræmi við búskaparhætti og umfang bús á hverjum tíma. Land hvernar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi almennt séð farið með umráð og hagnýtingu, gert ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland yfirleitt. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Staðhættir, gróðurfar og nýtingarmöguleikar verða ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar afréttur liggur eða lá sjálfstætt undir einstakar jarðir. Þá kunna að finnast svæði innan merkja jarða sem kölluð eru afréttur, e.t.v. með vísan til þess að sá hluti hennar hafi helst verið nýtt til beitar, án þess þó að eignarréttarleg staða þess landsvæðis hljóti að vera önnur. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum er eða hefur verið jörð, sé beinum eignarrétti háð. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíman verið eignarland. Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti. Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu merkingu hugtaksins.

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga svo óyggjandi sé. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram. Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Það getur hins vegar haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum og eins verður ekki útilokað að slík landsvæði finnist.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum eru samnotaafreittir hafi verið númer eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst

og fremst falist í sumarþeir fyrir búfænað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðliggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða, sem hefur verið lagt til afréttar, vísast til umfjöllunar um hugtakið jörð.

Landfræðileg afmörkun fasteigna var ekki skráð á samræmdan máta fyrr en í lok 19. aldar. Fram er komið að fyrir þann tíma eru heimildir um mörk jarða fágætar. Þá liggur fyrir að heimildargildi Landnámu er umdeilt og lýsingar hennar oft ónákvæmar. Úrskurður um eignarland eða þjóðlendu verður ekki byggður á þeim einum.

Með setningu laga um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Tilgangur löggjafans með setningu laga um landamerki 1882 og laga um hefð 1905 var sá að koma fastri skipan á afmörkun fasteigna og heimildir til þeirra. Hér má einnig nefna lög um fasteignamat 1915 þar sem kveðið var á um reglubundið mat fasteigna á tíu ára fresti. Með þessu móti leitaðist löggjafinn við að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaganna skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldur sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinna jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágretta eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Séu bréf aðliggjandi jarða samhljóða hlýtur það að benda til hins sama. Könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afrétta. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst. Enn fremur hlýtur gildistaka hefðarlaga árið 1905 að styrkja eignartilkall slíkra aðila.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Hafi gögn máls þótt bera með sér að afréttarlandsvæði væri einungis óbeinum eignarréttindum háð hefur tilvist landamerkjabréfs ekki breytt þeirri niðurstöðu. Í slíkum tilvikum hafa landamerkjabréf einungis verið talin ákvarða mörk afréttareignar. Hins vegar hafa dómstólar í einkamálum talið landamerkjabréf ákvarða mörk eignarlands í tilvikum þar sem um var að ræða landsvæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða.

Með vísan til tilgangs landamerkjalaga 1882, síðari tíma löggjafar og úrlausna dómstóla, telur óbyggðanefnd að leggja verði til grundvallar að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi, sé beinum eignarrétti háð. Útilokað er að fullyrða um rétta afmörkun og órofa yfirfærslu eignar-

réttinda allt frá landnámi og til dagsins í dag. Í þeim tilvikum þar sem einstaklingar eða lögaðilar hafa samkvæmt elstu heimildum farið með þau réttindi og skyldur, sem í beinum eignarrétti felast, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem fyrir hendi kann að vera. Einstaklingar og lögaðilar hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að beinn eignarréttur væri fyrir hendi og getað leitað til handhafa opinbers valds honum til verndar. Hins vegar er þó ljóst að meta verður sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót.

Á hinn bóginn telur óbyggðanefnd að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum hefur ekki með einum eða öðrum hætti tilheyrt jörð, hafi ekki orðið beinum eignarrétti háð fyrr en með setningu þjóðlendulaga. Ekki er hægt að útiloka að þessi landsvæði hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti en samhengi eignarréttar og sögu liggur ekki fyrir. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem slíku heldur fram.

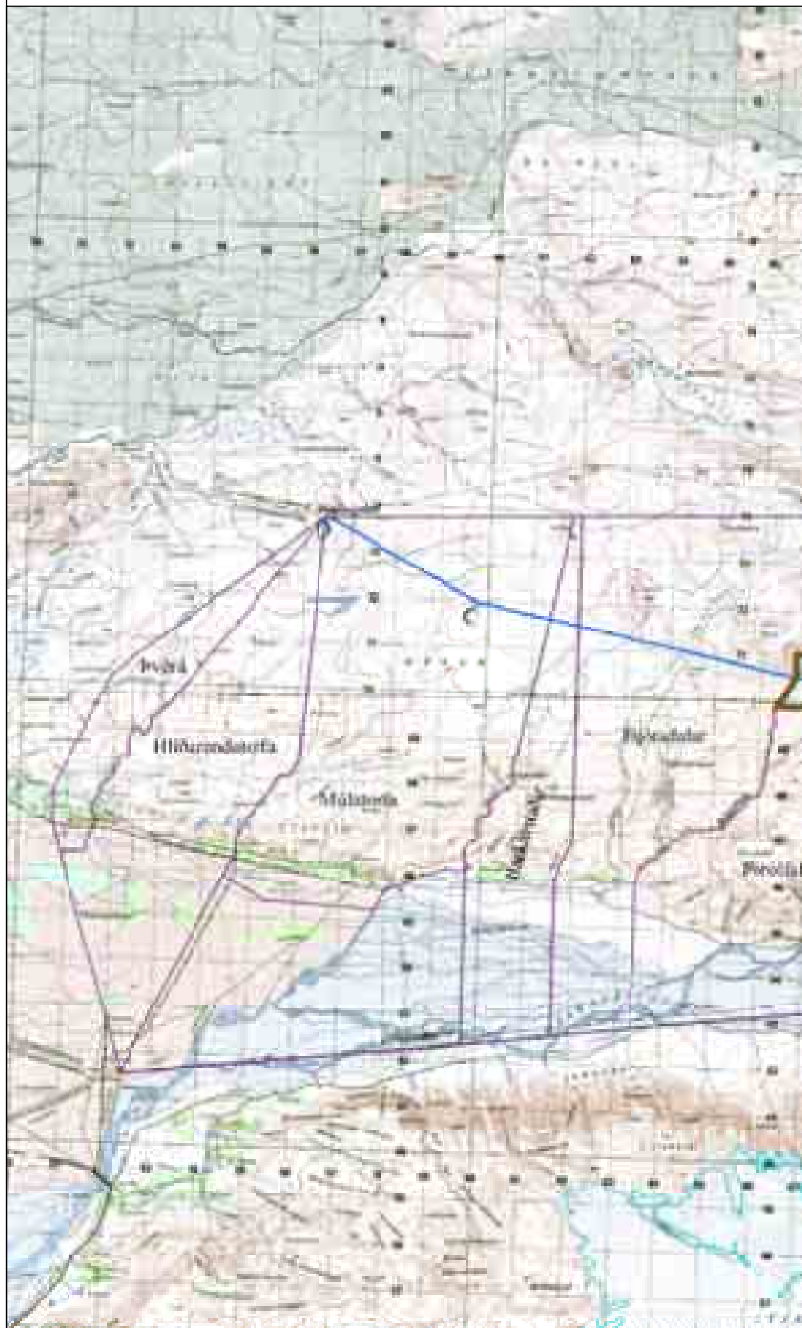
Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga, 1. júlí 1998, enda sé jökullinn í þjóðlendu. Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar almenn sjónarmið um túlkun landamerkja. Merki sjávarjarða til hafsins fylgja breytingum á stórstraumsfjörumáli og landamerki færast inn og út í samræmi við landauka eða landtap.

FYLGISKJÖL

- I. Kort**
- II. Aðilaskrá**
- III. Skjalaskrá**
- IV. Tækniskýrsla unnin fyrir óbyggðanefnd**

ÞJÓÐLENDULÍNA -Mál nr. 4/2003,

Krafa fjármálaráðherra f.h. ríkisins um þjóðlendumörk.

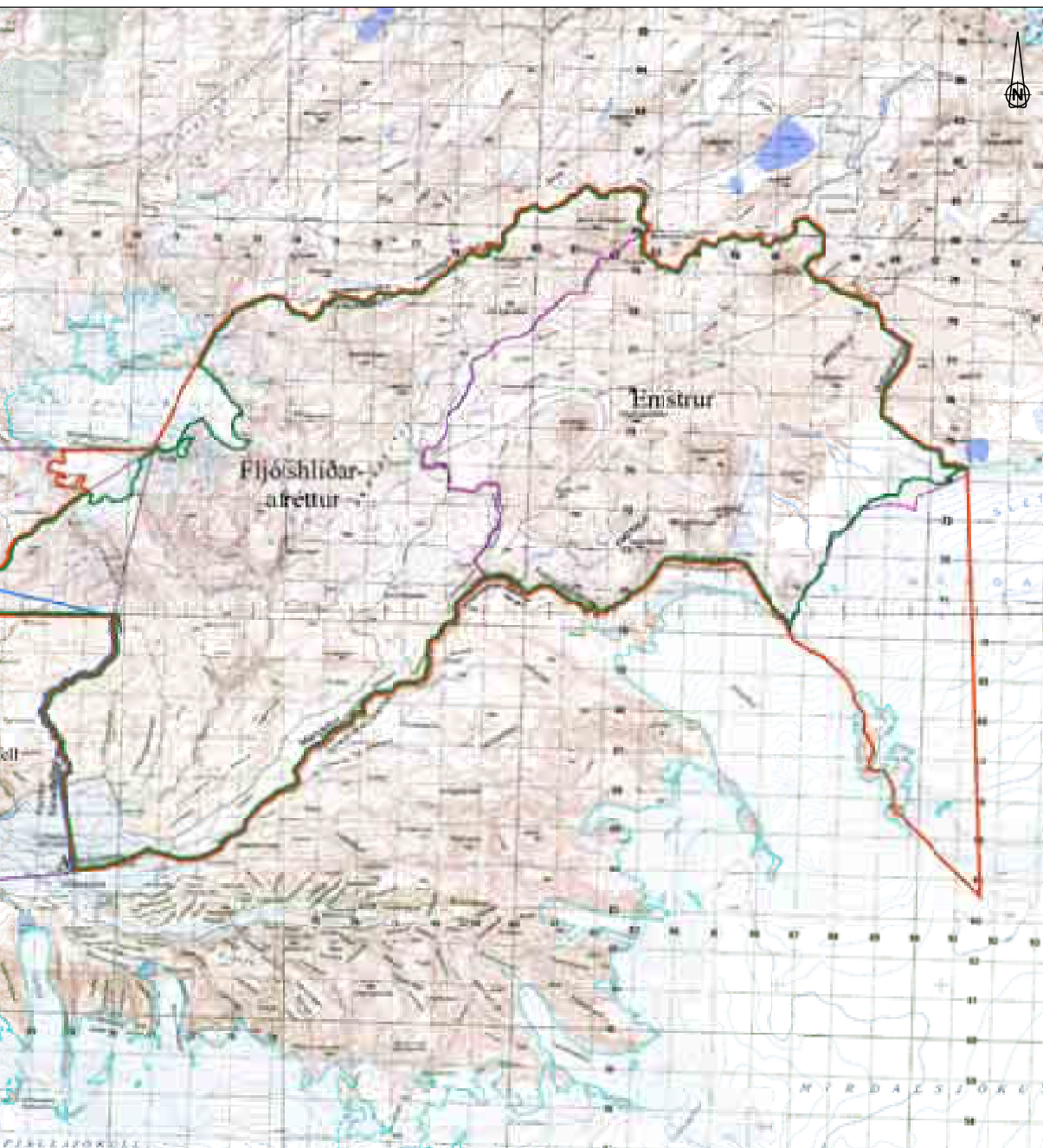
Kröfur ýmissa aðila um eignarréttindi (aðalkrafa).

Útlína jökuls skv. uppréttum Landsat-7 gervitunglamyndum og loftmyndum.

Mismunur á jökulsvæði, eins og það er teiknað á kortgrunni, og úrskurðarlínu öbyggðanefndar, að því leyti sem hún fylgir jökuljaðri, skýrist af mismunandi aldri og nákvæmni gagna.

fyrirum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjarhreppar, nú í Rangárþingi eystra

- Mörk þjóðlendu, skv. úrskurði óbyggðanefndar.
- Mörk afréttareignar innan þjóðlendu skv. úrskurði óbyggðanefndar.
- Landamerkjapunktur.

Dags. 9.12.2004
Kortgrunnur IS50R
Mælikvarði: 1:100 000

Kortagerð: Sigurgeir Skúlason, landfræðingur
© Landmælingar Íslands, leyfi nr. L02030013

II. Aðilaskrá

Þjóðlenda

Árkvörn

Árkvörn

Árkvörn

Árkvörn

Barkarstaðir

Barkarstaðir

Barkarstaðir

Barkarstaðir

Barkarstaðir

Barkarstaðir

Emstrur

Emstrur

Eyvindarmúli

Fljótshlíðarafréttur (Grænafjall)

Fljótshlíðarafréttur (Grænafjall)

Fljótsdalur

Háimúli

Múlakot I

Múlakot II

Múlakot II

Múlakot II

Múlakot II

Þórólfsfell

Fjármálaráðuneytið f. h. íslenska ríkisins

Einar Sigurþórsson

Jón R. Kristinsson

Unnur Tómasdóttir

Þórunn Jónsdóttir

Daði Sigurðsson

Helga Sigurðardóttir

Inga Sigurðardóttir

Margrét Sigurðardóttir

Sigrún Sigurðardóttir

Tómas Sigurðarson

Rangárþing eystra

Rangárþing eystra f. h. eiganda jarða í fyrrum

Hvollhreppi

Eyvindarmúli ehf.

Rangárþing eystra

Rangárþing eystra f. h. eiganda jarða í fyrrum

Fljótshlíðarhreppi

Runólfur Runólfsson

Einar Sigurþórsson

Múlakot I Fljótshlíð ehf.

Árni Jónsson

Guðjón Stefán Guðbergsson

Guðrún Stefánsdóttir

Sigríður Hjartar

Rangárþing eystra

III. Skjalaskrá

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:

- 1 Kröfulýsing, dags. 25.4.2001.
- 1(1) Bréf fjármálaráðuneytis v/ meðfylgjandi kröfulýsinga, dags. 26.4.2001.
- 1(2) Kort sem sýnir kröfulínu fjármálaráðherra á Fljótshlíðarsvæði (mælikvarði 1:50 000).
- 1(3) Skjalaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(4) Tilvísanaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(5) Máldagi Mariukirkju á Breiðabólstað 1397.
- 1(6) Máldagi Mariukirkju á Breiðabólstað 1371.
- 1(7) Máldagi Mariukirkju á Breiðabólstað 1332.
- 1(8) Gíslamáldagi kirkju að Breiðabólstað, um 1570.
- 1(9) Máldagi Mariukirkju á Neðra-Hvoli Rangárfingi [1480].
- 1(10) Máldagi Þorlákskirkju á Kirkjulæk í Fljótshlíð 1371.
- 1(11) Gerðardómur um að Hácollur í Stóra-Dímon skuli vera kennileiti sem miða skal við merki jarðanna Kanastaða, Voðmúlstaða, Teigs, Hlíðarenda og Eyvindarmúla, dags. 24.5.1969.
- 1(12) Landskipti Eyvindarmúlatorfu, dags. 8.5.1971.
- 1(13) Áreið á landamerki á Þveráráurum að austan og Heylækjarlandi að vestan og jarðanna þar á milli Valstrýtu og Deildar, dags. 23.4.1958.
- 1(14) Sjá skjal nr. 1(11).
- 1(15) Landskipti Hlíðarendatorfu, dags. 6.5.1958.
- 1(16) Landskipti Hlíðarendatorfu, dags. 30.3.1981.
- 1(17) Landskipti á hagalandi Þverárbæja, dags. 2.5.1958.
- 1(18) Skiptagjörð á 1/4 hluta úthaga sem verður innan hinnar fyrirhuguðu hagagirðingar Heylækjar í Fljótshlíðarhreppi, dags. 8.12.1928.
- 1(19) Endurrit fyrirtöku í máli 1/1976 um merki milli eyðijarðarinnar Gömbu og Teigs-Torfu í Fljótshlíðarhreppi, ódags.
- 1(20) Landaskipti á Teigstorfu í Þveráráurum, dags. 3.10.1995.
- 1(21) Skipti á óyrktu landi, er liggur á milli jarðanna Ámundakots, Miðkots og Bollakots, dags. 5.6.1931.
- 1(22) Gerðardómur um landamerki Teigs og Kirkjulækjartorfu og fleiri jarða, dags. 10.5.1951.
- 1(23) Landskiptagerð milli Arngeirsstaða og Grjótár, dags. september 1967.
- 1(24) Landskipti á Kirkjulækjartorfu, dags. 26.4.1958.
- 1(25) Landskipti á nokkrum hluta af óskiptu beitalandi Kirkjulækjarhverfis, dags. 8.5.1942.
- 1(26) Sjá skjal nr. 1(22).
- 1(27) Landskipti Kollbæjarhverfis ásamt jörðunum Kvoslæk og Tungu, dags. 6.5.1958.
- 1(28) Sátt um suðurmerki eyðijarðarinnar Glámu og óskipts lands í Þverárfarvegi, Kirkjulækjartorfu, dags. 24.11.1976.
- 1(29) Greinargerð, dags. 5.5.2003.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 2 Yfirlit Þjóðskjalasafns yfir heimildaleit í óprentuðum frumgögnum, dags. 3.11.2004.

Landamerkjalyýsingar úr landamerkjabókum:

- 2(1) Fljótisdalur í Fljótshlíð, dags. 24.5.1890.
- 2(2) Barkarstaðarland í Fljótshlíð, dags. 30.6.1888.
- 2(3) Múlatorfa, þ.e. Eyvindarmúli, Múlakot, Sauðtún, Árkvörn og Háimúli í Fljótshlíð, dags. 1.6.1891.
- 2(4) Hlíðarendi með hjáleigum, þ.e. Hlíðarendakoti, Nikulásarhúsum og Hallskoti í Fljótshlíð, dags. 10.5.1886.
- 2(5) Teigur með hjáleigum, Butru, Finnshúsum, Ámundakoti (nú Smáratúni), Miðkoti og Bollakoti í Fljótshlíð, dags. 14.5.1890.
- 2(6) Landamerki Fljótshlíðar- og Rangárvallahreppa, dags. 2.5.1892.
- 2(7) Árgilsstaðir í Fljótshlíð, dags. 28.5.1890.
- 2(8) Þverárnar, Heylækur, Valstrýta og Deild í Fljótshlíð, dags. 14.5.1890.
- 2(9) Neðri- og Efri-Þverá í Fljótshlíð, dags. 18.5.1892.
- 2(21) Þórsmörk í Vestur-Eyjafjallahreppi, dags. 12.5.1892.
- 2(22) Stóramörk í Vestur-Eyjafjallahreppi, uppleið og þinglýst 27.8.1887. Landamerkjabréf er gert eftir lögfestu frá 1741.
- 2(23) Miðmörk í Vestur-Eyjafjallahreppi, dags. 17.5.1890.
- 2(24) Syðstamörk í Vestur-Eyjafjallahreppi, dags. 12.5.1890.
- 2(25) Rauðanefsstaðir á Rangárvöllum, dags. 24.5.1890.
- 2(26) Þorleifsstaðaland á Rangárvöllum, ódags. en þinglýst 30.5.1890.

Visitasiubækur biskupa:

- 2(10) a-b Visitasía Brynjólfs Sveinssonar að Eyvindarmúla í Fljótshlíð 1641, ásamt uppskrift að hluta. (Bps. A. II, 7 bls. 31)
- 2(11) a-b Visitasía Brynjólfs Sveinssonar að Teigi í Fljótshlíð 1644, ásamt uppskrift að hluta. (Bps. A. II, 7. bls. 87)

Jarðaskjöl úr Rangárvallasýslu:

- 2(12) Landamerki Barkarstaða og Fljótisdals frá 1592. Uppskrift Vilhelms Jakobssonar á Apogr. A.M. 5050. Staðfest af honum og Hannesi Þorsteinssyni 30.1.1929.
- 2(13) a-b Landamerki Barkarstaða og Fljótisdals. Afrit afsalsbréfs frá 29.5.1707 og sátta- og landamerkjabréfs frá 1.10.1675, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(14) a-b Lögfesta fyrir Grænafjall, Þórsmörk og Langanes 1753, ásamt uppskrift.

Kirknaskjöl úr Rangárvallasýslu:

- 2(15) a-b Skýrsla Tómasar Sæmundssonar til biskups um Breiðabólstaðarbrauð í júní 1839, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(16) a-b Breiðabólstaðarskjöl úr Apographia Árna Magnússonar nr. 2110-2130, ásamt uppskrift að hluta. Uppskriftir Jóns Þorkelssonar. Upptalning á eignarskjöllum Breiðabólstaðarkirkju úr eignaskrá kirkjunnar árið 1745 fylgir.

Jarðamatsskjöl úr Rangárvallasýslu:

- 2(17) a-b Jarðamat í Rangárvallasýslu 1802-1804, ásamt uppskrift að hluta. Sjá nánari lýsingu í skilabréfi Þjóðskjalasafnsins.
- 2(18) Ljósrit úr gerðabók jarðamatsnefndar frá 1849. Sjá nánari lýsingu í skilabréfi Þjóðskjalasafnsins.
- 2(19) Ljósrit úr gerðabók fasteignamatsnefndar frá 1916-1918. Sjá nánari lýsingu í skilabréfi Þjóðskjalasafnsins.

Skjöl skráð í afsals- og veðmálabækur:

- 2(20) Afsalsbréf fyrir 3/4 hlutum úr Eyvindarmúla, með skógarítaki og fjárbeit á Þórsmörk, 9.1.1901. Rang. DB/2, nr. 60. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 6.
- 2(28) Fljótisdalur. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.
- 2(29) Barkarstaðir. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.
- 2(30) Eyvindarmúli. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.
- 2(31) Háimúli. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.
- 2(32) Sauðhústún. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.
- 2(33) Árkvörn. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.
- 2(34) Daðastaðir. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.
- 2(35) Múlakot. Síða í veðmálaregistri Rangárvallasýslu.

Skjalasöfn presta og prófesta:

- 2(27) a-b Eignir Breiðabólstaðarkirkju, ásamt uppskrift að hluta (Breiðabólstaður í Fljótshlíð AA/2. Kirkjustóll 1752-1851, bls. 9-10).
- 3 Bréf Ögmundar Helgasonar, forstöðumanns handritadeildar Landsbókasafns, um heimildaleit í bréfabók Brynjólfs Sveinssonar biskups, dags. 14.2.2003.
- 4 Yfirlit yfir heimildaleit óbyggðanefndar í frumgögnum, dags. 26.8.2003.

Máldagar o.fl. úr Ísl. fornbréfasafni:

- 4(1) Máldagi Nikuláskirkju í Odda á Rangárvöllum [1270]. Fram kemur m.a. að greiddur var osthleifur til kirkjunnar frá jörðinni Eyvindarmúla (2.b., bls. 86-88).
- 4(2) Máldagar kirknanna í Eyvindarmúla og Teigi í Fljótshlíð [1332] (2. b., bls. 686-687).
- 4(3) Samningur Orms Snorrasonar og Sigríðar Torfadóttur þar sem fram kemur m.a. að Ormur hafði selt Þverárland í Fljótshlíð, móðurarf hennar, 1369 (3. b., bls. 254-255).
- 4(4) Úr Hitardalsbók frá um 1367. Fram kemur að þá var kirkja í Eyvindarmúla og Teigi (3.b., bls. 216).
- 4(5) Máldagi kirkjunnar í Odda á Rangárvöllum, 1397. Fram kemur m.a. að greiddur var osthleifur til kirkjunnar frá jörðinni Eyvindarmúla (4. b., bls. 69, 72-73).
- 4(6) Máldagar kirknanna í Eyvindarmúla og Teigi, 1397 (4. b., bls. 76-77).
- 4(7) Jón prestur Pálsson fær Brandi Jónssyni m.a. umboð yfir Teigi í Fljótshlíð og öllum þeim peningum sem hann hafði til umboðs af Erlendi Narfásyni frænda sínum, 1439 (4. b., bls. 585-586).
- 4(8) Virðingargerð á Teigskirkju í Fljótshlíð, 1458 (5. b., bls. 175-176).
- 4(9) Máldagi Nikuláskirkju í Odda á Rangárvöllum, 1480. Fram kemur m.a. að greiddur var osthleifur til kirkjunnar frá Eyvindarmúla (6. b., bls. 322-325).
- 4(10) Máldagi kirkjunnar í Teigi í Fljótshlíð [1480] (6. b., bls. 330-331).
- 4(11) Virðingargerð á öllum peningum sem fallið höfðu börnum Vigfúsar Erlendssonar til erfða, 1521. Þar eru nefndar m.a. jarðirnar Teigur, Barkarstaðir og Þverá (8. b., bls. 794-801).
- 4(12) Ögmundur Pálsson Skálholtsbiskup fær Hólmfriði Erlendsdóttur jörðina Eyvindarmúla í Fljótshlíð til fullrar eignar fyrir jörðina Sandgerði á Rosmhvalanesi, 1523 (9. b., bls. 181-182).
- 4(13) Dómur sex presta um að Jón Magnússon hefði ekki haldið það heit sitt að gefa jungfrú Maríu og kapellunni á Eyvindarmúla hálf skip, 1533 (9. b., bls. 648-649).
- 4(14) Testamentisbréf Páls lögmanns Vigfússonar á Hlíðarenda [um 1540]. Í kirkjunni

- kemur fram sú ósk Páls að fá sínum „moldlega líkama“ legstað í kirkjunni að Teigi (10. b., bls. 595-597).
- 4(15) Bréf Gissurar Einarssonar Skálholtsbiskups til Eyjólfssonar í Dal um jörðina Eyvindarmúla í Fljótshlíð [1543]. Fram kemur að móðir Eyjólfssonar, Hólmfríður Erlendsdóttir, hafði Eyvindarmúla í láni af formönnum Skálholtskirkju (11. b., bls. 273).
- 4(16) Úr kirknaskrá frá um 1200. Fram kemur að kirkja var þá í Eyvindarmúla, Hlíðarenda og Teigi (12. b., bls. 6).
- 4(17) Máldagar kirknanna í Eyvindarmúla og Teigi, 1553 (12. b., bls. 650-651).
- 4(18) Skiptabréf Eyjólfssonar í Stóradal undir Eyjafjöllum, 1558. Í fjórðungsgjöf gefur hann konu sinni m.a. jörðina Múla (Eyvindarmúla) í Fljótshlíð fyrir 60 hundruð (13. b., bls. 324-325).
- 4(19) Máldagar kirknanna í Teigi, á Hlíðarenda og í Eyvindarmúla, 1570 (Gíslamáldagar) (15. b., bls. 669-670).
- 4(20) Skiptabréf eftir Pál lögmann Vigfússon, 1570. Til skipta komu m.a. jarðirnar Hlíðarendi, Þverá og Teigur (15. b., bls. 407-408).
- 4(64) Máldagi Jónskirkju í Eyvindarmúla, 1387 (3. b., bls. 404).
- 4(65) Máldagi Þollaskirkja að Hlíðarenda, 1480 (6. b., bls. 331-332).
- 4(66) Máldagi Hlíðarenda, 1397 (4. b., bls. 69).
- Skjöl nr. 1(5), 1(6), 1(7), 1(8), 1(9) og 1(10) eru einnig máldagar.

Fasteigna- og jarðamöt:

- 4(21) Jarðatal Johnsens 1847 (Jarðatal á Íslandi. Gefið út af J. Johnsen. Kb. 1847. Bls. 22-53).
- 4(22) Ný jarðabók fyrir Ísland. Kb. 1861 (bls. 15-18).
- 4(23) Fasteignabók 1922. Rv. 1921 (bls. 226-235).
- 4(24) Fasteignabók 1932. Rv. 1932 (bls. 1-9).
- 4(25) Fasteignabók 1938. Rv. 1942-1944 (bls. 63-69).
- 4(26) Fasteignabók I, 1957. Rv. 1956-57 (bls. 325-329).

Fjallskilareglugerðir:

- 4(28) Fjallskilasamþykkt fyrir Rangárvallasýslu, nr. 157/1990. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1990. B-deild, bls. 344-351.)
- 4(29) Fjallskilareglugerð fyrir Rangárvallasýslu, nr. 239/1974. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1974. B-deild, bls. 506-514.)
- 4(30) Auglýsing um breytingu á fjallskilareglugerð fyrir Rangárvallasýslu nr. 157, 6.7.1943, nr. 267/1968. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1968 B-deild, bls. 424.)
- 4(31) Fjallskilareglugerð fyrir Rangárvallasýslu, nr. 157/1943. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1943. B-deild, bls. 327-339.)
- 4(32) Reglugerð um breytingu á fjallskilareglugerð Rangárvallasýslu frá 8.8.1921, nr. 48/1936. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1936. B-deild, bls. 120.)
- 4(33) Reglugerð um breytingu á fjallskilareglugerð Rangárvallasýslu, frá 8.8.1921, nr. 53/1931. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1931. B-deild, bls. 163.)
- 4(34) Reglugerð fyrir Rangárvallasýslu, um notkun afrétta, fjallskil, réttahöld, meðferð á óskilafænaði, grenjaleitir, refaveiðar o. fl., nr. 72/1921. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1921. B-deild, bls. 139-150.)
- 4(35) Reglugjörð um breytingu á reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrjetta, fjallskil, rjettahöld, meðferð á óskilafænaði, grenjaleitir, refaveiðar o. fl. frá 7.6.1915, nr. 140/1919. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1919. B-deild, bls. 187.)
- 4(36) Reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrjetta, fjallskil, rjettahöld, meðferð á

- óskilafjenaði, grenjaleitir, refaveiðar o. fl., nr. 80/1915. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1915. B-deild, bls. 133-146.)
- 4(37) Reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta, fjallskil, réttarhöld, meðferð á óskilafjenaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl., nr. 8/1911. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1911. B-deild, bls. 20-33.)
- 4(38) Reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrjetta, fjallskil, rjettarhöld, meðferð á óskilafjenaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl., nr. 58/1894. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1894. B-deild, bls. 75-87.)

Jarðabréf:

- 4(27) Eignayfirlýsing Teigs, dags. 4.7.1703. (Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. 13. bindi, bls. 57, 58, 60).

Alþingisbækur Íslands:

- 4(39) Skiptabréf eftir Pál lögmann Vigfússon, gert á Lambeyjarþingi 19. maí 1570: Í hlut Guðriðar Vigfúsdóttur komu m.a. jarðirnar Hlíðarendi í Fljótshlíð, 60 hundruð, og Rauðarfell ytra, 20 hundruð. Í hlut Önnu Vigfúsdóttur kom m.a. jörðin Teigur, 100 hundruð (1. b., bls. 57-58).
- 4(40) Bréf Markúsar Bjarnasonar til lögmanna og lögréttumanna um það hvort hann eigi ekki lausn á eignarpörtum konu sinnar í Bjarkarstöðum, 1668 (7. b., bls. 130).
- 4(41) Kauplýsing sr. Odds Eyjólfssonar á jörðinni Fljótssdal, 1670 (7. b., bls. 194).
- 4(42) Testamentisbréf Þórðar biskups Þorlákssonar 1690. Þar eru m.a. nefndar jarðirnar Hlíðarendi í Fljótshlíð og Teigur (8. b., bls. 298-300).
- 4(43) Kaupbréf Jóns Vídalíns biskups fyrir 12 hundruðum og 75 álnum í Teigi í Fljótshlíð, 1710 (9. b., bls. 593).
- 4(44) Kaupbréf Brynjólfs Þórðarsonar sýslumanns fyrir 10 hundruðum og 30 álnum í jörðinni Teigi í Fljótshlíð, 1717 (10. b., bls. 326).
- 4(45) Kaupbréf fyrir 6 hundruðum í jörðinni Fljótssdal í Fljótshlíð, 1745 (13. b., bls. 281).
- 4(46) Kaupbréf fyrir 7 ½ hundraði í jörðinni Háamúla í Fljótshlíð, 1748 (13. b., bls. 404).
- 4(47) Kaupbréf fyrir 7 ½ hundraði í Múlakoti, 1749 (13. b., bls. 445).
- 4(48) Eignalýsing Brynjólfs Sigurðssonar sýslumanns, 1751. Þar eru m.a. tilgreind 20 hundruð í Hlíðarenda (14. b., bls. 37).
- 4(49) Makaskipti sr. Lofts Rafnkelssonar á 7 ½ hundraði í Múlakoti í Fljótshlíð fyrir 13 hundruð og 40 álnir í jörðinni Keldum, dags. 17.7.1749 (14. b., bls. 38).
- 4(50) Eignalýsing Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara, 1752. Þar eru m.a. tilgreind 5 hundruð í jörðinni Barkarstöðum í Fljótshlíð (14. b., bls. 83-84).
- 4(51) Sigurður Sigurðsson landþingsskrifari veðsetur 3 hundruð í Barkarstöðum fyrir árlega afgift Kirkjubæjarklaustursjarða, 1755 (14. b., bls. 188).
- 4(52) Dómur í brígðamáli vegna Meðalfells í Kjós, 1755. Fram kemur að sú jörð var lögð að jöfnu við 50 hundruð í Teigi (14. b., bls. 193-194).
- 4(53) Kaupbréf fyrir 4 hundruðum í jörðinni Hrutafelli, dags. 26.6.1756, og afsalsbréf á hjáleigu Eyvindarmúla, Skarði, 5 hundruð að dýrleika (14. b., bls. 272).
- 4(54) Eignalýsing Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara, 1763. Þar er m.a. tilgreindur Hlíðarendi, 60 hundruð, 1763 (14. b., bls. 516).
- 4(55) Brígðalýsing á Eyvindarmúla með tilheyrandi hjáleigum, 1768 (15. b., bls. 110).
- 4(56) Afsalsbréf á 4 hundruðum í Eyvindarmúla fyrir 43 spesiuríkisdali, dags. 26.7.1771 (15. b., bls. 570).

- 4(57) Veðsetning 87 hundraða í Teigi í Fljótshlíð fyrir árlega afgift af Þingeyraklaustri, dags. 26.7.1773 (15. b., bls. 400).
- 4(58) Brigðalýsing á jörðinni Barkarstöðum, 1774 (15. b., bls. 402).
- 4(59) Veðsetning Þorleifs Nikulássonar landþingsskrifara á 7 hundruðum í Hlíðarendakoti fyrir afgjald til konungs af Rangárvallasýslu, dags. 2.10.1788 (16. b., bls. 524).
- 4(60) Afsalsbréf á hálfu Múlakoti, 7 ½ hundraði, fyrir Syðri-Gröf í Flóa, 10 hundruð, og 48 ríkisdala millilagi, dags. 4.4.1785, og makaskiptabréf á Barkarstöðum í Fljótshlíð, 20 hundruðum, fyrir Stóradal undir Eyjafjöllum, dags. 23. 2.1784 (16. b., bls. 256-257).
- 4(61) Afsalsbréf á hálfri jörðinni Hlíðarenda í Fljótshlíð, 30 hundruðum, dags. 7.7.1784 (16. b., bls. 228).
- 4(62) Afsalsbréf Þorleifs Nikulássonar landþingsskrifara á hálfu Hlíðarendakoti, 7 ½ hundraði, fyrir 160 ríkisdali, dags. 26. 4.1796, og brigðalýsing sr. G. Þórarinssonar prófasts vegna konu sinnar, Jórunnar Sigurðardóttur, dags. 22.7.1799 (17. b., bls. 298 og 469).
- 4(63) Afsalsbréf Sigurðar Sigurðssonar á hálfri jörðinni Hlíðarenda í Fljótshlíð fyrir 200 ríkisdali kúrant, dat. 23.1.1790, og annað afsalsbréf á hálfri jörðinni, 12 ½ hundraði, fyrir 100 ríkisdali kúrant, án kúgilda, dags. 8.4.1796 (17. b., bls. 255 og 296).

Þinglýsingarvottorð frá sýslumannsembættinu á Hvolsvelli:

- 4(69) Þinglýsingarvottorð Árkvarnar, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(70) Þinglýsingarvottorð Barkarstaða, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003
- 4(71) Þinglýsingarvottorð Eyvindarmúla, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(72) Þinglýsingarvottorð Eyvindarmúla (sumarhúsalóð), Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(73) Þinglýsingarvottorð fyrir spildu úr landi Eyvindarmúla, „milli lækja“, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(74) Þinglýsingarvottorð Fljótisdals, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(75) Þinglýsingarvottorð Hallskots, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(76) Þinglýsingarvottorð Háa-Múla, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(77) Þinglýsingarvottorð Hlíðarendakots, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(78) Þinglýsingarvottorð Hlíðarenda, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(79) Þinglýsingarvottorð Múlakots II, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(80) Þinglýsingarvottorð Neðri-Þverár, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(81) Þinglýsingarvottorð Nikulásarhúss, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(82) Þinglýsingarvottorð Teigs I, Fljótshlíðarhreppi, dags. 2.4.2003.
- 4(114) Þinglýsingarvottorð Múlakots I, Fljótshlíðarhreppi, dags. 18.8.2003.
- 4(115) Þinglýsingarvottorð Efri-Þverár, Fljótshlíðarhreppi, dags. 18.08.2003.

Menningarminjar:

- 4(67) Menningarminjar í Fljótshlíð og Hvolhreppi, Rangárvallasýslu. Svæðisskráning á miðhálandi Íslands, Fornleifastofnun Íslands 1996. (bls. 3, 52-54, 87-90)
- 4(68) Kort af menningarminjum á miðhálandinu 1:400 000, Rangárvallasýsla. Fornleifastofnun 1996.

Afsals- og veðmalabækur:

- 4(83) Teigur I. Yfirlit í afsals- og veðmalabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(84) Nikulásarhús. Yfirlit í afsals- og veðmalabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(85) Neðri-Þverá. Yfirlit í afsals- og veðmalabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.

- 4(86) Múlakot I (austurbær). Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(87) Múlakot II. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(88) Hlíðarendakot. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(89) Hlíðarendi. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(90) Árkvörn. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(91) Barkarstaðir. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(92) Fljótsdalur. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(93) Hallskot. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(94) Há-Múli. Yfirlit í afsals- og veðmálabók. Rangárvallasýsla. Dags. 8.4.2003.
- 4(116) Fljótsdalur. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 190.
- 4(117) Barkarstaðir. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 191.
- 4(118) Há-Múli. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 192.
- 4(119) Árkvörn. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 193.
- 4(120) Eyvindarmúli. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 194.
- 4(121) Múlakot I. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 195.
- 4(122) Múlakot II. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 196.
- 4(123) Hlíðarendakot. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 197.
- 4(124) Nikulásarhús. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 198.
- 4(125) Hlíðarendi. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 199.
- 4(126) Hallskot. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 200.
- 4(127) Neðri-Þverá. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 201.
- 4(128) Sjá skjal nr. 4(129).
- 4(129) Efri-Þverá. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 202.
- 4(130) Teigur I. Yfirlit (registur) í afsals- og veðmálabók. Bls. 208.

Matsvottorð Fasteignamats ríkisins fyrir jarðir í Fljótshlíð:

- 4(98) Fasteignamatsvottorð fyrir Hallskot, dags. 12.8.2003.
- 4(99) Fasteignamatsvottorð fyrir Hlíðarendakirkju, dags. 12.8.2003.
- 4(100) Fasteignamatsvottorð fyrir Hlíðarenda, dags. 12.8.2003.
- 4(101) Fasteignamatsvottorð fyrir Nikulásarhús, dags. 12.8.2003.
- 4(102) Fasteignamatsvottorð fyrir Nikulásarhús lóð, dags. 12.8.2003.
- 4(103) Fasteignamatsvottorð fyrir Háa-Múla, dags. 12.8.2003.
- 4(104) Fasteignamatsvottorð fyrir Árkvörn, dags. 12.8.2003.
- 4(105) Fasteignamatsvottorð fyrir Eyvindarmúla, dags. 12.8.2003.
- 4(106) Fasteignamatsvottorð fyrir Múlakot 1, dags. 12.8.2003.
- 4(108) Fasteignamatsvottorð fyrir Barkarstaði (tvær síður), dags. 12.8.2003.
- 4(109) Fasteignamatsvottorð fyrir Fljótsdal, dags. 12.8.2003.
- 4(110) Fasteignamatsvottorð fyrir Emstrur gönguskáli, dags. 12.8.2003.
- 4(111) Fasteignamatsvottorð fyrir Teig 1, dags. 12.8.2003.
- 4(112) Fasteignamatsvottorð fyrir Teig 2, dags. 12.8.2003.

Landnáma:

- 4(97) Ljósrit úr Landnámabók, í útgáfu Jakobs Benediktssonar, Reykjavík 1986, bls. 344-357.

Önnur óprentuð frumgögn:

- 4(95) Afréttaskrá Rangárvallasýslu, bls. 3-5, bréf sýslumannsins á Hvolsvelli, dags. 25.11.1985, um afréttarskrá sýslunnar, Lýsing oddvita Hvolhrepps á mörkum afréttar

- Hvólhrepps, dags. 15.11.1979, lýsing hreppstjóra og oddvita Fljótshlíðarhrepps á afrétti hreppsins (Grænafjall, Þórólfsfell, Þórsmörk, Goðaland og Þórsmörk), dags. 3.11.1979.
- 4(96) Afsalsbréf fyrir Þórólfsfell dags. 11.7.1966. Hallgrímur Pálsson selur og afsalar Fljótshlíðarhreppi.
- 4(107) Lýsing landamerka milli Eyvindarmúlatorfu og Hlíðarendatorfu, dags. 23.04.1958.
- 4(113) Sjá skjal nr. 1(11).

Önnur prentuð gögn:

- 4(131) „Um landnám Sighvats Rauða“ eftir Brynjólf Jónsson frá Minna-Núpi. Grein í Árbók hins íslenska Fornleifafélags 1886.

Lagt fram af Óskari Sigurðssyni hdl. vegna Fljótisdals, Barkarstaða, Háamúla, Árkvarnar, Eyvindarmúla, Hallskots, Neðri-Þverár, Nikulásarhúsa, Hlíðarenda, Þórólfsfells, Grænafjalls (afréttur) og Þórsmurkur (afréttur og Teigur I) og Guðjóni Ægi Sigurjónssyni hdl. vegna Emstra:

- 5 Kröfulýsing vegna Fljótisdals, Barkarstaða, Háamúla, Árkvarnar, Eyvindarmúla, Hallskots, Neðri-Þverár, Nikulásarhúsa, Hlíðarenda, Þórólfsfells, Grænafjalls (afréttur) og Þórsmurkur (afréttur og Teigur I) ásamt jarðaskrá, dags. 15.1.2002.
- 5(1) Bréf Ferðafélags Íslands til Sigurþórs Ólafssonar oddvita Fljótshlíðarhrepps, dags. 18.6.1953.
- 5(2) Bréf Ferðafélags Íslands til Sigurþórs Ólafssonar oddvita Fljótshlíðarhrepps, dags. 18.6.1953.
- 5(3) Bréf Sigurþórs Ólafssonar oddvita Fljótshlíðarhrepps til Ferðafélags Íslands, dags. 3.12.1952.
- 5(4) Yfirlitskort yfir kortablöð, teikning ekki í mælikvarða, dags. 15.1.2002.
- 5(5) (a-b) Kortablöð sem sýna kröfulínur (mælikvarði 1:50 000) dags. 15.1.2002.
- 5(6) (a-b) Kortablöð sem sýna kröfulínur ásamt jarðamörkum (mælikvarði 1:50 000) dags. 15.1.2002.

Greinargerð Óskars Sigurðssonar hdl. og Guðjóns Ægis Sigurjónssonar hdl. f.h. landeigenda Fljótisdals, Barkarstaða, Háamúla, Árkvarnar, Eyvindarmúla, Hallskots, Neðri-Þverár, Nikulásarhúsa, Hlíðarenda, Þórólfsfells, Grænafjalls (afréttur) og Þórsmurkur (afréttur og Teigur I) er númer 6(2) og endanleg kröfugerð þeirra er númer 6(5).

- 6 Kröfulýsing vegna Emstra, dags. 15.1.2002.
- 6(1) Kort sem sýnir kröfulínu vegna Emstra (mælikvarði 1:50 000), dags. 15.1.2002.
- 6(2) Greinargerð vegna Fljótisdals, Barkarstaða, Háamúla, Árkvarnar, Eyvindarmúla, Hallskots, Neðri-Þverár, Nikulásarhúsa, Hlíðarenda, Þórólfsfells, Grænafjalls (afréttur) og Teigs I og Emstra (afréttur), dags. 2.6.2003.
- 6(3) Samkomulag Landgræðslu ríkisins og sveitarstjórnar Hvólhrepps um friðun Emstra, dags. 2.5.1990.
- 6(4) Samningur milli Landgræðslu ríkisins og sveitarstjórnar Rangárbings eystra um friðun Emstra, dags. 16.10.2002.
- 6(5) Endanleg kröfugerð fyrir Fljótisdal, Barkarstaði, Háamúla, Árkvarnir, Eyvindarmúla, Hallskot, Neðri-Þverá, Nikulásarhús, Hlíðarenda, Þórólfsfell, Grænafjall, Þórsmörk og Emstrur, ódags.

Lagt fram af Kristni Hallgrímssyni hrl. vegna Hlíðarendakots og Múlakots II:

- 7 Kröfulýsing, dags. 15.2.2002.
- 7(1) Útrentun af færslum fyrir jörðina Hlíðarendakot af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 15.2.2002.
- 7(2) Útrentun af færslum fyrir jörðina Múlakot af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 15.2.2002.
- 7(3) Greinargerð vegna Hlíðarendakots og Múlakots II, dags. 5.6.2003.
- 7(4) Málflutningsyfirlýsing í máli nr. 4/2003 frá eigendum jarðanna Hlíðarendakots og Múlakots II, dags. 20.8.2003.
- 7(5) Málskostnaðarkrafa eigenda jarðanna Hlíðarendakots og Múlakots II, dags. 8.11.2004.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 8 Greinargerð Ingva Þorsteinssonar, náttúrufræðings, um staðhætti og gróðurfar í Hvolhreppi, dags. 15.12.2002 og Fljótshlíðarhreppi, dags. 28.3.2003.
- 9 (a-b) Yfirlitskort - Lýstar kröfur í Fljótshlíðarhreppi og Hvolhreppi. Tvö kort, annað í mælikvarða 1:50 000 og hitt í 1:100 000.
Sbr. kröfulínukort einstakra málsaðila, þ.e. skjöl nr.1(2), 5(4), 5(5), 5(6) og 6(1).
- 10(1) Fundargerð 1. fyrirtöku, dags. 4.4.2003.
- 10(2) Fundargerð 2. fyrirtöku, dags. 5.5.2003.
- 10(3) Fundargerð 3. fyrirtöku, dags. 2.6.2003.
- 10(4) Fundargerð 4. fyrirtöku, dags. 20.8.2003.
- 10(5) Fundargerð aðalmeðferðar, dags. 27.-29. ágúst 2003.
- 10(6) Fundargerð endurupptöku þessa máls hjá óbyggðanefnd, dags. 8.11.2004.
- 10(7) Fundargerð loka fyrirtöku, dags. 2.12.2004.
- 11 „Jöklar og jökulbreytingar í Fljótshlíð og Hvolhreppi Rangárvallasýslu“. Greinargerð Odds Sigurðssonar dags. 17.11.2004.
- 12 Kort sem sýnir endanlegar kröfur. Gert af Sigurgeiri Skúlasyni landfr. (mælikvarði 1:100.000).

Hliðsjónargögn**Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:**

- Ónr. Sunnlenskar byggðir IV, Bls. 354-363, 378-393, 396-401, 404-411, 418-419, 422-425, 432-33, 440-41, 458-59 og 172-79.
- Ónr. Saga Hlíðarenda í Fljótshlíð, Bls. 10-25, 173-189, 195-199 og 206-213.
- Ónr. Breiðabólstaður í Fljótshlíð, Bls. 88-115, 122-25 og 128-29.
- Ónr. Rangárvallasýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1939-1845, 1856 og 1872-1873. Bls. 118, 82-87, 98-99 og 124-125.
- Ónr. Árnes- og Rangárvallasýslur. Án bls.
- Ónr. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns 1. bindi, 1913-1917. Bls. 136-141 og 144-175.
- Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1972. Bls. 90-95, 100-113 og 138-143.
- Ónr. Göngur og réttir 1. bindi. Bls. 202-227.
- Ónr. Landið og Landnáma 2. bindi. Bls. 416-17, 420-27 og 430-437.
- Ónr. Íslendinga sögur 1. bindi. Bls. 204-213.
- Ónr. Hæstaréttardómur 1995/2091, skipan Þórsmerkur o.fl. innan sveitarfélaga.
- Ónr. Efnisskipan málflutningsræðu Ólafs Sigurgeirssonar hrl. við aðalmeðferð.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- Ónr. Skjalaskrá Hæstaréttar í dómi 1995/2091.
- Ónr. Registur um jarðir í Íslensku fornbréfasafni (handrit), ásamt bréfi Björns Pálssonar héraðs-skjalavarðar.
- Ónr. Hæstaréttardómur 1951/216. Hreppsnefnd Hvolhrepps gegn Páli Nikulássyni og gagnsök.
- Ónr. Efnisyfirlit landamerkjabókar Rangárvallasýslu frá 1884.
- Ónr. Efnisyfirlit landskiptabókar 1958-1987.
- Ónr. Efnisyfirlit landskipta- og landamerkjabókar Rangárvallasýslu frá maí 1987.
- Ónr. Skýrslur í máli 4/2003 hjá óbyggðanefnd, (39 blaðsíður, skrifaðar upp eftir hljóðupptöku).

Tækniskýrsla

Oddur Sigurðsson

**Jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu
og Rangárvallasýslu ákvarðaður með fjarkönnun**

Unnið fyrir óbyggðanefnd

Desember 2004

EFNISYFIRLIT

1	INNGANGUR	347
2	FJARKÖNNUNARGÖGN	347
3	LEIÐRÉTTING Á BJÖGUN MYNDA	350
4	NÁKVÆMNI Í GREININGU Á JÖKULJÖÐRUM	350
5	SKILAGÖGN	351
6	HEIMILDIR	351
	VIÐAUKI 1	352
	VIÐAUKI 2	353
	VIÐAUKI 3	355

MYNDASKRÁ

Mynd 1:	Yfirlitsmynd af loftmyndum af Mýrdalsjökli	348
Mynd 2:	Yfirlitsmynd af loftmyndum af Eyjafjallajökli	349
Mynd 3:	Kaldaklofsjökull. Horft til suðvesturs 19. september 2002	350
Mynd 4:	Mýrdals- og Eyjafjallajöklar klipptir út úr Landsat-myndinni. Í viðauka 2	353
Mynd 5:	Landsat myndin ásamt vegakerfinu og SPOT-5 myndinni sem voru notuð við að staðsetja myndina. Í viðauka 2	354
Mynd 6:	Yfirlitskort af jökuljöðrum í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu	
	A. Jökuljaðrar Mýrdalsjökuls, Eyjafjallajökuls, Tindfjallajökuls, Kaldaklofsjökuls og Torfajökuls, auk Heklu	
	B. Jökuljaðar Vatnajökuls. Í viðauka 3	355

1 INNGANGUR

Að beiðni óbyggðanefndar hefur jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu verið hnitsettur. Þar sem alkunna er að útlínur jökla eru mjög breytilegar í tíma, einkum eftir loftslagi en einnig náttúruhamförum eins og eldgosum og jökulhlaupum, verður dagsetning að fylgja hverri skráningu á jökuljaðri því að annars verður sagan ófullkomin.

Unnt er að hnitsetja útlínur jökla með ýmsu móti. Í kortlagningu herforingjaráðsins danska (Generalstaben) og síðar Landmælingastofnunarinnar dönsku (Geodætisk Institut) var jökuljaðar mældur með hefðbundinni landmælingu. Er þar að finna verðmæt gögn um sögu jöklanna. Þau kort hafa verið uppfærð nokkrum sinnum og hefur jökuljöðrum þá stundum verið breytt en ekki fylgja upplýsingar um hvaða gögn liggja því til grundvallar. Kortastofnun Bandaríkjahers (AMS) lét taka loftmyndir af öllu landinu á árunum 1945 og 1946 og gaf út kort af Íslandi á árunum kring um 1950. Þar er skilmerkilega greint frá uppruna gagnanna. Defence Mapping Agency gaf út kort af helmingi landsins um 1990 í samstarfi við Landmælingar Íslands. Vegna hernaðarleyndar hafa ekki fengist upplýsingar um eftir hvaða gögnum kortin voru gerð og eru þau því harla gagnslítill til að ákvarða útlínur jökla á tilteknum tíma.

Fjarkönnunargögn svo sem hefðbundnar loftmyndir og gervitunglamyndir eru ómetanleg gögn til að skrá sögu lands. Einkum eru þau mikilvæg í löndum þar sem landbreytingar eru örar og komast fá lönd jarðar nálægt Íslandi hvað það varðar. Má þar nefna breytingar á strönd, landslagsbreytingar af völdum jarðskjálfta, breytingar á vatnsföllum, eldgos og ný hraun að jafnaði á 2-3 ára fresti og jökla sem eru á sífelldu iði.

Sá ljóður er á öllum útgefnum kortum af Íslandi að lítið mark er takandi á jökuljöðrum sem liggja hátt í landinu vegna þess að þeir eru oftast huldir snjó, nema síðla sumars eftir snjóléttan vetur og hlýindi. Hafa kortagerðarmenn, sem ekki eru sérfróðir um jökla, ekki haft neinar forsendur til að greina jökuljaðrana rétt.

Þjóðlendulögin tóku gildi 1. júlí 1998. Þar eru skil milli eignarhalds á landi víða miðuð við jökuljaðar og því mikilvægt að unnt sé að sýna fram á stöðu jökla við gildistöku laganna svo ekki verði vefengt. Jöklarannsóknafélag Íslands hefur í sínum förum árlegar mælingar á sporðum jökla á 50-60 stöðum á landinu og hefur því starfi verið haldið uppi í þrjá aldarfjórðunga. Af þeim gögnum verður ráðið hvert stefndi með breytingar á jöklum á hverjum tíma en með þeim er ekki unnt að fastsetja stöðu jökuljaðra nema nákvæmlega á þeim stað þar sem hún var mæld.

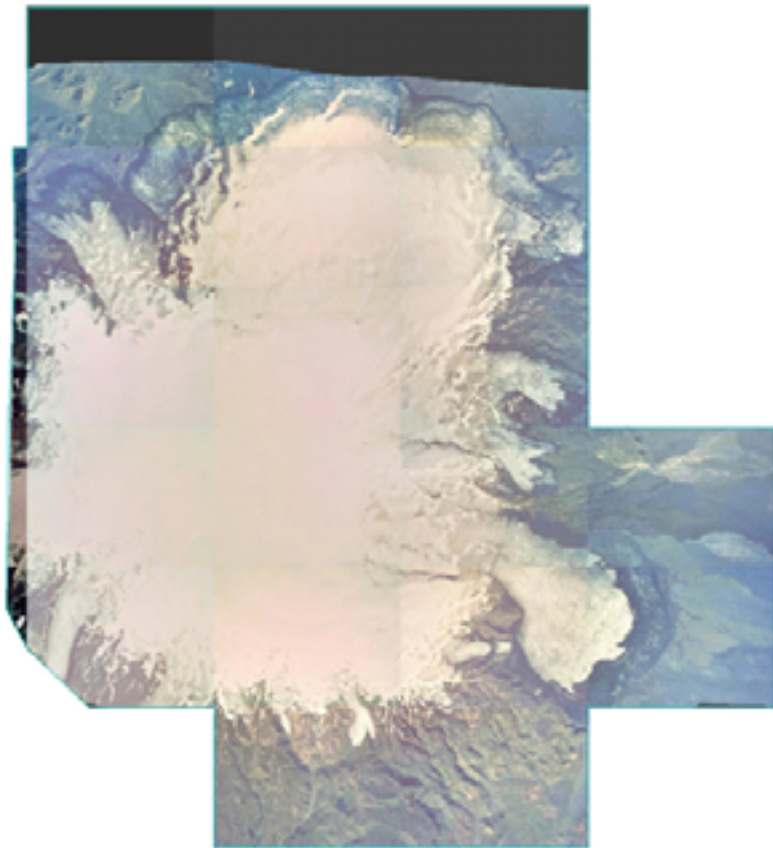
2 FJARKÖNNUNARGÖGN

Útlínur jökla verða best skráðar með fjarkönnunargögnum. Þau eru til bæði sem loftmyndir teknar úr flugvélum úr fátta km hæð og einnig gervitunglamyndir sem er aflað frá skynjurum í mörg hundruð km hæð á braut um jörðu utan lofthjúpsins. Gefur augaleið að upplýsingar á loftmyndum eru mun þéttari en á gervitunglamyndum þótt nú séu tiltækar ótrúlega skarpar myndir frá SPOT-5 gervihnettinum sem er í rúmlega 800 km fjarlægð frá yfirborði jarðar. Gögn sem aflað er með sýnilegu ljósi eru alltaf háð því að ský trufli ekki myndatökuna. Hins vegar eru gögn sem aflað er með örbylgjum (radar) nánast ótrufluð af skýjum og myrkri. Með þeim er þó ekki eins auðvelt að greina jökul frá öðrum fyrirbrigðum á jörðu niðri.

Um gervitunglamyndir gildir að mikilvægt er að staðreyna með öðrum aðferðum greiningu á þeim fyrirbrigðum sem sjást á myndinni. Þegar greina skal sundur jökul annars vegar og auða jörð hins vegar má til dæmis afla slíkra staðreynda með ljósmyndatöku úr flugvél. Um frekari tækniupplýsingar vísast til skýrslu Kolbeins Árnasonar o.fl. 2003.

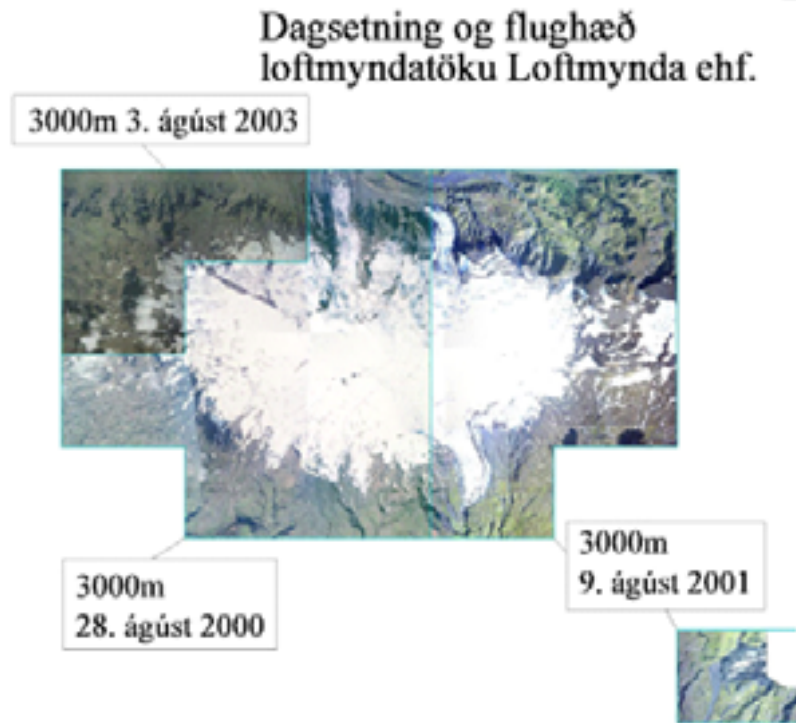
Dagsetning og flughæð loftmyndatöku Loftmynda ehf.

8000m 6.-7. ágúst 1999

Mynd 1: Yfirlitsmynd af loftmyndum af Mýrdalsjökli. Loftmyndir ehf.

Ekki tókst að afla nægra gagna sem sýndu útlínur Mýrdalsjökuls og Eyjafjallajökuls við gildis-töku þjóðlendulaganna 1. júlí 1998 með viðhlítandi nákvæmni. Ólíklegt er að nokkurn tímann verði unnt að skera nákvæmlega úr um hvar þessi skil lágu á þeim tiltekna degi. Þau gögn, sem næst komast því að sýna jaðar jöklanna um það leyti, eru loftmyndir frá Loftmyndum ehf. af meginhluta Mýrdalsjökuls frá 1999 (sjá 1. mynd) og af Eyjafjallajökli frá árunum 2000-2003 (sjá 2. mynd), nokkrar myndir frá Landsat-7 gervihnettinum frá árunum 2000 og 2001 og í þriðja lagi SPOT-5 gervihnattarmyndir frá 18. september 2003. Af þessum gögnum þótti vænlegast að nota loftmynd-irnar frá Loftmyndum ehf. vegna þess að meirihluti þeirra kemst næst rétttri tímasetningu og þær eru auk þess nákvæmstu gögnin sem völ er á. Dálítil rönd af vestan- og sunnanverðum Mýrdals-jökli var ekki fáanleg í þessum gögnum (sjá 1. og 2. mynd) og var skarðið fyllt með Landsat-7 gervihnattarmynd frá 20. ágúst 2000. Á Orkustofnun eru til þrívíddarljósmyndir af svæðinu sem teknar voru úr flugvél 12. júní 1998, 18. júlí 1999, 4. ágúst 1999, 19. ágúst 2000 og 19. september 2002. Nýttust þær vel til að staðreyna greiningu bæði á loftmyndunum og gervihnattarmyndinni.

Mynd 2: Yfirlitsmynd af loftmyndum af Eyjafjallajökli. Loftmyndir ehf.

Tindfjallajökull, Kaldaklofsjökull og Torfajökull eru litlir og ná ekki langt niður eftir fjöllum. Þess vegna hefur reynt öðugt að afla staðlaðra fjarkönnunargagna þar sem jaðar þeirra er ekki hulin snjó. Útlínur þessara jökla voru því raktar eftir þrívíddarloftmyndum sem til eru á Orkustofnun. Þær eru teknar á ská úr flugvél og ekki staðlaðar í fleti á neinn hátt. Jökuljaðarinn var því færður sjónrænt á uppréttar myndir. Hætta er á aðeins meiri skekkju með þessari aðferð en þar sem rakið er beint af uppréttum myndum á tölvuskjá. Loftmyndirnar frá Tindfjallajökli eru frá 19. ágúst 2000 en af Torfajökli og Kaldaklofsjökli frá 19. september 2002. Jaðar smájökla breytist mun minna milli ára en jaðar stórra jökla.

Jaðar Vatnajökuls í Vestur-Skaftafellsýslu og Rangárvallasýslu var rakinn á Landsat-7 gervi-hnattarmynd frá 4. ágúst 1999 (sjá Kolbeinn Árnason o.fl. 2003).

Mynd 3: Kaldaklofsjökull. Horft til suðvesturs 19. september 2002. Ljós. Oddur Sigurðsson.

3 LEIÐRÉTTING Á BJÖGUN MYNDA

Öll fjarkönnunargögn eru bjöguð af ýmsum ástæðum og þarf að „réttu upp“ sem kallað er. Hér var myndunum varpað á sléttan flöt í hornsanna keiluvörpun Lamberts (Lambert Conformal Conic Projection) í kerfi ÍSN93 (sjá Reglugerð um viðmiðun ÍSN93, grunnstöðvanet og mælistöðvar til notkunar við landmælingar og kortagerð). Loftmyndir ehf. afhentu myndirnar „réttar“ í fleti. Greinargerð um það frá Daða Björnssyni, Loftmyndum ehf. er í viðauka 1.

Landmælingar Íslands sáu um að panta og „réttu upp“ myndina úr Landsat-7. Skýrsla Ingvars Matthíassonar á Landmælingum Íslands um uppréttingu Landsat-7 myndarinnar fer hér á eftir í viðauka 2. Úrvinnslu Landsat-7 mynda er nánar lýst í skýrslu Kolbeins Árnasonar o.fl. 2003.

Myndinni úr Landsat-7 ber bærilega vel saman við myndir Loftmynda ehf. nema helst hátt uppi á jöklunum þar sem um 60 m (fjórar myndeiningar í Landsat-7) misræmi er milli myndanna í austur-vestur stefnu. Ekki er ljóst hvernig á mismuninum stendur eða hvor myndin er réttari. Ef til vill verður ekki skorið endanlega úr um það nema með því að mæla tiltekna staði sérstaklega á jörðu niðri.

4 NÁKVÆMNI Í GREININGU Á JÖKULJÖÐRUM

Á nokkrum stöðum var erfitt að greina nákvæmlega hvar jökul þrýtur og land tekur við vegna þess að hátt yfir sjó er jaðar jökulsins sumstaðar hulinn snjó og á sporðum er jökulísinn víða undir auri og ösku. Var þá ómetanlegt að hafa þrívíddarmyndir teknar á ská niður úr flugvél til fullvissu um hvers eðlis landið var. Einkum á þetta við um gervihnattamyndir en einnig í nokkrum mæli um hefðbundnar loftmyndir af því að þær lágu ekki fyrir í þrívídd. Byggist greining á að þekkja sögu jöklanna og á reynslu af að meta hvort það er einungis þunn skán af auri ofan á þykkum jökulís.

Eins og frá greinir í Viðauka 1 eru einingar loftmyndanna um 1 m í þvermál. Ekki er unnt að greina jökuljaðarinn sjálfan með slíkri nákvæmni og er iðulega ekki hægt á jörðu niðri. Því er rétt

að gera ráð fyrir að jökuljaðarinn geti vikið um 10-20 m frá því sem skráðar niðurstöður segja. Þar sem jökuljaðarinn liggur hæst í landinu var víða snjór yfir og voru útlínur jökulsins dregnar rétt innan við rönd snjóskaflsins. Þar má gera ráð fyrir allt að 50 m skekkju á ákvörðuninni.

Minnsta eining Landsat-7 gervihnattamynda er 15 m á hvorn veg. Á þeim verður því að gera ráð fyrir minnst 15 m skekkju og allt að 60 m þar sem hærra liggur í landinu.

Sporður Sólheimajökuls hefur verið mældur árlega síðan 1930. Jökларанnsóknafélag Íslands hefur séð um mælingarnar frá stofnun félagsins 1951. Jaðar Sólheimajökuls, sem fram kemur í þessari skýrslu, var myndaður 9. ágúst 2001. Samkvæmt ofangreindum mælingum Jökларанnsóknafélagsins hefur sporður jökulsins hopað um 20 m frá hausti 1998 til hausts 1999, 24 m í viðbót árið 2000 og 41 m árið 2001 samtals 85 m. Mestur hluti Mýrdalsjökuls kemur fram á loftmyndunum frá 1999 og má telja víst að víðast hafi jaðar jökulsins færst innar frá 1. júlí 1998 til myndatökudags 6. og 7. ágúst 1999. Sá munur hefur vart verið meiri en 30 m þar sem mest er og minnkar með hæð yfir sjó og er yfirleitt enginn þar sem jaðar jökulsins liggur hæst í landinu.

Jökларанnsóknafélag Íslands hefur jafnframt séð um mælingar á Gígjökli í Eyjafjallajökli. Samkvæmt þeim hörfaði sporður jökulsins um 136 m frá hausti 1998 til haustsins 2000 en það ár voru myndirnar teknar af vesturhluta Eyjafjallajökuls. Nokkuð víst er að hvergi hefur jökullinn rýrnað meira á umræddu tímabili og því minna sem hærra dregur. Þar sem hæst liggur í landinu hefur jaðarinn ekkert breyst á þessum tíma.

5 SKILAGÖGN

Með þessari greinargerð fylgir í viðauka 3 kort af útlínum þess hluta Vatnajökuls sem liggur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu prentað á Landsat-7 gervihnattarmynd frá 4. ágúst 1999 í mælikvarða u.þ.b. 1:200.000. Útlínur Mýrdals-, Eyjafjalla-, Tindfjalla-, Kaldaklofs- og Torfajökuls, auk jökla á Heklu eru prentaðar á Landsat-5 gervihnattarmynd frá 14. júlí 1992 einnig í mælikvarða u.þ.b. 1:200.000. Á bak við þessi kort liggja stafrænar skrár þar sem útlínur jöklanna eru skráðar með ofanefndri nákvæmni í Lambert-keiluvörpun í kerfi ÍSN93. Verða þær afgreiddar til frekari notkunar í því formi sem óbyggðanefnd óskar þegar þörf krefur.

6 HEIMILDIR

Kolbeinn Árnason, Ingvar Matthíasson og Oddur Sigurðsson 2003. Jaðar Vatnajökuls í Austur-Skaftafellssýslu ákvarðaður með Landsat-7 gervitunglamyndum. Tækniskýrsla unnin fyrir Óbyggðanefnd, nóvember 2003. Landmælingar Íslands, LMÍ-2003/2, 12 bls.

Oddur Sigurðsson 2004. Gláma. Að vera eða vera ekki - jökull. Náttúrufræðingurinn, 72 (1-2), 47-61.

Oddur Sigurðsson 2004. Útlínur Eyjafjalla- og Mýrdalsjökuls. Orkustofnun, Greinargerð, OSig-2004/02, 2004-10-13.

VIÐAUKI 1

Loftmyndir ehf., Daði Björnsson

Myndkortin eru gerð eftir Loftmyndum teknum með Zeiss myndavélum sérhönnuðum til loft-myndatöku vegna kortagerðar. Myndirnar eru teknar með 60% lengdar og 30% hliðaryfirgrip. Loftmyndir ehf. nota hugbúnað frá ZiImaging við myndkortagerðina og filmurnar eru skannaðar með 21 mikrona upplausn (hver myndeining (pixel) er 21 míkron) með bestu fánlegu skönnum frá ZiImaging. Myndirnar eru notaðar í hefðbundinni myndmælingu (photogrammetry) þar sem þær eru tengdar saman í heila blokk og fastmerki (landmældir GPS-punktar) fundin á myndunum og útjöfnun gerð þar sem nákvæm hnit og afstaða hverrar myndar fæst. Vegna yfirgrips myndanna er unnt að greina landið í þrívídd og vinna eftir þeim nákvæmt hæðarlíkan yfir það svæðið sem myndað er. Myndkortin eru hliðarafurð þessa ferlis þar sem myndirnar eru lagðar yfir hæðarlíkanið og togaðar eða teygðar til leiðrétta skekkjur. Við þessa vinnslu breytast myndirnar úr „mynd“ með vörpun þar sem ljósgeislar frá jörðu fara í gegnum brennipunkt linsu yfir í myndkort með hornréttu ofanvörpun eins og á hefðbundnu korti. Eftir á eru myndirnar klipptar saman og litir jafnaðir til að mynda samfelldar myndkortaþekjur yfir stærri svæði. Nákvæmni landlíkansins, stærð myndeininga í myndkortum og nákvæmni þeirra ræðst af þeirra hæð sem myndirnar eru teknar í.

Myndkortin sem afhent voru óbyggðanefnd og nákvæmni þeirra er eftirfarandi:

3000 m flughæð frá 1999, 2000, 2001 og 2003.

RMS $x=0.3$ $y=0.3$ $z=0.5$ m

Myndeining í myndkortum 1x1 m

8000 m flughæð frá 1999

RMS $x=0.9$ $y=0.9$ $z=1.5$ m

Myndeining í myndkortum 1x1 m

VIÐAUKI 2

Landmælingar Íslands, Ingvar Matthíasson

Upprétting og vinnsla á hluta úr Landsat7TM-myndinni: LE7219015000023350

Unnið fyrir óbyggðanefnd 2004-10-06

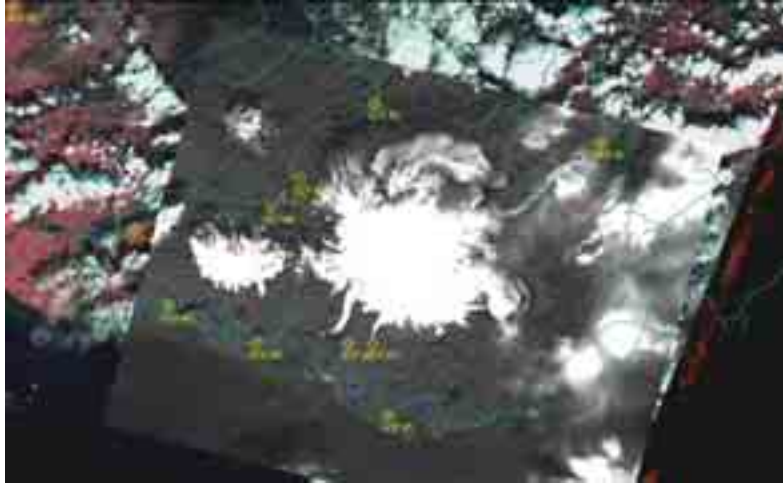
1. Bönd 2, 3, og 4 sameinuð í eina mynd.
2. Sú mynd sameinuð við Pan bandið.
3. Upprétting gerð með viðmiðunarpunktum frá SPOT5-myndinni:
ICELAND_714_219_030918_T_714_219_0 SPOTView og GPS-mældum vegum
Myndin var rétt upp í ERDAS Imagine forritinu með aðferðinni: „Polynomial rectification 1st Order“. Sjá niðurstöður hér að neðan.

Control Point Error: (X) 4.5840 (Y) 4.7780 (Total) 6.6214

Point ID	> <	X Input	Y Input	> <	X Ret.	Y Ret.	g	X Residual	Y Residual	RMS Error	Contrib.
GCP #1		430382.972	302905.659		430350.769	302909.116	n	0.075	-0.092	0.000	0.133
GCP #2		521002.056	363646.668		520952.392	363676.466	n	2.452	-4.247	4.904	0.741
GCP #3		460176.008	340681.537		460140.248	340687.086	n	-2.760	-2.255	3.564	0.530
GCP #4		489285.236	369175.400		489240.121	369203.860	n	-3.742	6.314	7.339	1.108
GCP #5		491088.307	325131.577		491061.788	325145.731	n	6.961	-4.213	8.136	1.229
GCP #6		474422.133	354421.127		474382.714	354441.276	n	-6.446	5.340	9.376	1.265
GCP #8		472595.072	335487.489		472565.581	335499.285	n	-0.872	-0.358	0.943	0.142
GCP #9		455372.710	351381.848		455353.464	351385.039	n	6.036	-2.960	6.723	1.015
GCP #10		478784.245	358686.832		478754.304	358696.287	n	5.487	-7.499	9.292	1.403
GCP #7		485476.689	335372.311		485436.700	335398.172	n	-6.595	8.658	10.884	1.644
GCP #11		400943.000	335356.000		400906.922	335375.067	n	-1.396	1.303	1.910	0.280

Mynd 4: Mýrdals- og Eyjafjallajöklar klipptir út úr Landsat-myndinni.

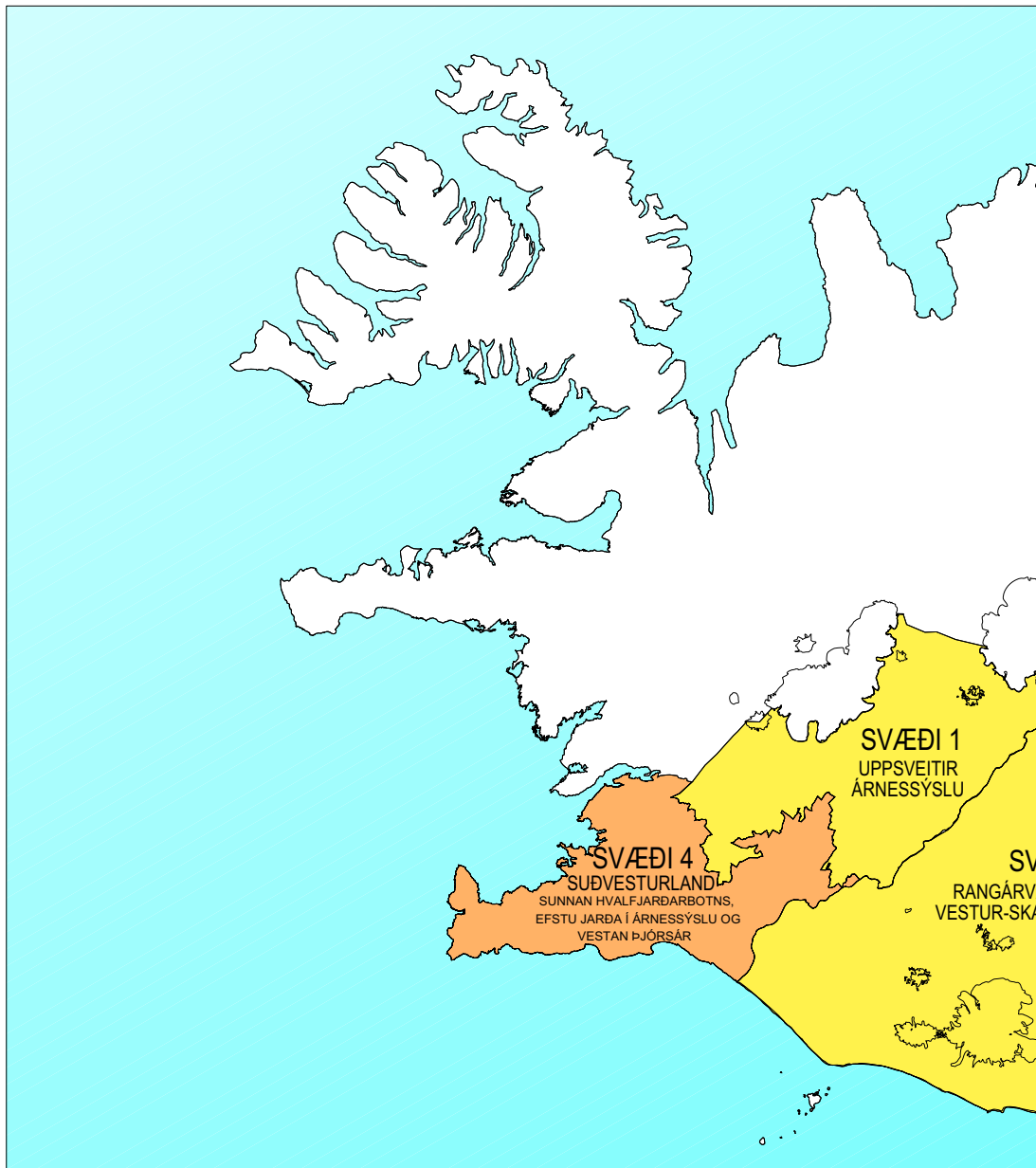

Mynd 5: Landsat-myndin ásamt vegakerfinu og SPOT-5-myndinni sem voru notuð við að staðsetja myndina.

VIÐAUKI 3

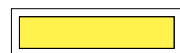
Yfirlitskort af jökuljöðrum í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu. A. Jökuljaðrar Mýrdalsjökuls, Eyjafjallajökuls, Tindfjallajökuls, Kaldaklofsjökuls og Torfajökuls, auk Heklu. B. Jökuljaðrar Vatnajökuls.

YFIRLITSKORT UM STÖÐU ÞJÓ

ÞJÓÐLENDUMÁL

Grunnkort: Birt með leyfi Landmælinga Íslands (L02030013)

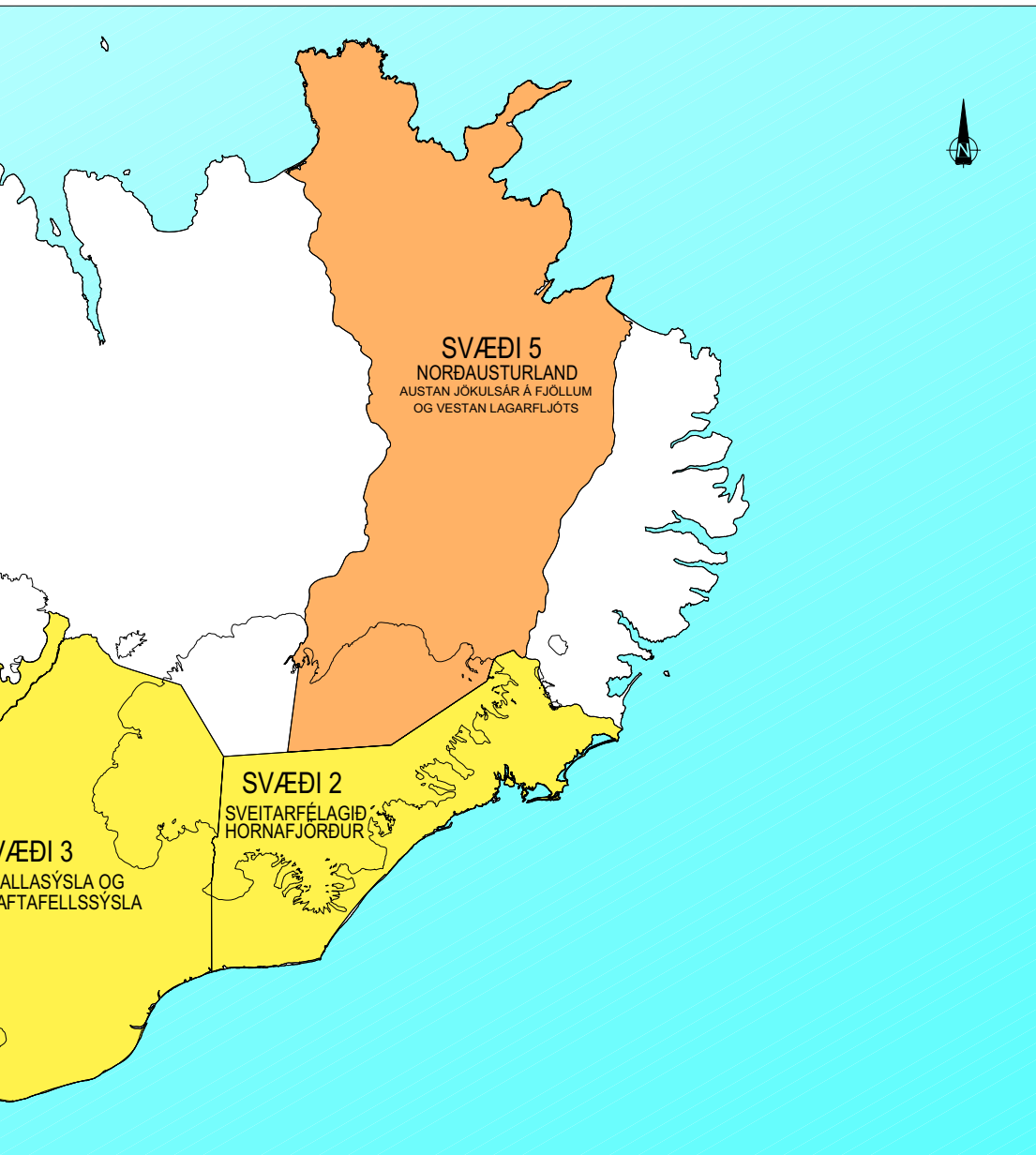

Málsmeðfer

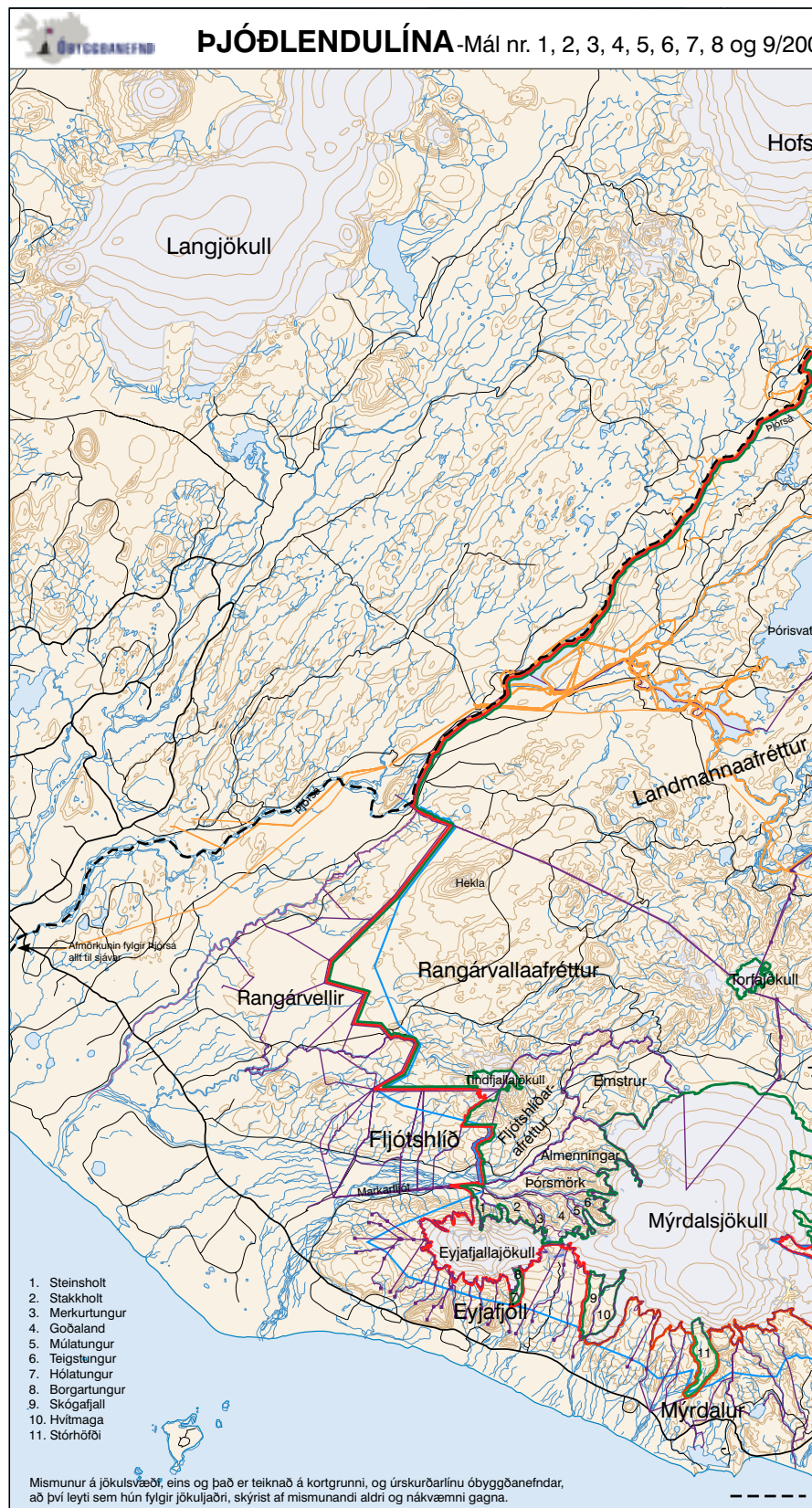
Málsmeðfer

ÞEENDUMÁLA Á LANDINU ÖLLU

Þó lokið og úrskurðir kveðnir upp

Þó hafin

03, í sveitarfélögum í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu

